
**PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏBƏRLƏRİ**

**TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Series of humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences

2020, C. 68, № 1

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2020, C.68, №1

BAŞ REDAKTOR T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov
EDITOR-IN-CHIEF Prof. Dr. J.M.Jafarov

REDAKSİYA HEYƏTİ

F.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), f.e.d., prof. V.H.Əliyev, psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, f.ü.e.d., prof. M.N.Hüseynova, p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov, f.e.d., prof. H.Ə.Qasimov, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev, t.e.d., prof. O.B.Sultanov

REDAKSİYA ŞURASI

F.e.d., prof. T.S.Cavadov, p.e.d., prof. M.R.Dadaşova, p.ü.e.d., prof. M.M.Əmirov, p.e.d., prof. R.L.Hüseynzadə, f.e.d., prof. B.Ə.Xəlilov, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, f.e.d., prof. N.M.Xudiyev, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, t.e.d., prof. X.M.Məmmədov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, p.ü.f.d., dos. N.Ə.Abdullazadə, p.ü.f.d., dos. N.T.Hüseynova, f.e.ü.f.d. N.Q.Aslanova (*məsul katib*)

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A.D.Zamanov (*ass. editor*), prof. Dr. V.Q.Aliyev, Prof. Dr. R.I.Aliyev, Prof. Dr. M.N.Huseynova, Prof. Dr. M.I.Ilyasov, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev, Prof. Dr. O.B.Sultanov

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. T.S.Javadov, Prof. Dr. M.R.Dadashova, Prof. Dr. M.M.Amirov, Prof. Dr. R.L.Huseynzadeh, Prof. Dr. B.A.Khalilov, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. Dr. N.M.Khudiyev, Prof. Dr. J.H.Gadimova, Prof. Dr. Kh.M.Mammadov, Ass. prof. Dr. N.M.Sadigova, Prof. Phd İ.N.Isayev, Ass. prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Ass. prof. Phd N.A.Abdullazadeh, Ass. prof. Phd N.T.Huseynova, Phd N.G.Aslanova (*executive secretary*)

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Camalov K.H. NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” ƏSƏRİNDƏ İNSAN, İNSANA MÜNASİBƏT VƏ MƏNƏVİ TƏRBİYƏ PROBLEMİ	9
Həsənova G.M. VİRTUAL FOLKLORDA İNTERNETLƏ BAĞLI YARANAN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ DEYİMLƏR	16
Mehdiyeva F.M. İNGİLİS DİLİNDƏ SAYILMAYAN İSİMLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	23
Məhərrəmova Ş.Ə. İSMAYIL ŞIXLINI DÜŞÜNƏRKƏN	28
Məmmədova A.M. XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİ ƏDƏBİ TƏNQİD. XIX ƏSR ƏDƏBİYYATINDAKI TİPOLOJİ MÜXTƏLİFLİK HAQQINDA	34
Zərbəliyeva L.H. İNDONEZİYADA MÜASİR DİL ŞƏRATİNDƏ BETAVİ DİLİNİN ROLU	42

İctimai elmlər

Bağırzadə C.V. AĞDƏRƏ BÖLGƏSİNİN CANYATAQ KƏNDİ ƏRAZİSİNDƏKİ İLK ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİ HAQQINDA	55
Baxşəli G. TƏBRİZDƏ DAŞBASMA KİTAB ÇAPI TARİXİNDƏN	62
Baxşəliyev S.F. NADİR ŞAHI HAKİMİYYƏTƏ VƏ ƏBƏDİ ŞÖHRƏTƏ APARAN YOLUN ƏVVƏLİ	69
Cəfərova T.Ş. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ ORQANLARINA SEÇKİLƏRDƏ QADIN ELEKTORATININ ROLU (1999-2019-cu illər)	79
Fərhadov Ə.R. MİRZƏ MÜLKÜM XANIN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ	89
Quliyeva L.D. AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ VƏ MƏDƏNİYYƏTDƏ ETNOSUN ROLU	97
Qurbanlı Ə.C. SSRİ RƏHBƏRLİYİNİN DEPORTASIYA SİYASƏTİNƏ QARŞI LƏMBƏLİNİN (ERMƏNİSTAN) AZƏRBAYCANLI ƏHALİSİNİN İTƏTSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR (1947-1953-cü İLLƏR)	104
Məmmədov N.R. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞAL OLUNMUŞ KƏLBƏCƏR RAYONU ƏRAZİSİNDƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ	111
Musayev T.F. XIX ƏSRDƏ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ İPƏKÇİLİK VƏ İPƏK PARÇA TOXUCULUĞU	120

<i>Vahobova S.Q.</i> AZƏRBAYCAN SİLAHSAZLIĞINDA BƏDİİ-TEXNİKİ ƏNƏNƏLƏR	134
<i>Qaraməmmədli Y.A., Qasimov S.K.</i> BMT-nin FƏALİYYƏTİ MULTİKULTURALİZM BAXIMINDAN: UĞURLAR, PROBLEMLƏR	143

Pedaqoji-psixoloji elmlər

<i>Ağasiyeva Y.T.</i> KONFLİKT ZAMANI ŞƏXSİYYƏTİN DAVRANIŞI VƏ KONFLİKTƏ DAVAMLILIĞI	157
<i>Qarayeva N.A.</i> AZƏRBAYCAN FİLM LƏRİNDƏ UŞAQ TƏRBIYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR	165
<i>Mollayeva E.Ə.</i> MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN GENDER TƏRBIYƏSİNDƏ GENDER FƏRQLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI	171
<i>Yüzbasıyeva G.Ç.</i> ŞAĞİRD LƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ARTIRILMASINA NƏZƏRİ YANAŞMALAR	178

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

<i>Джамалов К.Г.</i> ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА, ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ И ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ “СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН”	9
<i>Гасанова Г.М.</i> ИНТЕРНЕТ-ПОСЛОВИЦЫ И ФРАЗЫ В ВИРТУАЛЬНОМ ФОЛЬКЛОРЕ	16
<i>Мехтиева Ф.М.</i> НЕИСЧИСЛЯЕМЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ОБРАБОТКИ	23
<i>Магеррамова Ш.А.</i> КОГДА МЫ ДУМАЕМ ОБ ИСМАИЛЕ ШИХЛЫ	28
<i>Мамедова А.М.</i> ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИЗМ 20-ГО ГОДА XX ВЕКА. О ТИПОЛОГИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЯХ В ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА	34
<i>Зарбалиева Л.Х.</i> РОЛЬ ЯЗЫКА БЕТАВИ В СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ ИНДОНЕЗИИ	42

Общественные науки

<i>Багирзаде Дж.В.</i> О ПАМЯТНИКАХ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ СЕЛА ДЖАНЯТАГ АГДЕРИНСКОГО РЕГИОНА	55
<i>Бахшали Г.</i> ИЗ ИСТОРИИ ЛИТОГРАФИРОВАННОЙ КНИГИ В ГОРОДЕ ТАБРИЗ	62
<i>Бахшалиев С.Ф.</i> НАЧАЛО ПУТИ, ВЕДУЩЕГО К ВЛАСТИ И К ВЕЧНОЙ СЛАВЕ НАДИР ШАХА	69
<i>Джафарова Т.Ш.</i> РОЛЬ ЖЕНСКОГО ЭЛЕКТОРАТА В ВЫБОРАХ В МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1999-2019-е ГОДЫ)	79
<i>Фархадов А.Р.</i> ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРЗЫ МЕЛЬКУМ ХАНА	89
<i>Гулиева Л.Д.</i> ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И РОЛЬ ЭТНОСА В КУЛЬТУРЕ	97
<i>Гурбанли А.Дж.</i> О НЕПОДЧИНЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛАМБАЛИ (АРМЕНИЯ) ПРОТИВ ДЕПОРТАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РУКОВОДСТВА СССР (1947-1953 гг.)	104
<i>Мамедов Н.Р.</i> АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КЕЛБАДЖАРСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	111

Мусаев Т.Ф. ШЕЛКОВОДСТВО И ШЕЛКОТКАЧЕСТВО В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ В XIX ВЕКЕ	120
Вагабова С.Г. ХУДОЖЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ВООРУЖЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА	134
Гарамамедли Я.А., Касумов С.К. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ООН В СВЕТЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА: ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ	143

Педагогико-психологические науки

Агасиева Я.Т. ПОВЕДЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И КОНФЛИКТОУСТОЙЧИВОСТЬ ВО ВРЕМЯ КОНФЛИКТА	157
Караева Н.А. О ВОПРОСАХ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФИЛЬМАХ ...	165
Моллаева Э.А. УЧЕТ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В ГЕНДЕРНОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	171
Юзбашева Г.Ч. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ	178

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

Jamalov K.H. HUMAN, ATTITUDES TOWARDS HUMAN AND MORAL UPBRINGING ISSUE IN NIZAMI GANJAVI'S "SİRLƏR XƏZİNƏSİ (TREASURE OF MYSTERIES)" POEM	9
Hasanova G.M. INTERNET-RELATED PROVERBS AND PHRASES IN VIRTUAL FOLKLORE	16
Mehdiyeva F.M. UNCOUNTABLE NOUNS IN ENGLISH AND THEIR PROCESSING CHARACTERISTICS	23
Maharramova Sh.A. THINKING ABOUT ISMAYIL SHIKHLY	28
Mammadova A.M. THE LITERARY CRITICISM IN THE 20th YEARS OF THE XX CENTURY. ABOUT TIPOLOGICAL DIFFERENCES IN THE 19TH CENTURY LITERATURE	34
Zarbaliyeva L.H. THE ROLE OF THE BETAWI LANGUAGE IN THE CURRENT LANGUAGE SITUATION IN INDONESIA	42

Social sciences

Baghirczadeh J.V. ABOUT THE EARLY MEDIEVAL MONUMENTS IN THE VILLAGE OF JANYATAG OF AGHDERE REGION	55
Baxshali G. ABOUT THE HISTORY OF STONE ENGRAVING BOOK PRINTING IN TABRIZ	62
Bakshaliyev S.F. THE BEGINNING OF THE PATH LEADING TO POWER AND ETERNAL GLORY NADIR SHAH	69
Jafarova T.Sh. THE ROLE OF WOMEN'S ELECTORATE IN ELECTIONS TO LOCAL SELF- GOVERNMENT BODIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (1999-2019)	79
Farhadov A.R. EDUCATIONAL ACTIVITIES OF MIRZA MALKUM KHAN	89
Guliyeva L.D. POLITIS OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN AND ROLE OF ETHNICITY IN THE CULTURE	97
Gurbanli A.J. ON DISOBEDIENCE OF THE AZERBAIJANI POPULATION OF LAMBALI (ARMENIA) AGAINST DEPORTATION POLICY OF THE USSR LEADERSHIP (1947-1953)	104
Mammadov N.R. ARMENIAN VANDALISM IN THE OCCUPIEN TERRITORIEC KELBAJAR REGION OF THE REPUBLIC AZERBAIJAN	111

Musayev T.F. SERICULTURE AND SILK WEAVING IN THE KARABAKH REGION IN THE 19th CENTURIES	120
Vahabova S.G. ARTISTIC AND TECHNICAL TRADITIONS IN AZERBAIJAN'S WEAPONRY	134
Garamammadli Y.A., Gasimov S.K. UN ACTIVITY IN TERMS OF MULTICULTURALISM: SUCCESSES, CHALLENGES	143

Pedagogical-psychological sciences

Aghasiyeva Y.T. CONFLICT COURSE IDENTIFICATION AND CONVENTION IN CONFLICT	157
Garayeva N.A. ON ISSUES OF UPBRINGING CHILDREN IN AZERBAIJANI FILMS	165
Mollayeva E.A. GENDER DIFFERENCES IN THE GENDER EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE	171
Yuzbashyeva G.Ch. THEORETICAL APPROACHES TO INCREASING STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY	178

Humanitar elmlər

UOT 82.(091)

K.H.Camalov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

kamal.camalov@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVINİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” ƏSƏRİNDƏ İNSAN, İNSANA MÜNASİBƏT VƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi” əsəri, insan və insana münasibət, yer üzünün əşrəfi, mənəvi tərbiyə, tamahkarlıq

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində insan və insana münasibət məsələləri tədqiq və təhlil obyektinə çevrilmişdir. Göstərilir ki, Tanrı kainatı insana ərmağan etmişdir. Kainatın əşrəfi insandır. İnsana məhəbbət hər şeydən qədimdir, qocamandır və əzəlidir. Çünki Ulu Tanrı bütün canlılardan fərqli olaraq insana idrakı əta edib. Tədqiqatçı Nizami Gəncəvinin fikirlərindən belə qənaətə gəlir ki, əgər insan insan kimi yaşamaq istəyirsə, tamaha meyilli olmamalıdır. Çünki tamahkarlar özlərinə qızıldan taxt-tac düzəltmələr də, bəşər cəmiyyətinin nifrətini, qəzəbini qazanırlar. Beləliklə, tamahkarlar o dünyada cəhənnəm odunda yanıb qovrulmaq istəmirlərsə tövbə etməli, təmizlənməli, pak olmalıdırlar. Əsərdə göstərilir ki, maddiyyat aləmini yox, mənəviyyat aləmini zənginləşdirən insan xoşbəxt insandır.

К.Г.Джамалов

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА, ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ И ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ “СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН”

Ключевые слова: Низами Гянджеви, произведение “Сокровищница тайн”, человек и отношение к человеку, почтенные земли, духовное воспитание, жадность

В статье стали объектом исследования и анализа вопросы человека и отношения к человеку в произведении "Сокровищница тайн" Низами Гянджеви, выдающегося поэта Азербайджана. Показано, что Бог Вселенную сделал даром для человека. Ашраф (почтенный) Вселенной – это человек. Любовь к человеку первична и вечна. Потому что Великий Творец, в отличие от всех существ, подарил человеку разум. Исследователь исходит из мнений Низами Гянджеви о том, что если человек хочет жить как человек, он не должен быть склонен к корысти. Потому что, несмотря на то, что жадные люди могут себе сделать трон из золота, но они завоевывают ненависть, гнев человеческого общества. Таким

образом, те, кто не хочет гореть в огне ада в том мире, должны раскаиваться, очищаться, быть чистыми. В произведении показано, что счастлив человек, обогащающий не материальный мир, а свой духовный мир.

K.H.Jamalov

HUMAN, ATTITUDES TOWARDS HUMAN AND MORAL UPBRINGING ISSUE IN NIZAMI GANJAVI'S "TREASURE OF MYSTERIES" POEM

Keywords: *Nizami Ganjavi, "Treasure of mysteries" poem, human, attitudes towards human, moral upbringing, human as a superior creature of the universe, covetousness*

In the article human and human relations issues in "Treasure of mysteries" poem have become a research and analysis object. It is shown that God has bestowed the universe upon the human. The superior creature of the universe is human. Love for human is older and more ancient, eternal than everything, because God Almighty has bestowed cognition only to human apart from all living beings. The researcher comes to a conclusion as a result of Nizami Ganjavi's ideas that, if a person wants to live as a human, he or she must not tend to covetousness, as even covetous people make golden crowns and thrones, they earn hatred and anger of mankind. Thus, unless covetous people want to burn in hell afterlife, they must repent and purify themselves. It is also shown in the poem that, a person becomes really happy when enriching his or her spiritual world rather than the materialistic world.

Azərbaycanı qədim bir diyar, həmçinin qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olan bir xalq kimi dünyaya tanıdan klassik şairlərdən biri də Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvinin əbəs yerə "Sözün əsl mənasında dahi insan" (Y.E.Bertels), "Bəşərin ən uca fikir dağı" (M.Araz), "Bədii sözün tanrısı" (X.R.Ulutürk), "Ensiklopedik zəka sahibi" (A.Sarovlu) kimi ali rütbələrlə tərənnüm etməmişlər.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının subyektı insandır. Göstərir ki, Tanrı hələ "Ol!" (Kun!) əmri ilə kainatı yaratmaq ərəfəsində İnsanı düşünmüş, kainatı İnsan üçün xəلق etdiyini qərarlaşdırmışdır. Buna görə də Nizami insanın və insana məhəbbətin hər şeydən qədim, qocaman və əzəli olduğu fikrini aşağıdakı kimi çatdırır:

Eşqi bizdən öyrənib, bu göy pərgardan öncə,

Öncə xəلق olunanlar, sonrakılar da mənəcə.

Qoyan biz deyilikmi eşqin bünövrəsini?

Yalnız biz yemədikmi sevginin silləsini? [2, s.119]

Nizaminin fikrincə, İnsan kainatın əşrəfidir və əslində Tanrı kainatı İnsanın şərəfinə ərməğan etmişdir. Ay, Günəş, bütün səyyarələr və bütün nemətlər İnsana xidmət naminə xəلق olunub. Buna görə də İnsanı təbiətin nazlı

yavrusu adlandırmaq olar. Qurani-şərifin "ət-Tin" surəsinin dördüncü ayəsində deyilir: "Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!" [1, s.636]. Buna görə insan bütün xilqətlərdən daha kamil olması münasibətilə nəcib, xeyirxah, humanist olmalı, özündən aşağı pillədə duranların hamısı qarşısında məsuliyyətini, cavabdehliyini daim dərk etməlidir. İnsan bütün flora, fauna aləmini, bütün təbiəti sevib qorumağa, yaşatmağa borcludur. Onun başlıca məziyyətlərindən biri cəmiyyəti kamilləşdirmək və təbiətlə cəmiyyət arasında üzvi ahəngdarlığı yaratmaqdan ibarət olmalıdır .

O gün ki, xəlq olundu bizim surətlərimiz,
Dərhal ayırd edildi dürlü qismətlərimiz.
Əzəldən söz verdiyin din uğrunda, get, çalış,
İşləməklə nə dövlət, nə də ruzu çoxalmış.
İstəsən ki, olasan hamıdan əziz insan,
Çalışmaq səndən gərək, başarmaqsa Tanrıdan [2, s.125].

Göründüyü kimi, insanı kainatın əsrəfi, ən böyük yetirməsi, təbiətin nadir dürdanəsi hesab edən Nizami İnsanı öz adına layiq olmağa çağırır: öz ömrünü, varlığını yalnız böyük və nəcib əməllərə, xeyirxah, bəşəri qayələlərə həsr edənlərin Tanrı xəzinəsində inci kimi yaşamağa layiq olduğunu bildirir.

Ey kamalı, tədbiri xilqətlərə hökm edən!
Ayağı baş tacına dürr olan, gövhər verən!
Şahsan, şah qəsri istə, qoy görsün dünya səni,
İncisənsə, ara, bul Tanrı xəzinəsini [2, s.95].

Nizami Gəncəvi yazır ki, Tanrı kainata, təbiətə və bəşəriyyətə nur (Əzəli nur) paylayan zaman İnsan oğluna həmin gövhərdən və ya nurdan daha çox pay vermişdir. İnsan oğlu da bu gövhərdən daha çox bəhrələnmişdir. Çünki başqa canlılardan fərqli olaraq ona idrak qüvvəsi verilmişdir. Bununla yanaşı, yalnız mənəvi üstünlük, idrak adlı misilsiz töhfə deyil, həm də insana cismani üstünlük verilib. Buna görə də insan canlıların şahı sayılır və bütün xilqətlər üçün məsuliyyət onun boynuna düşür.

Tanrının xəlq etdiyi ilkin əzəli nurdan,
Hamıdan çox pay alan sənsən, özünsən, inan.
Cahan – sən öz evin, sən – bu evin açarı,
Səninkidir bu bağın hər barı, hər nubarı.
Əzmin, böyüklüylə tutmusan yer üzünü,
Qürur yaraşır sənə, ver irəli köksünü [2, s.95].

Kainatda hər şeyin insan üçün yarandığını deyən Nizami Gəncəvi qeyd edir ki, İnsan öz zəka gücü sayəsində ulduzları köhlən at kimi yəhərləyib çapa bilər. Deməli, bütün kainat onun hökmündə, iradə və ixtiyarındadır.

Neçə yəhərli atın bizik süvariləri,
Səyyar ulduzlar hazır yalnız bizdən öteri [2, s.119].

İnsanı bütün canlıların tacı və tacıları adlandıran Nizami göstərir ki,

İnsan kainatda öz müstəsna rolu ilə fəxr edə bilər. O zamana qədər fəxr edə bilər ki, nəfsinə əsir düşməsin. Maddi aləmdən dördəlli yapışmasın.

Mülk həvəsindən əl çək, sənə qürur gətirər,
Dəbdəbələr kölgəsi heç mægər nur gətirər? [2, s.104]

Nizami nəfsinə hakim olanları çevik insan adlandırır. Mütəfəkkir alimin fikrincə, cismani və mənəvi hüsnün atributlarından biri çeviklikdir. Yalnız nəfsini cilovlamağı bacaran, dünya yükünü çiyininə götürməyən pak nəfəsli, pak cövhərli insanlar çevik və ruhən qanadlı olurlar.

Sakit axan su kimi yaşamağı seç peşə,
Yüngül suyun qiyməti ağır olur həmişə.
Bədən gözəllik tapır yalnız çevikliylə,
Ruhun yüngüllüyündən can dönür qızılgülə [2, s.92].

Ancaq nəfsini cilovlaya bilməyənlər, dünya yükünü özünə yük edənlər Qaf dağı kimi ağırlaşır öz yerində qalır, çevik, ruhən qanadlı insanlar isə ruzigar kimi azad və sərbəst dolaşırlar. Nizami belə insanları kainatın mənəvi hökmdarı adlandırır.

Yüngül əsən rüzgarlar dolaşır hər iqlimi,
Ağırlar öz yerində qalır Qaf dağı kimi.
Tikan olma, aldanma qızılgülün hüsnünə,
Önə bax, bənövşə tək baş əymə öz köksünə [2, s.92].

Nizami Gəncəvi zalımlığın, zülmkarlığın, qəddarlığın, qanlı imperiyaların baş alıb getmə səbəbini insanın tamahında görür. Əlindən yaxşılıq gəlməyən insanın qüsurluğunu onun özündə, “pis xislət”ində görür və yeri gəldikcə, canlının öz təbiətindən irəli gələn imkanlarını da nəzərdən qaçırmır – deyən Nizami Gəncəvi mahir psixoloq kimi çıxış edir. İnsanlar arasında baş verən saxtılığın, natəmizliyin, lovğalığın, paxıllığın, bədməcəzliyin, yemək dostu olmağın, ədalətsizliyin, nakişiliyin, şəhvət arxasınca qaçmağın, düşmənçiliyin, vəfasızlığın, xəbisliyin, bəd nəfisliyin və sair mənfi halların yaranmasını qeyd etdiyimiz kimi tamahkarlıqda görür.

Heyhat, dünyadan köçdü ağzından dür saçanlar,
Bal süfrəsi yerində eşşək arıları var.
Ruzigara bax ki, sən nə üns qalıb, nə insaf,
Namərdlik ucbatından insandan qaçır insan.
Hanı ülfət, mərifət? İtib, tələf olubdur,
İnsanlar qalırsa da, insanlıq məhv olubdur [2, s.105].

Əxlaq müğənnisi Nizami Gəncəvi insanda düzlük, comərdlik, saf münasibət görmək istəyir, ancaq görə bilmir. Bu cür insanların artıq Süleyman peyğəmbərin dünyasında qaldığını göstərir.

Dünya uzaq düşübdür Süleyman dünyasından,
Sanki qeybə çəkilməmiş gerçək insan, ər insan [2, s.105].

Nizami Gəncəvi qeyd edir ki, ey insan zəka sənə ona görə verilmişdir ki, öz ruhunun qayğısını çəkəsən! Amma sən əksinə davranırsan, tamahın ucbatından özünü dəli, divanə edirsən. Əl çək acgözlükdən, sərvət və şöhrət düşkünlüyündən. Əgər sənə verilən ömrü dəyərləndirə bilməsən, tamahdan əl çəkib yaşamağı bacara bilməsən aslanlar, yırtıcılar, gecə və gündüz kimi ikiüzlülər səni kamına çəkərək səni aldadacaqlar.

Əliuzunluq etmə, sən ki pişik deyilsən,
Qoşulma dələduztək, dələyə, tülküyə sən.
Ölüm tələsi qurmuş bu yolun üstə aslan,
Nəçin susuz maraltək quyuya üz tutmusan?
Nəfs atını bu qədər havalandırma yetər,
Tap bir təmiz su iç ki, sənə düz yediriblər.
Nəfsinin xırmanına od vur, elə bir od ki,
Nəfsin qoy yanıb sönsün suda təbaşir təkin [2, s.133].

Bu kimi səciyyələndirmələrdən sonra Nizami Gəncəvi yazır ki, ey insan, sənin dilxor olmağın, rənginin saralıb-solması dünya malına aludəliyindəndir, nəfsinin, tamahının ucbatındandır. Onillik sirkə içibmiş kimi üz-gözünü turşudursan. Heyhat, sən az qala yüzillik acgözlüyünü onillik sirkə apara bilərmisən? Səfranı (ürəkbulanmanı) sirkə ilə müalicə etsələr də, bunun sənə heç bir xeyri yoxdur. Ey yırtıcı nəfsinin yağında yanan, qovrulan İnsan! Nə qədər ki sağsan, bu cahan mətbəxinin ocağında quru odun kimi od tutub yanacaqsan, o dünyada isə səni yalnız cəhənnəm alovları gözləyir.

Saralmısan, görürəm sənə solğunluğunu,
Onillik sirkə belə apara bilməz onu.
Acgözlüyün yüzillik çirağın yağı kimi,
Səni onillik sirkə pak eləyə bilərmisən?
Ağır yük daşımaqdan qozbel oldun, şil oldun,
Yandı nəfsin yağında, ömür boyu qovruldu.
Sən – cahan mətbəxində ocağın külü, hisi,
Qiyamət günündəsə cəhənnəm gözətçisi! [2, s.134].

“Dünya qayğılarından qurtulma bəhsi” adlı doqquzuncu söhbətdə Nizami yenə Tanrının İnsana verdiyi dəyərdən söz açır. Yazır ki, biz kainatın əşrəfi yaranmışıq. Bütün başqa varlıqlardan fərqli olaraq bizə düşünmək və dünya bilməcələrini qavramaq, anlamaq istedadı verilib. Yeddi qat göylərin sirlərini də açan bizik, fələyin əbcəd-dini, əlifbada hərflərin düzülüş qaydasını Yerin yazı taxtasında yazıb-oxuyan da bizik. Lakin sən tamahın ucbatından yenə narahatsan. Bircə ip üstündə oynamaq səni təmin etmir. Heç yanda qərar tuta bilmirsən. Halbuki kamil insan özünün bütün qüvvəsini, bədən və idrak enerjisini bəşəriyyət və tərəqqi naminə xərcləməli, özü üçün yox, özgələr üçün yaşamaqdadır. Nizami Gəncəvi üzünü tamahkar insana tutaraq deyir: Ey insanlıqdan əl çəkib nəfsə, tamaha uyan insan! Səni maddi dünyaya bağlayan yırtıcı

ehtiraslardan əl çək, mənəvi aləminin qayğısına qal! Dədən və yaxud atan Həzrəti Adəmin yolunu get! Günahlarından əl çəkmək üçün tövbə qıl, təmizlən, pak ol! Zülm etməyə, ucuz ehtiraslara, sərvət, şöhrət, düşkünlüyə sərf olunan hədərlər günlərin yerini doldurmağın yeganə çarəsi tövbə qılmaq, din yoluna qayıtmaq və insan kimi yaşamağın qaydalarını öyrənməkdir. Ulu göylər daim öz qasırğaları, ildırımları və göy gurultuları ilə tamah içində yatmış insanı ayılmağa, xəbərdar etməyə çalışır ki, bir mənəvi ömür də var. Onu düşün! Öləndə yatmaq eyib deyil. Tamah yuxusunda yatmaq eyibdir. Ayıl! O dünyaya köçmək üçün azuqə yığ, mənəvi ömrünü uzatmaq üçün çarələr tap.

Biz ki, doqquz fələyin dərslər aldığımız məktəbində,
Əbcədini oxuduq bizim yer lövhəsində.
Tanrının yoğurduğu bu torpağı tanı sən,
Şükür qıl, ey naşükür, ən ulu zirvədəsən.
Tərəddüd içindəsən. Özgə hansı işin var?
Bircə ipin üstündə tuta bilmirsən qərar.
Ey sadə insan oğlu, dədəyə bax, dədəyə,
Gör neylədi? Dədənin yolu “Gəl!” deyir sənə.
Ayılmasa göy səni çəkil, hicra guşəyə,
Bir azca azuqə yığ, o dünyaya köçməyə [2, s.138].

Nizami Gəncəvi deyir ki, sərvətə, var-dövlət yığmağa susuzluğunu, təşnəliyini yalnız və yalnız zəka, tədbir, səbr, təmkin sayəsində söndürə, öldürə bilərsən. Necə ki, gündüz gecəni öz nuru ilə boğub öldürür. Nizamiyə görə, könlü işıqlandıra bilmək – maddi dünyadan əl çəkib mənəvi dünyaya qovuşmaqdır. Ən böyük səadət heç də maddi aləmdə deyil, yalnız ruhun qüdrəti sayəsində qazandığın mənəvi aləmdədir. Buna görə də lazım gələrsə nəfsinə neşlər batırmağı bacar.

Neşlər batır nəfsinə, ey fələktək saxtakar,
Ac gözlü, qısa yenli, uzun əlli tamahkar [2, s.163].

Nizami Gəncəvi əsaslandırır ki, şahlar, krallar, səltənət imperiya başçıları xalqların, müstəmləkə mənəşənəsinə saldıqları ulusların qanını şüşəyə tutmaq hesabına varlanır, özlərinə qızıldan taxt-tac düzəltməklə bəşəriyyətin nifrətini, qəzəbini qazanırlar. Sikkə vuran dəmirçilər isə halal əmək adamlarıdır, buna görə rəğbətə, məhəbbətə layiqdirlər. Ulular ulusu Nizami Gəncəvi özünü vara-dövlətə, qızıla təslim edənləri bədbəxt adlandırır. Çünki var-dövlət də, qızıl da dünyada qalandır.

Nə vaxtacan əl atıb özgə budağına sən,
– Dövlətim kaş bir azda çox olsun! – deyəcəksən?
Tutalım, qamarlayıb, aləmi tutdun da sən,
Gedəndə ki, əl çəkib, əliboş gedəcəksən [2, s.179].

İnsan tərbiyyəsinin böyük təbliğatçısı olan Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsəri insan əxlaqının paklığı, saflığı, təmizliyi və təkmilləşdirilməsi

haqqında mükəmməl bir dərslik kimi istifadə olunmalıdır – desək yanlışdır. Ümumiyyətlə, dinimizdə, elmi-fəlsəfi fikrimizdə qanunlaşan insan əxlaqının saflaşdırılması ideyası Nizami yaradıcılığında başlıca keyfiyyət kimi təzahür edir. Nizami deyir ki, sən dünyaya insan kimi yaşamaq üçün gəlmisən. Nizami Gəncəvi bir tərəfdən insanı əşrəf hesab edərək elmlə birlikdə onu ən yüksək xilqət sayır, “onun tərəqqiyə bais olduğu”nu söyləyir, digər tərəfdən mühitin də ona təsir göstərdiyini şərh edir. İnsanın qüdrət və qüvvətinə inam, həmçinin, tərəqqidə insanın mövqeyi, mühitin insana bəd və xoş təsir bağışlaması Nizami yaradıcılığında tərbiyə mövzusunun leytmotivini təşkil edir. Əsərdə Nizami Gəncəvi insanlığı kiçik və böyüklükdən, hökmdar və nökr, rəiyyət və əmir və i.a. kimi silk və imtiyazlara baxmayaraq hamıya şamil edir. Tərbiyə insanı yalnız cəmiyyət içərisində müşərrəf olmağa deyil, bütün mötədil və xoşəxlaqlığa sövq edir – deyən Nizami Gəncəvi tərbiyənin qüdrətinə böyük inam bəsləmişdir. Bir sözlə, Nizami Gəncəvi insan tərbiyəsinin sonsuz olduğunu söyləyərək onun anadan olduğu bir gündən ta qəbr evinədək davam etdiyini göstərmişdir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi əxlaq kodeksi olan “Sirlər xəzinəsi” əsəri ilə oxucusuna insana xidmət bayrağı daşımağı tövsiyə etmiş, yırtıcı ehtirlərə kölə olmamağı məsləhət bilmişdir. Əxlaq müğənnisi Nizami Gəncəvi bu möhtəşəm əsəri ilə insan şəxsiyyətinə, insan inkişafına və tərbiyəsinə sanki himn bəstələmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev). Bakı: Azər nəşr, 1992, 720 s.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.

Redaksiyaya daxil olub 07.01.2020

UOT 398

G.M.Həsənova
AMEA Folklor İnstitutu
gunay_yusifzade@mail.ru

VİRTUAL FOLKLORDA İNTERNETLƏ BAĞLI YARANAN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ DEYİMLƏR

Açar sözlər: virtual folklor, internet mühiti, atalar sözləri, deyimlər

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yüksək sürətlə inkişafı internetin həyatımızın ayrılmaz bir tərkib hissəsinə çevrilməsini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir. Məqalədə internet mühitində yaranan atalar sözləri və deyimlərə diqqət ayrılmış və internetlə bağlı yaranan atalar sözləri və deyimlərin ənənəvi folklorda mövcud olan ekvivalenti ilə qarşılıqlı müqayisəsi verilmişdir. Təqdim edilən nümunələrin hər iki folklorda təzahürü müqayisəli şəkildə göstərilmişdir. Sözügedən məqalədə məzmun, istərsə də forma baxımından mövcud dəyişikliklər konkret nümunələrlə izah edilmişdir.

Bu məqalədə virtual folklorda internetlə, komputer və ya informasiya texnologiyaları məsələləri ilə bağlı yaranan atalar sözləri və deyimlər dəyişikliklərlə bağlı olaraq forma baxımından iki kateqoriya daxilində qruplaşdırılmışdır. Eyni zamanda hər kateqoriya üzrə nümunələrə məzmun baxımından nəzər yetirilmişdir. Hər bir mövzu ilə əlaqədar mövcud olan internet, komputer texnologiyaları ilə bağlı atalar sözlərinin və deyimlərinin ənənəvi folklordan fərqli olaraq internet mühitində hansı dəyişikliklərlə təzahür etməsi tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Г.М.Гасанова

ИНТЕРНЕТ-ПОСЛОВИЦЫ И ФРАЗЫ В ВИРТУАЛЬНОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Ключевые слова: виртуальный фольклор, интернет-среда, пословицы, поговорки

Быстрое развитие информационных и коммуникационных технологий в наше время является одним из важнейших факторов, которые делают Интернет неотъемлемой частью нашей жизни. Статья посвящена интернет-лексике и фразам, а также сравнивает связанные с интернетом пословицы и фразы с традиционным эквивалентом традиционного фольклора. Проявления представленных примеров сравниваются в обоих фольклорах. В статье текущие изменения, как с точки зрения содержания, так и формы, объясняются на конкретных примерах.

В статье пословицы и термины, используемые в виртуальном фольклоре, связанные с Интернетом, компьютером и информационными технологиями, сгруппированы по двум категориям с точки зрения изменений. В то же время примеры для каждой категории были рассмотрены с точки зрения содержания.

Интернет, компьютерные технологии, а также пословицы и поговорки каждого субъекта являются предметом исследований, которые изменяют интернет-среду в отличие от традиционного фольклора.

G.M.Hasanova

INTERNET-RELATED PROVERBS AND PHRASES IN VIRTUAL FOLKLORE

Keywords: *virtual folklore, internet environment, proverbs, sayings*

The rapid development of information and communication technologies in our time is one of the most important factors that make the Internet an integral part of our life. The article focuses on Internet vocabulary and phrases, and compares Internet-related proverbs and phrases to the traditional equivalent of traditional folklore. The manifestations of the examples presented are compared in both folklore. The article explains the current changes, both in terms of content and form, with specific examples.

In the article, proverbs and terms used in virtual folklore related to the Internet, computers and information technology are grouped into two categories in terms of change. At the same time, the examples for each category were considered in terms of content. The Internet, computer technology, and the proverbs and sayings of each subject are the subject of research that are changing the Internet environment in contrast to traditional folklore.

Atalar sözləri və deyimlərin şifahi xalq ədəbiyyatının ən maraqlı janrlarından biri olduğunu söz xəzinəmizi incələdikdə aydınlaşdırma bilərik. Folklorlarda mövcud atalar sözləri və deyimləri incələdikcə isə belə maraqlı janrın özənəməxsus daha çox xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilərik. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri isə neçə əsrlər keçməsinə baxmayaraq hazırda da bu nümunələri xatırlamalı olduğumuzdur. Ənənəvi folklorlarda mövcud olan kifayət qədər atalar sözləri və deyimlərin ekvivalentini biz virtual folklorlara transformasiya olduğunu şahidi oluruq. Virtual folklorlarda yaranan atalar sözləri və deyimlər əslində ənənəvi folklorlarda olan qəlib üzərində formalaşır. Yeni yaranan atalar sözləri bu və ya digər formada məzmun və ya forma dəyişikliyinə uğrasa da, ilk baxışda hər hansı bir nümunənin mütləq şəkildə qəlibini xatırlatmış olur.

Bu gün internetin populyarlaşması və müvafiq olaraq internet istifadəçilərinin sayının çox sürətlə artması, eləcə də texnoloji sferada yeni imkan və resursların ortaya çıxması və bunların gündəlik məişət həyatına təsiri insanların həyat rejiminə dərinlən sirayət etməyə başlamışdır. İnsanlar üzəüz ünsiyyətdən onlayn kommunikasiyaya keçməyə başlamışlar. Real, üz-üzə ünsiyyətə əsaslanan ənənəvi folklor yaradıcılığı proseslərindən fərqli olaraq virtual folklor proseslərinin faktoloji bazası daha çox sosial medianın hesabına

ödənilir (2, s.5).

Dünya əski çağdan və arxasınca gələn orta çağdan yeni bir dövrə - elektronik çağ adlanan bir dövrə daxil olur. V.Ongun da yazdığı kimi elektronik çağ ikinci sözlü mədəniyyət çağıdır: varlığı yazı və mətbəə texnologiyasına dayanan telefon, radio və televizora xas olan sözlü mədəniyyət çağıdır (7, 57-58)

Virtual folklorda yaranan atalar sözləri və deyimlər içərisində internetlə, komputerlə, informasiya-kommunikasiya məsələləri ilə bağlı yaranan nümunələr diqqəti daha çox cəlb edir. Təbii ki, gündəlik həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilən komputerdən istifadə də bu prosesin sürətlənməsinə vasitədir. Bu gün internet istifadəçiləri arasında gənc nəslin üstünlük təşkil etməsi, müasir folklor nümunələrinin də daha çox onlar tərəfindən yaranmasını şərtləndirir. Belə ki, virtual folklor proseslərini, yaradılan müasir atalar sözləri, deyimləri, yalnız internet resurslarından aktiv istifadə etməklə, xüsusən sosial şəbəkələrə üzv olub forum və bloqları izləməklə müşahidə edə bilərik. Sosial şəbəkələrdə yeni yaranan müasir atalar sözlərinin və ya folklor nümunələri kimi qəbul edilən mətnlərin mütəmadi olaraq paylaşıldığı xüsusi səhifələr (instagram: @mırt dahilər, @atalar yaxşı deyib, @müasir atalar sözləri) mövcuddur. Bu səhifələrə üzv olan istifadəçilərin sayının çoxluğu gənclərdə xalq müdriyyətinə sevgi və marağı artırmağa kömək etməklə, eyni zamanda hikmət xəzinəsinin bariz nümunələrinin unudulmaq təhlükəsini zərərsizləşdirir.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yüksək sürətlə inkişafı qloballaşmanı təmin edən, daha doğrusu, şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir. Ən yüksək texnologiyalardan tutmuş məişət həyatına qədər sirayət edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları artıq insan həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İlk dövrdə hərbi məqsədlər zəminində meydana gələn internet texnologiyası özü ilə bərabər bəşəriyyətin inkişaf dinamikasına təsir edə biləcək fenomenal imkanlar gətirməkdədir. İnsanlar arasında ünsiyyət, xəbərləşmə və məlumat əldə etmə sahəsində yaranan yeni imkanlar informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunu əvvəlki dövrlərlə müqayisədə kəskin şəkildə yüksəltmişdir (2, s.319).

Virtual folklorda internetlə, komputer və ya informasiya texnologiyaları məsələləri ilə bağlı yaranan atalar sözləri və deyimlərini araşdıran zaman forma baxımından dəyişikliklərlə bağlı olaraq onları 2 kateqoriya daxilində qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Ənənəvi növ və formalardan istifadə etməklə, kompüter texnologiyaları vasitəsilə məzmunu dəyişdirilmiş nümunələr;
2. Birbaşa olaraq internetdə yaranan nümunələr.

Birinci kateqoriyaya aid edilən nümunələr ənənəvi qəlib üzərində yaranır və müəyyən məzmun dəyişikliyinə uğrayır. Belə ki, internet mühitində yaranan bu nümunələrə diqqət yetirdikdə, ənənəvi növ və formalardan istifadə edilərək

yaradıldığı bəlli olur.

“Hər şeyin təzəsi, saytın köhnəsi” kimi internet mühitində yer alan bu nümunə “Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi” kimi hikmət xəzinəmizin ən dəyərli atalar sözünün məzmunca dəyişikliyə uğramış variantı kimi qəbul edilməlidir.

“Mənə avatarını göstər, sən kim olduğunu deyim” kimi yaranan nümunə “Mənə dostunu göstər, sənə kim olduğunu deyim” atalar sözünün qəlibi əsasında yaranmışdır.

Xalqın yaratdığı və əsrlərdən bəri hikmətli və möcüzəli sözlər kimi yaddaşa həkk edilən atalar sözləri ənənəvi folklordan internet mühitinə transformasiya olunan zaman forma baxımından yuxarıda qeyd edilən kimi, iki kateqoriya ilə qruplaşdırılan nümunələrdə məzmun baxımından bir neçə mövzulara toxunulmuşdur. Virtual folklorda yaranan atalar sözləri arasında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı bütün sahələrə, yəni komputer, virus, utiliti, şifrə, sayt, format, sosial şəbəkələrlə bağlı admin, user, statusla bağlı kifayət qədər nümunələrə rast gəlinir.

Virusla bağlı mövcud olan “Axtaran virusunu da tapar, troyan atını da” kimi internet mühitində mövcud olan nümunə ənənəvi folklorda “Axtaran tapar” atalar sözünün qəlibi üzərində yaranmışdır. “Virusunu söyləməyən anti-virusunu tapa bilməz” (Dərdini deməyən, dərmanını tapa bilməz), “Virus gəlirəm deməz” (Qəza gəldiyini deməz), “Virus istədi 1 EXE, Allah verdi 2 EXE” (Kor istədi bir göz, Allah verdi iki göz), “Yol soruşmaqla, keyword axtarmaqla tapılar” (Yol soruşmaqla tapılar), “Virusun başı kiçikkən əzilər” (İlanın başı kiçik ikən əzilər) kimi yaranan bu nümunələr ənənəvi qəlib üzərində məzmun dəyişdirilərək yaradılan ən çox istifadə edilən atalar sözləri və deyimlər sırasındadır.

Eyni mövzu ilə bağlı ənənəvi folklorda mövcud olmayan, lakin internet mühitində, əsasən də sosial şəbəkələrdə gənc nəslin nümayəndələri tərəfindən bloqlarda, forumlarda paylaşılan nümunələrə də rast gəlmək mümkündür. “Hər virus bir təcrübədir”, “Anti-virussuz komputeri virus bağlayar”, “Hər virusun bir yeyişi vardır”, “Virus düşə-düşə yayılar”, “Gözəlliyinə güvənmə, sızanaq alıb götürər, komputerinə güvənmə, virus alıb götürər”, “İgidlərə adları qəhrəmanlıqdan, viruslara adları verdiyi zərərdən sonra verilər” kimi yaranan bu tipli nümunələri bu qismə aid etmək olar.

Demək olar ki, hər birimizin rastlaşdığımız, eşitdiyimiz və hətta paylaşdığımız bu fikirlərin folklorik mahiyyəti məhz onun milli koloritə və davranışlara əsaslanmasıdır. Bu ifadələrin hər birinin danışiq üslubunda olması və ya daha çox hər bir internet istifadəçisinə tanış gəlməsi onların kollektiv düşüncənin məhsulunun olmasını təsdiq edir. Bir sözlə, qeyd etmək zəruridir ki, müəyyən bir informasiyanın, biliyin folklorik mahiyyəti onun forması ilə deyil, məzmunu, kollektiv emosiya və reaksiyaya söykənməsi ilə bağlıdır.

Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli araşdırmaçısı Selcan Gürçayır

“Kuşaktan foruma keçiş və bilgisayar atasözləri” adlı məqaləsində qeyd edir ki, virtual dünyada formalaşan, yaranan komputerlə, internet və ya informasiya-kommunikasiya ilə bağlı atalar sözləri komputer bacarıqları olmayan kütlə tərəfindən anlaşılmasında problem yaşamalarına səbəb ola bilər. Çünki internet və ya informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı atalar sözləri və deyimlərini anlamaq və onu dərk etmək üçün kompüter haqqında müəyyən bir məlumatla malik olmağı şərtləndirir. Yalnız bu vəziyyət kompüter atalar sözləri üçün etibarlı deyil. Nəbi Özdemir, Media "Mədəniyyət və ədəbiyyat" kitabında "virtual yumor dünyasının ümumiyyətlə 'kəndli' seqmentlərinə uyğunluğunu bildirir. Bu halın "şifahi mədəniyyətə aid yaşam səhnələrinin və elementlərinin asanlıqla yumor məhsulu halına gətirməyi fürsət verdiyini vurğulayır (5,s.74).

İnternetdə ənənəvi mətnlərdən fərqli xüsusiyyətlərə malik rəqəmsal inkişaflar şəklində yeni mətnlər yaranmağa başlamışdır. İnternet mətnləri dinamik bir quruluşa sahibdir. Bu mətnlərdə nizamlılıq yoxdur və bir-birini izləyən səhifələrdə meydana gəlmir. Kompüter sistemlərinə bağlı olan bu mətnlər müəyyən bir məqsəd üçün yaradılmışdır (4, s.172).

Həm dərin hikmətə, həm də incə bir gözəlliyə sahib olan “Uzaq qohumdansa yaxın qonşu yaxşıdır” kimi ənənəvi folklorda yer alan atalar sözü virtual folklorda “Uzaq redaktordansa yaxın user yaxşıdır” kimi təzahürünü tapmışdır. İnternetlə bağlı yaranan atalar sözlərini anlamaq üçün kompüter texnologiyaları ilə bağlı ümumi biliklərə malik olmaq labüddür. Çünki hər bir elmi terminin mənasını bilmədikdə onun hansı məqsədlə istifadə edilməsini də anlamaqda çətinlik yaranır. Nümunəyə əsasən əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, “user”lə bağlı kifayət qədər nümunələr vardır və hər biri ənənəvi qəlib üzərində formalaşmışdır.

Virtual folklorda müəyyən dəyişikliklə yer alan nümunələr aşağıda ənənəvi folklorda mövcud ekvivalenti ilə birlikdə təqdim edilir:

“Saxla utiliti, gəlir zamanı” – “Saxla samanı, gələr zamanı”;

“Şifrəni dostuna demə, o da dostuna deyər” - “Sirrini demə dostuna, o da deyər dostuna”;

“Vaxtsız qıfıllanan kompüter format edərlər” - “Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər”;

“Bu günün xəbərini sabaha qoyma” - “Bu günün işini sabaha saxlama”;

“Redaktor sənə deyirəm admin sən eşit” - “Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit”;

“User dar gündə tanınar” - “Dost dar gündə tanınar”;

“Admin dəyişər amma adı qalar” - “İgid ölər, adı qalar”;

“Adminə bircə smaylik də bəsdir” - “Arifə bir işarə bəsdir”;

“Damlaya damlaya status artar” - “Damla-damla göl olar”;

“Ayağını userlik səviyyəyə görə uzat” - “Ayağını yorğanına görə uzat”;

“Statussuz user yuxusunda status görər” - “Ac toyuq yuxusunda darı görər”;

“Başın girməyən yerə CV vermə” - “Burnun girməyən yerə başını soxma”;
“Səbrin sonu formatdır” - “Səbrin sonu salamatlıqdır”.

Müasir folklorun texnoloji yeniliklər vasitəsilə yayılması və yeni nümunələrin ortaya çıxması təbii ki, qaçılmazdır. Alan Dundes bu barədə belə yazır: “Komputerin meydana gəlməsi texnologiyanın müasir dünya üzərində təsirini simvolizə edir” (7, s.47).

İnternet mühitində “Bir komputerin nəyi var, iki komputerin networku var”, “Komputer oyunları ilə həyat arasındakı tək fərq həyatı save edə bilməməkdir”, “Userdən userə fərq var”, “Çata gir tayını tap”, “Dəlinin bir networku pozmuş, qırx supervisor düzəldə bilməmiş” kimi kifayət sayda nümunələr yayılmaqdadır. Belə nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Eyni nümunələrə oxşar mətnlərin türkdilli folklorlarda da yer alması maraqlı doğuran məqamlardandır. Əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, türkiyə folklorunda kompüterlə bağlı olan atalar sözləri ilə yanaşı, folklorun qarğışlar kimi digər janrında da nümunələr çox yayılmaqdadır.

Dünya bir-birini əvəz edən əski çağdan, orta çağa, oradan da yeni bir dövrə – nanotexnologiyanın, komputerlərin danışdığı, elektron cihazların az qala insanı tamamilə əvəz etdiyi bir çağa ayaq basmışdır. Və ikinci şifahi mədəniyyət çağı başlamışdır. Hal beləyəkən Azərbaycan kimi müstəqilliyə yeni qədəm basmış, inkişafının ilkin mərhələsini yaşayan bir ölkədə folkloru anlamaq, anlamlandırmaq sadəcə mədəniyyətimizin deyil, həm də varlığımızın tərkib qismi olduğunu bilmək o qədər də çətin deyildir (6, s.50).

Buraya internetin ortaya çıxması ilə folklorun həm sahəsini, həm də kütləvi xarakter almasını əlavə etməklə əyləncə, informasiyanın paylaşılması, sosial protesto kimi funksiyaların önə çıxmasını da qeyd etmək lazımdır (3, s.51).

Məqaləyə yekun olaraq onu da qeyd etməliyik ki, virtual folklorun sürətli yayılması və ötürülməsində internetin əvəzsiz rolu vardır. İnternetin insanın həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olması, ənənəvi folklorlardan virtual folklorlara keçidi sürətləndirmişdir. Folklorun yeni mövzu və məzmunla, yeni formalarla zənginləşməsi prosesində internetin rolu danılmazdır. Müasir dövrdə insanların internetdən tək-cə informasiya əldə etməsi deyil, həm də əyləncə kimi istifadə etməsi və eyni zamanda internet istifadəçiləri arasında gənclərin daha çox üstünlük təşkil etməsi bir daha onu söyləməyə imkan verir ki, zaman keçdikcə folklorun araşdırılması və daha çox yayılması sürətli inkişaf edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Müasir aktual problemlər, Bakı, 2014, 350 s.
2. Xavəri S., Quliyev H., Qarayev S. Folklorun funksional strukturu, multidissiplinar kontekst. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 496 s.
3. Bayat F.. Folklordan postfolklorə, Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər // Dədə Qorqud, 2018, №2, s.39-51
4. Mehmet Emin Bars. Internet folkloru: Netlore // Uluslararası Dil, edebiyat və halkbilimi araşdırmaları dergisi, 2018, s.160-179
5. Gürçayır S. Kuşaktan Forumə keçiş və bilgisayar atasözleri // Milli Folklor, 2008, s.70-77
6. Bayat F. Müasir folklorun bəzi məsələləri // Dədə Qorqud, 2017, №1, s.46-53
7. Bayat F. XXI yüzilin sosial-iqtisadi və mədəniyyət ekologiyası paradixmasında folklor // Dədə Qorqud, 2004, №4, s.56-64
8. <http://legend.az/17601-kompyuter-haqqinda-atalar-sozleri.html>.
9. @instagram.com/mirt dahiler, @instagram.com/muasir_atalar sozleri

Redaksiyaya daxil olub 18.02.2020

UOT 811.111

F.M.Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ingilis-331@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ SAYILMAYAN İSİMLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: isim, nitq hissəsi, əşya, ismin morfoloji quruluşu, tək cə cəm isimlər

Məqalədə ismin kəmiyyət kateqoriyasından, yəni onun tək və cəm halda olmasından danışılır. İsmnin cəmlənməsinin flektiv, supletiv və bir sıra müxtəlif üsullarla həyata keçirilməsi araşdırılmışdır. İsmnin kəmiyyət kateqoriyasına görə sayılan və sayılmayan olmaqla, iki qrupa bölündüyü göstərilmişdir. Sayılmayan isimlər qrammatik baxımdan ya tək, ya da cəmdə olur. Məhz bu baxımdan da sayılmayan isimlərin həm “singulariatantum”, həm də “pluralia tantum” yarımqrupuna aid edildiyi qeyd edilmişdir. “Singularia tantum” yarımqrupuna daxil olan sayılmayan tək isimlər “much, little” sözləri ilə təyin olunur, xəbəri təkdə qəbul edir. “Pluralia tantum” yarımqrupuna aid olan sayılmayan cəm isimlərin isə xəbəri cəmdə qəbul etdiyi tədqiq edilmiş, nümunələr göstərilmişdir.

Ф.М.Мехтиева

НЕИСЧИСЛЯЕМЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ОБРАБОТКИ

Ключевые слова: существительное, часть речи, предмет, морфологическая структура существительного, существительные в единственном и множественном числе

В статье рассматривается количественная категория существительного – его форма единственного и множественного числа. Он был исследован путем фокусировки, дополнения и использования различных методов. Существительное делится на две группы, которые считаются и подсчитываются в соответствии с количественной категорией. Неисчисляемые существительные с грамматической точки зрения бывают или в единственном, или во множественном числе. Именно с этой точки зрения отмечают, что неисчисляемые существительные относятся к подгруппам «Singularia tantum» и «Pluralia tantum». Неисчисляемые существительные, не входящие в подгруппу «Singularia tantum» определяются словами «много, мало», принимают сказуемое в единственном числе. Было исследовано и приведены примеры неисчисляемым существительным, не относящихся к подгруппе «Pluralia tantum», которые принимают сказуемое в единственном числе.

UNCOUNTABLE NOUNS IN ENGLISH AND THEIR PROCESSING CHARACTERISTICS

Keywords: *Noun, part of speech, item, morphological structure of the noun, single and plural nouns*

The article speaks of the quantitative category of the noun, ie, its uniqueness and totality. It has been investigated by focusing, complementing and using a variety of methods. The noun is divided into two groups, which are counted and counted according to quantitative category. Uncountable nouns are either grammatical or single or total. Nouns that are not considered in this respect have been mentioned as belonging to the "singularities" and subgroups of "plurality tantum". The only nouns that are included in the Singularia tantum subgroup are identified by the words "much, little," and accept the news only. Numerous examples of non-counted nouns belonging to the "Plurality tantum" subgroup have been studied and accepted in general.

İsim əsas nitq hissəsi olub əşyalıq bildirir. Əşyalıq məfhumuna təkcə konkret şeylər (a child, the sun, snow və s.) deyil, həm də əşyalara xas olan keyfiyyət (beauty, heroism və s), əlamət (heaviness, highness), hərəkət adları (running, conversation) və eləcə də mücərrəd məfhumlar (love, hate, friendship) da daxildir.

Digər əsas nitq hissələri kimi ismin morfoloji quruluşu, morfoloji kateqoriyaları və sintaktik funksiyaları var.

İsmin kəmiyyət kateqoriyası dedikdə, onun tək və cəm halı nəzərdə tutulur. İsmin cəmlənməsi flektiv, supletiv və bir sıra müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. İsim kəmiyyət kateqoriyasına görə sayılan və sayılmayan olmaqla, iki qrupa bölünə bilər. Sayılmayan isimlər qrammatik baxımdan ya tək, ya da cəmdə olur. Məhz bu baxımdan da sayılmayan isimlər həm "singularia tantum", həm də "plurality tantum" yarımqrupuna aid edilir. "Singularia tantum" yarımqrupuna daxil olan sayılmayan tək isimlər "much, little" sözləri ilə təyin olunur, xəbəri təkdə qəbul edir.

"Plurality tantum" yarımqrupuna aid olan sayılmayan cəm isimlər xəbəri cəmdə qəbul edir. Sayılan isimlər tək formada qeyri-müəyyənlik artıqlı qəbul edir və cəmlənə bilər. Sayılmayan isimlər isə tək olmasına baxmayaraq qeyri-müəyyənlik artıqlı qəbul etmir və cəmlənə bilmir. Buradan aydın olur ki, sayılan isimlərin tək forması sayılmayan isimlərin təkindən fərqlidir. M.Blox sayılmayan isimlərin tək formasını mütləq tək (absolute), sayılan isimlərin tək formasını isə ümumi (common) tək adlandırır.

Mütləq təklik bildirən isimlər ümumi təklikdən fərqli olaraq "one" miqdar sayı və qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə işlənir. Mütləq tək isimlər qrupuna

aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Mücərrəd isimlər (peace, joy, love, courage, friendship, news).

Mücərrəd isimlərin bir qismi sifətlərdən (redness, length, height, stupidity), bir qismi feillərdən (reading, action, proff, speech...) və bir sıra başqa yollarla düzəlir.

Mücərrəd isimlərin bir neçəsi cəmlənə bilir. Məsələn: “joy, sorrow” isimlər cəmlənərək “the joys of childhood”, “all his sorrows” kimi fərqli halları, şən, qəmgin anları bildirir. Bəzən bədii ədəbiyyatda mücərrəd isimlərin xəbəri cəmdə qəbul etməsinin şahidi oluruq (2, s.105).

These news are everywhere, every tongue speaks them.

No news are the best news.

2. Elm və sənət adları: “chemistry, architecture, mathematics, linguistics” və s. Bu isimlərin əsas xəbəri təkdə qəbul etməsinə baxmayaraq bəzən onlar xəbəri cəmdə də qəbul edir. Bu zaman isimin mənası dəyişir.

a) Politics is popular at this University.

b) Her politics (=siyasi inamı) are bordering on the fascist.

a) Statistics was always my worst subject.

b) Statistics (rəqəmlər) are able to prove anything you want them to.

a) Economics has aonly recently been recognized as a scientific study.

b)The economics (maliyyə sistemi) behind their policies are unreasonable

3. Maddi isimlər: “water, snow, steel, hour, air” və s. Maddi isimlər də bəzən cəmlənə bilir. Belə ki, “waters of the Atlantic, a daughter of the snows” və s. birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür. Belə işlənməyə ən çox ifadəli nitqdə rast gəlinir. İndi isə bu isimlərin cəm formada işlənməsinə baxaq (2, s.55). Əgər bu isimlər sayıla bilən isimlər kimi cəm şəkilçisi qəbul edirsə, belə hesab etmək olar ki, bu növ isimlər say ilə təyin oluna bilər. Halbuki bu mümkün deyil. Belə ki, “three waters” “three snows” ifadələrinin işlənməsi əsla mümkün deyil. Bu birləşmələrə biz hətta digər cəm formalarına verdiyimiz “how many” sualını da verə bilmirik. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, “waters” və “water”, “snows” və “snow” arasında “çox many sualını da verə bilmirik. Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, “waters” və “water”, “snows” və “snow” arasında çox böyük fərq var. Belə ki, “water”- çoxlu su (məsələn, okean), “snows”- çoxlu qar (məsələn, Arktik ərazi) və s. kimi tərcümə olunur.

“The water of the Atlantic” ifadəsi Atlantik okeanın fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərini bildirir.

The water of Atlantic contains a considerable portion of salt.

Lakin “the waters of the Atlantic” ifadəsi coğrafi termin kimi işlənərək onun mənzərəsini və Atlantik okeanında olmayan xüsusiyyətləri bildirir.

Burada biz tək və cəm forma arasında yaranan mənə fərqiinin şahidi

oluruq.

E.Krusinqanın qeyd etdiyi kimi, bəzən maddi isimlər digər isimlərlə işlənərək onların hansı maddədən düzəldiyini bildirir.

A silver ring, a gold chair, a straw hat, a copper kettle və s.

1. Topluluq bildirən isimlər: *foliage, fruit, furniture, machinery* və s.

My furniture is getting shabby.

Bəzən bədii ədəbiyyatda “furniture” isminin xəbəri cəmdə qəbul etməsinin şahidi oluruq.

Mu furniture were all in their places.

İndi isə sayılmayan isimlərin “pluralia tantum” yarımqrupuna nəzər salaq. M.Blox onları aşağıdakı kimi bölür:

1. İki eyni hissədən ibarət olan isimlər: *trousers, scissors, tongs, spectacles.*

Lakin ümumi cəm formada (common plural) olan bəzi isimlər də iki eyni hissədən ibarət ola bilər: *eyes of face, legs of body.*

2. Topluluq bildirən isimlər: *supplies, clothes, tidings, police, politics, cattle*

3. Bəzi xəstəlik adları: *measles, rickets, mumps, hysterics.*

M. Blox xəstəlik adlarını “pluralia tantum” yarımqrupuna aid etməsinə baxmayaraq T.Barabaş bu isimləri bir sıra başqa isimlər də daxil olmaqla “singularia tantum” yarımqrupuna aid edir. Onun qeyd etdiyi kimi, “s” sonluğu bir sıra sözlərdə öz cəm mənasını itirib hər zaman təkdə işlənir (2, s.98). Bura aşağıdakılar aiddir:

1. Müəssisələr, idarələr: *archives, barracks, works, headquarters*

2. Bəzi xəstəlik adları: *measles, rickets, mumps*

3. “ics” sonluğu ilə bitən elm adları: *linguistics, mathematics*

4. Oyun adları: *billiards, darts, dominoes*

R. Kverk isə isimlərə özünəməxsus bölgü verir: O, həm sayılan, həm də sayılmayan isimləri konkret və mücərrəd olmaqla iki hissəyə bölür. Belə ki, o, sayılan isimləri:

a) konkret isimlər yarımqrupuna: *bun, pig, toy* və s.

b) mücərrəd isimlər yarımqrupuna: *difficulty, remark*

Sayılmayan isimləri:

a) konkret isimlər yarımqrupuna: *butter, gold*

b) mücərrəd isimlər yarımqrupuna isə: *music, homeüork...* isimlərini aid edir.

Bəzən həm sayıla bilən, həm də sayıla bilməyən isimlərlə eyni bir məfhumu ifadə etmək olar. Fərq yalnız sayıla bilən isimlərin qeyri-müəyyənlik artıqlı, sayıla bilməyən isimlərin isə artıksız işlənməsindədir. Məsələn,

Apig-pork, a leaf-foliage, a loaf-bread, a meal-food, a job-work

Belə bir qənatə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində sayıla bilməyən

isimlər sayıla bilən isimlərə çevrildiyi kimi, sayıla bilən isimlər də sayıla bilməyən isimlərə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hüseynzadə M.* Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 280 s.
2. *Musayev O.* İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, 359 s.

Redaksiyaya daxil olub 24.02.2020

UOT 82.(091)

Ş.Ə.Məhərrəmov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
m.shahana1982@mail.ru

İSMAYIL ŞIXLINI DÜŞÜNƏRKƏN

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslıq, milli ruh, bədii təsvir, xəlqilik

XX əsr Azərbaycan mühitinin yetirdiyi nəhəng şəxsiyyətlərdən biri də İsmayıl Şıxlıdır. Şıxlı... adı çəkilən müəllim, görkəmli alim, istedadlı yazıçı, kişi xarakterli bir insan yada düşür. O, Azərbaycan nəsrinin nəsr qəlibinə salınmasında ilk addım atan yazıçılardandır. Onun yaradıcılığında ədəbiyyatda müasirlik problemi, ədəbi tənqidimizin vəziyyəti, ədəbiyyat və bu günün tələbləri və s. məsələlər mühüm yer tutur.

Həyatımızda müxtəlif problemlərin siyasi, ictimai, iqtisadi məsələlərin həllində yazıçı sözünün, səsinin, fədakarlığının böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan xalqının ən narahat günlərində üzünü xalq yazıçısı İ.Şıxlıya, onun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına çevirir, çünki İ.Şıxlının şəxsiyyət və yaradıcılığı həqiqətən xalqın keçmişini, keçmişlə bu günün əlaqəsini sistemli şəkildə əks etdirir. Çünki İsmayıl Şıxlı Azərbaycan xalqının haqq deyən, haqq söyləyən, ədalət söyləyən ziyalılardanıdır. Yazıçının yaradıcılığı müasirlik və sənətkarlıq baxımından oxucuları sözün sehrinə sala bilir.

İsmayıl Şıxlı özünün poetik istedadını vətəndaşlıq ideallarına bağlamağı bacaran ustad bir sənətkardır. Biz onun bütün əsərlərində böyük bir vətəndaş qəlibinin, yazıçı qəlibinin çırpındığını görürük.

Ш.А.Магerrамова

КОГДА МЫ ДУМАЕМ ОБ ИСМАИЛЕ ШИХЛЫ

Ключевые слова: Азербайджанская литература, литературоведение, национальный дух, художественное описание, национальный характер

Исмаил Шихлы – одна из выдающихся личностей Азербайджана XX века. Шихлы... когда произносится это имя, на ум сразу приходит имя учителя, выдающегося ученого, талантливого писателя и человека, обладающего мужским характером. Он один из первых писателей, превративших азербайджанскую прозу в прозу. Проблема современности в нашей литературе, положение нашей сатирической литературы, требования тех дней и прочие вопросы занимали важное место в его творчестве.

Слово, голос и самоотверженность писателя сыграли важную роль в решении политических, социальных и экономических вопросов, а также многих других проблем нашей жизни. В самые трудные для азербайджанского народа дни народ обращает свое лицо к своему писателю, к его личности, которая

действительно отражает его прошлое, систематически выстраивает отношения между прошлым и настоящим. Потому что Исмаил Шихлы – один из тех интеллектуалов, которые требуют прав азербайджанского народа и говорят о справедливости. Творчество автора способно очаровать читателей с точки зрения современности и мастерства исполнения.

Исмаил Шихлы мастер, сумевший соединить свой поэтический талант с идеалами народа. Во всех его произведениях мы видим биение сердца великого гражданина и писателя.

Sh.A.Maharramova

THINKING ABOUT ISMAYIL SHIKHLY

Keywords: *Azerbaijan literature, literary, national spirit, artistic description, folklore*

Ismayil Shikhly is one of the great personalities in the environment of Azerbaijan in the 20th century. Shikhly...when the name is sounded... the teacher, the great scientist, the talented writer, the man of a masculine character is coming up to the mind. He is one of the writers who made the first step in the introduction of Azerbaijani publishing into the hearts of people. The problem of modernity in our literature, the situation of our satiric literature, the demands of those days and etc. issues took an important place in his creative works.

The word, voice and dedication of the writer played an important role in the solution of political, social and economic issues as well as many other problems in our life. In the most difficult days for the Azeri people, they turn their faces towards their writer, his personality, which truly reflects their past, the relationship between the past and the present in a systematic way. Because Ismayil Shikhly is one of the intellectuals demanding the rights of the Azerbaijani people and talking about justice. The author's creative works are able to enchant readers in terms of modernity and craftsmanship.

Ismayil Shikhly is a master artist who managed to connect his poetic talent to the ideals of people. In all his works we see a great heart of a citizen and a writer beating.

XX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında müstəsna rolu olan şəxsiyyətlərdən biri də İsmayıl Şıxlıdır. O, Azərbaycan xalqının həyat və məişətinə, milli adət-ənənələrinə, milli ruh və psixologiyasına, onun varlığını təşkil və təmsil edən milli-mənəvi dəyərlərə dərinləndən bələd yazıçı idi. İsmayıl Şıxlı ədəbiyyata yalnız qələmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə öz adını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə əbədi həkk etdirməyi bacarıb. Yazıçı ədəbiyyata bütün mənliliyi ilə xidmət etmişdik.

Peşəsinə, elmi və bədii yaradıcılığına vətəndaş tələbkarlığı ilə yanaşan, həmişə dövrün tələbləri səviyyəsində dayanan İsmayıl Şıxlı romanlar, hekayələr, xatirələr, gündəliklər, rəvayət və əfsanələr yazmış, tərcümələr etmiş,

rəsmi şəxslərlə görüşlərdə ancaq xalqın bağından qopan, xalqın düşüncəsini, xalqın müasirlik arzusunu dərinlən ifadə edə bilən sənətkara bənzətməmişdir. Yazıçı əsərlərinin məzmununu, boya və detallarını real varlıqdan, milli məişət, milli yaşayış və milli adət-ənənələrdən almışdır.

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığı ilə tanış olanda görürük ki, yazıçı hadisələri danışanda, fikri lövhələr, mənzərələr və detallara çatanda Şıxlı bir loğmana, nəsillər tərbiyə edə-edə müdrikləşən bir yazıçı filosofa bənzəyir. O, faktları xırdalamağı, yersiz haşiyələrə çıxmağı sevmir, sözü bədii tələbə – estetikliyə uyğun seçir. İsmayıl Şıxlının rəvayət və əfsanələrində estetik ideal müasirlik pafosu ilə ifadə olunur. Çünki İsmayıl Şıxlı canlı müşahidə və təəssüratlarını, bizim günlərin eybəcərliklərini, sözləti düşüncələrini bu janrla asan və sərbəst ifadə edir, bədii ümumiləşdirməni dərinlən aparır.

Çox zaman İsmayıl Şıxlının xırda epik əsərlərində dövrə, zamanın ziddiyyətlərinə bir fərdin – ümumiləşmiş obrazın istəyindən, mənavi-psixoloji aləmindən baxılır, bədii qiymət verilir. Sujet xəttinin hərəkətində özünü təsdiq güclənir, mübarizə aparmağın, insanı sarsıdan, onun yetkinləşməsinə ləngidən şəraitlə barışmağın, sosial-psixoloji konflikt yaratmağın zəruriliyi dərk olunur (2).

Kompozisiya mükəmməlliyi, yığcamlıq, bədii dilin obrazlılığı, rəvanlığı, təsvir əlvanlığı, hadisələrin fəlsəfi-bədii üslubda təsvir və təqdim olunması İsmayıl Şıxlının hekayə və romanlarında başlıca məziyyətlərdəndir. Bu cəhət onun “Qızıl ilan” “Sapı özümüzdəndir” “Allah axırını saxlasın” və s. hekayələrində, “Ayrılan yollar” və “Dəli Kür” romanlarında, vəfatından sonra nəşr olunmuş “Ölən dünyam” əsərində də qabarıq nəzərə çarpır.

İsmayıl Şıxlının “Mələkə xala”, “Qızıl ilan”, “Namərd gülləsi”, “Təyyarə gecikir”, “Namus qaçağı”, “Görüş”, “Deputat” kimi hekayələri yazıçı müşahidələrinin məhsulu olub həyat reallıqlarını, insan psixologiyasını əks etdirir. Bunlar özünün dili, üslubu, poetikası ilə seçilən dəyərli sənət nümunələridir.

İsmayıl Şıxlı müharibəyə yola düşdüyü gündən ta təxris olunana qədər cəbhə gündəliyi tutmuşdur. Bu gündəlik ədəbiyyatımızda xatirə-memuar janrında bəlli olan dəyərli nümunələrdəndir. Gələcək yazıçı gündəlikdə cəbhə yollarının ağır-acılarını, hadisələrini qələmə almışdır. Sonralar İsmayıl müəllim bu cəbhə gündəliyində qələmə alınmış hadisə və təfərrüatlar əsasında “Kerç sularında” kitabında toplanmış hekayələrini, “Odlu çarpazlar” kinossenarisini və eyniadlı pyesi qələmə almışdır. Yazıçı tək-cə bədii əsərlərində deyil, publisistik yazılarında da müharibə təəssüratlarını əks etdirən gündəliyindən bəhrələnmişdir. İsmayıl Şıxlının müharibədən sonra qələmə aldığı hekayələr özünün həyatiliyinə, döyüş mənzərələrinin təsvir dəqiqliyinə, insanın hiss və duyğularının təbiiliyinə, əsgər psixologiyası nüanslarının qanunauyğun ifadəsinə görə oxucu marağı qazanmışdır. Düşməne nifrət, döyüşkən ruh,

yaşamaq istəyi, həyat eşqi bu hekayələrin, eləcə də ədəbiyyatşünaslıqda “miniatür povest” kimi dəyərləndirilən “Kerç sularında” əsərində başlıca motivlər kimi təsvir edilib. “Həkimin nağılı” ilə görünən İsmayıl Şıxlı hekayələr, rəvayət və əfsanələr yazanda xırda, dinamik sujetlər qurmuş, ayrı-ayrı detal və cizgiləri naturadan götürdüüyü, şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələrdən götürülmüş, daha çox prototipli obrazlar yaratmışdır. Yazıçı özündən uydurma süjetlər, hadisələr qura bilmir. Yazılarının hamısının əsasında gerçək hadisələr, mövcud insanlar dayanır (1).

“Həyatda yaşadığı ağır anları” bədii yaradıcılıqda İsmayıl Şıxlı təzədən, gərgin psixoloji sarsıntılarla, yeni duyğu və düşüncələrlə yaşamışdır. Yazıçının hekayələri ilə tanış olanda görürük ki, kiçik həcmli hekayələrdə təsirli və ifadəli bədii portretlər yaratmış, obrazların xasiyyətləri, meyil və arzuları haqqında geniş təsəvvür oyada bilmişdir. “Kerç suları” silsiləsində qanlı, viranedicı döyüş səhnələri təsvir olunmuşdur. Müharibənin həyata, yaşayışa və məişətə, insanların mənəviyyatına, milli münasibətlərə təsiri, xalqların kədəri, körpələrin fəryadı ümumiləşir, obrazların hərəkətlərində, düşüncə və mübarizələrində göstərilmişdir. Bu silsilədə canlı müşahidələr, rəng duyumu ilə işlənən səhnələr, təsirli tablo və detallar az deyildir. Bu hekayə silsiləsində obrazlar fərdiləşir, onların xarakterləri mübarizələrdə müəyyənleşir. Peyzajlar, xırda lirik haşiyələr, epitetlər və bədii təzadlar xasiyyətin, hiss və duyğu aləminin açılmasına kömək edir. On ilə yaxın ən müxtəlif mövzularda hekayələr, publisistik əsərlər yazan İsmayıl Şıxlıni geniş oxucu kütləsinə tanıdan, sevdirən 1955-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında çap etdirdiyi “Ayrılan yollar” romanı oldu. İlk irihəcmli əsər olan “Ayrılan yollar” canlı, oynaq və ifadəli bədii dildə yazılmışdır. “Burada xalq məsləhətləri və ifadələri süni surətdə, milli kolorit naminə işlədilməmişdir. “Ayrılan yollar” axarlı, dinamik təhkiyə əsəridir. Burada təsvir olunan surətlərin hamısının həyatı məzmunu, böyük təsir gücü vardır. “Ayrılan yollar” 1941-45-ci illər müharibəsindən sonra Azərbaycanda gedən dirçəlişdən bəhs edir. Bədii söyləmədə zaman dolğun səciyyətləndirilir, kollektiv təssərrüfatın çox ciddi, çox ziddiyyətli inkişafının real mənzərəsi yaranır, dövrün bir sıra ciddi əxlaqi, mənəvi, mədəni-iqtisadi problemlərinə toxunulur. Yazıçının təsvir etdiyi kənddə yeni dövrün İmran, Zeynəb, Nəşib kimi nümayəndələri köhnə fikirli Kosaoğlu, Kazım, Musa və Şahnaza qarşı çıxırlar. Roman məhz bu cür konfliktlər üzərində qurulub. İsmayıl Şıxlı “Ayrılan yollar”da dövrün ideoloji çərçivələrindən çıxmağa müəyyən cəhdlər göstərmiş, amma buna hələ tam nail ola bilməmiş və ola da bilməzdi. Buna baxmayaraq “Ayrılan yollar” İsmayıl Şıxlının çoxplanlı roman yazmağa qadir istedadlı bir yazıçı olduğunu göstərdi. 1962-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının I hissəsi dərc olundu. 1966-cı ildə “Azərbaycan” jurnalında romanın II hissəsi dərc olundu (3).

“Dəli Kür” Azərbaycan nəsrində bir dönüşə səbəb oldu. Bu roman zəngin problemlər, canlı bədii xarakterlər romanıdır. Azərbaycan kəndi mürəkkəb ziddiyyətləri, mülkədar-kəndli münasibətlərinin, milli-demokratik fikir və ideyaların inkişafı, yeni meyillərlə köhnə vərdişlərin mübarizəsi özünəməxsusluğu, əxlaqi-etik normaların, milli ənənələrin bənzərsizliyi geniş ifadə olunur (1).

Bu romanda yaxın tarixi keçmişə, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə, müxtəlif xarakter və dünyagörüşlü insanlara, milli məişət və yaşayışın təkamülünə münasibət bəslənir. Milli xarakterlər milli talelərdən ayrılmaz, bədii təsvir dövrün əhatəli problemlərdən obrazlarla, obrazların mənəvi-psixoloji aləminə yön alır. Mübalığəsiz "Dəli Kür" romanını ədəbiyyatımızın şah əsəri hesab edə bilərik.

Əsərdə Cənubi Qafqazın coğrafiyasını bütün əlvanlığı ilə görə bilirik. "Dəli Kür" onlarla povestin, romanın düşüncələrdə yaratdığı mənəvi səhradan axıb keçdi və ona can verdi. Adi bir məktəblidən tutmuş böyük Mehdi Hüseynə qədər romanla tanış olan hər kəs öz emosiyasını, heyrətini gizlədə bilmədi. "Dəli Kür" cəmiyyətin ictimai ab-havasında da əsaslı dəyişikliklər yaratmış, sovet ədəbiyyatının saxtəlik və yalan dolu çürük ənənələrini öz həqiqiliyi və sənət püxtəliyi ilə dağıtdığını Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə olaraq göstərə, "Müftəxor, tamahkar və yelbeyin ağa" surətləri ilə daban-dabana zidd olan yeni ağa obrazı – qeyrətli, vətənpərvər, mərd Azərbaycan ağası surəti bəxş etdiyini, ötən əsrin Azərbaycanında baş vermiş hadisələrin görünməyən tərəflərini bütün reallığı ilə açıqlamaqla mühüm rol oynayır. Yazıçı özünün bütün sənətkarlığını və yaradıcılıq imkanlarını Cahandar ağa üzərində cəmləmişdir. Bu monumental obraz üzərində yazıçı insan həyatının və özünü-təsdiqinin traqizmi mövzusunu xüsusi bədii qüvvə ilə ifadə edə bilmişdi: "Dəli Kür", sözün həqiqi mənasında xəlqilik ideyalarına əsaslanan bir əsərdir və Azərbaycan romançılıq təfəkküründə, xəlqilik dəyərlərinin və bədii həqiqətlərinin bədii təsvirində bu əsər böyük rol oynayır. "Dəli Kür" Azərbaycan nəsrində bir də fəth oluması mümkün olmayan zirvədir. Bu mənada professor N.Cəfərovun onu "ədəbiyyatımızın S.Vurğundan sonrakı şah əsəri adlandırmasında mən böyük həqiqət görürəm. "Dəli Kür" bütün zamanlar üçün yazılmış bir əsərdir (7).

"Dəli Kür" romanı çöküş əhval-ruhiyyəsini ehtiva edən əsərdir. Bəyliyin çöküşünü, patriarxal dəyərlərin iflasını, ölən dünyaların təzahürlərini verən, bunu təmkinli mövqedən müşahidə edən və dərin qatda işləyən mətndir. İ. Şıxlı sənətinin şah əsəri olan "Dəli Kür" onun xalq yaddaşı və xalq ruhu ilə bağlandığını təsdiqləyir. Bu yaddaş və ruh milli duyğunun əbədi vəzifəyə çevrilməsinə xidmət göstərir. "Dəli Kür" kürün dəliliyinin ifadəsi yox, milli tarixi kimliyin, mənəvi-ruhu haqqın hayqırtısıdır. Millilik İ.Şıxlı yaradıcılığı üçün ən böyük göstəricidir. Sovet ideologiyasının milli ideologiyalar üzərinə kölgə saldığı dövrdə belə bir əsərin yazılması milli ruhun təntənəsi idi.

"Dəli Kür" varlığını yaşatmaq, qorumaq və gələcəyə ötürmək cəsarətinə görə sovet dövrü ədəbiyyatının qəhrəman romanı adını daşımağa layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hacıyev A.* Həyat və ədəbi tale. Bakı: Səda, 2008, 255 s.
2. *Xəlilov B.* İsmayıl Şıxlının ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı, 2004, 118 s.
3. *Şıxlı İ.* Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
4. *Şıxlı İ.* Dəli Kür. Bakı: Gənclik, 1985, 184 s.
5. *Salamoğlu T.* Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı: Elm, 2005, 280 s.
6. *Salamoğlu T.* İsmayıl Şıxlının ədəbi tənqidi görüşləri. Bakı, 2004, 118 s.
7. *Salamoğlu T.* İsmayıl Şıxlının bədii nəsr. Bakı, 2014, 170 s.

Redaksiyaya daxil olub 28.02.2020

UOT 82.(091)

A.M.Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynur252@mail.ru

XX ƏSRİN 20-ci İLLƏRİ ƏDƏBİ TƏNQİD. XIX ƏSR ƏDƏBİYYATINDAKI TİPOLOJİ MÜXTƏLİFLİK HAQQINDA

Açar sözlər: *ədəbiyyat, klassik irs, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, nümayəndə, tənqid*

Məqalədə 20-ci illər ədəbi tənqidinin XIX əsr ədəbiyyatına ideoloji baxışlarla bərabər əsaslı obyektiv yanaşması önə çəkilir. Həmin obyektivlik XIX əsr ədəbiyyatının ümumi mənzərəsinin düzgün təsvir edilməsinə şərait yaradır. Ədəbi tənqidin dövrün ədəbiyyatında maarifçi-realist və satirik istiqamətlərlə bərabər, divan və dini-mərsiyə ədəbiyyatına xüsusi diqqət yetirməsi vurğulanır.

20-ci illər tənqidinin məsələlərə bu cür yanaşması ilə müasir ədəbiyyatşünaslığın baxışları üst-üstə düşür. Məhz bu cəhət 20-ci illər tənqidinin məsələlərə münasibətinin elmiliyini və müasirliyini şərtləndirir.

A.M.Мамедова

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИЗМ 20-го ГОДА XX ВЕКА. О ТИПОЛОГИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЯХ В ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Ключевые слова: *литература, классическое наследие, литературная критика, история литературы, представитель, критика*

В статье подчеркивается объективный подход литературной критики 1920-х годов наряду с идеологическими взглядами на литературу XIX века. Эта объективность позволяет создать более точный взгляд на литературу XIX века. Литературная критика подчеркивает, что литературная критика, наряду с просветительско-реалистическими и сатирическими тенденциями, придает особое значение сложной и религиозно-боевой литературе.

Такой подход критики 20-х годов совпадает с взглядами современной литературной критики. Именно этот аспект определяет научный и современный подход критики 20-х годов к проблеме.

A.M.Mammadova

**THE LITERARY CRITICISM IN THE 20th YEARS OF THE XX CENTURY.
ABOUT TIPOLOGICAL DIFFERENCES IN THE 19TH CENTURY
LITERATURE**

Keywords: *literature, classical heritage, literary criticism, the history of literature, representative, critics*

The article emphasizes the objective approach of literary criticism of the 1920s along with the ideological views of the nineteenth-century literature. This objectivity enables to create a more accurate view about nineteenth-century literature. It has been emphasized that literary criticism focused on not only enlightenment-realist and satirical directions but also religious-martial literature.

This approach of the 20th years criticism coincides with the views of modern literary criticism. It is this aspect that determines the scientific and modern approach of the criticism of the 1920s to the issues.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, bir qayda olaraq, müstəqil bir dövr kimi öyrənilmişdir. Dövrün ədəbi müstəqilliyini şərtləndirən tipoloji keyfiyyət kimi maarifçilik hərəkatının önə keçməsi və bu hərəkat zəminində maarifçi-realist ədəbiyyatın formalaşması əsas götürülmüşdür. Professor Y.Qarayev şərq xalqları ədəbiyyatına dair fundamental tədqiqatları əsas alaraq belə bir nəticəyə gəlirdi ki, “ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərqdə XIX əsr maarifçilik və maarifçi realizm əsri hesab olunur. Şərqi mənəvi mədəniyyəti məhz bu zaman öz daxili inkişaf qanunauyğunluğunda yeni bir istiqamətə qərar verir və Azərbaycan bu mənada istisna təşkil etmir” [2, s.63]. Diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, bu yanaşmanın özündə belə XIX əsr Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında “yeni bir istiqamət”in başlanğıc əsri kimi dəyərləndirilir. Burada böyük həqiqət vardır. Müasir ədəbiyyatşünaslıq XIX əsrin ədəbiyyatını “yeni dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı” kimi öyrənməyi elmi cəhətdən daha əsaslı sayır. Lakin milli ədəbiyyatşünaslıq “yeni dövr”ün sərhədlərini yalnız XIX əsrlə məhdudlaşdırmır və XX əsrin əvvəlləri də bu dövrün tərkib hissəsi və yaxud ikinci mərhələsi kimi öyrənilir. Dünya ədəbiyyatında “yeni dövr” deyildikdə, “burjua cəmiyyətlərinin yaranmasından (XVII-XVIII əsrlər) Birinci dünya müharibəsinə (1914-1918) qədərki dövr”ün nəzərdə tutulduğunu [1, s.453], Azərbaycanda burjua münasibətlərinin yaranmasının XIX əsrə, formalaşma prosesinin XX əsrin əvvəllərində baş verdiyini əsas götürsək, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinin “yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” kimi öyrənilməsinin ciddi qanunauyğunluqlara istinad etdiyini qəbul etmək mümkündür.

20-30-cu illər tənqidində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi bir maraq olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri elə bu əsrin ədəbiyyatının “yeni

bir dövr ədəbiyyatı”na məxsus xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməsidir. Azərbaycan ədəbiyyatı məhz XIX əsrdə yeni bədii düşüncə sisteminə daxil olur. Məhz bu əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında Şərq bədii təfəkkür sisteminin davamı ilə bərabər Qərb bədii təfəkkür sisteminin əlamətdar faktları və hadisələri meydana çıxır. XIX əsrin maarifçi realizmi Azərbaycan ədəbiyyatında qarışmanın ən böyük ədəbi-mədəni hadisəsi kimi meydana çıxır. Avropa ədəbiyyatında ədəbiyyatın sosial məzmununun məhz XIX əsrdə qüvvələndiyini nəzərə alsaq, bunun Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük əks-sədası kimi M.F.Axundovun yaradıcılığını xatırlamalıyıq.

20-30-cu illər tənqidində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, ilk növbədə, sosial məzmunlu ədəbiyyat kimi maraqlı idi. Tənqid siyasi rejimin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu başlıca tələb – ədəbiyyatdan ideoloji təbliğat vasitəsi kimi istifadə etmək tələbinə XIX əsr ədəbiyyatının geniş imkanlar verdiyini görürdü. Lakin siyasi rejimin ədəbiyyata yanaşma tələbi – “klassik irsi Lenincəsinə öyrənmək” (Ə.Nazim) tələbi birmənalı olsa da və klassik irsin öyrənilməsinə yaradılan şərait bilavasitə məsələnin bu tərəfi ilə əlaqələnsə də, tənqid və ədəbi nəzəri fikir tarixi ədəbi prosesə daha geniş düşüncə ilə yanaşırdı. Əgər bu mərhələnin tənqidinin XIX əsr ədəbiyyatına baxış sistemini sözün geniş mənasında tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb etsək, bu zaman klassik irsin öyrənilməsində iki istiqamətin – iki tendensiyanın aparıcılığını müşahidə etmək mümkündür. Birinci istiqamət: tənqid ümumən dövrün ədəbiyyatında və eləcə də ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında ancaq sosial-siyasi məzmunu qabartmağa çalışır. Ədəbiyyatdan xalqın keçdiyi tarixi yola, bu yolda meydana çıxan ictimai-siyasi sistemlərə tənqidi baxış (eyni zamanda inkarçı baxış formalaşdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edilir. 20-30-cu illər sovet rejiminin tarixində ateizmin tüğyan etdiyi, allahsızlıq düşüncəsinin formalaşdırılması üçün ardıcıl mübarizə aparılan bir dövr idi və buna görə sənətkarların yaradıcılığında din xadimlərinə tənqidi münasibət qabardılır, sənətkarın yaradıcılığının əsas ideya istiqaməti kimi təqdim edilir, hətta ədəbiyyatda din xadimlərinə tənqidi münasibət dinin əsaslarını tənqid kimi izah edilirdi. Qəbul etmək lazım gəlir ki, ədəbi irsin öyrənilməsinə gündən-günə artan diqqət və qayğının əsas siyasi məramı bu tendensiya ilə bağlı idi.

Bununla bərabər 20-30-cu illər ədəbi-nəzəri fikrində təkcə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (təbii ki, həm də XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatı) ilə bağlı görülmüş işlərin miqyasını göz önünə gətirsək, görülmüş işlərin heç də birmənalı şəkildə sovet rejiminin ədəbiyyat siyasətinə tabe tutulmadığını görürük. Yəni ədəbi tənqidin gördüyü işlərin ikinci əsas istiqaməti xalqın ədəbiyyat tarixini yaratmaq və bu tarixdə XIX əsr ədəbiyyatının yerini elmi-nəzəri və faktoloji əsaslarla təsbit etmək idi.

20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yaratmaq ədəbi-nəzəri fikrin aparıcı tendensiyalarından biri olmaqla bərabər, həm də bu tarixə obyektiv

münasibət öndə idi. İdeoloji basqılar 20-ci illərdə elmi düşüncəni ciddi təsir altına ala bilməmişdi. Bu illərdə milli ədəbiyyatın tarixini bütün istiqamətlərində araşdırmaq və üzə çıxarmaq meyli güclü idi. Doğrudur, 30-cu illərin sonlarına doğru və sonrakı mərhələlərdə bu meyli tam şəkildə saxlamaq mümkün olmadı, buna baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyat tarixini yaratmaq istiqamətində görülən işlərin 20-30-cu illərdə çox geniş miqyasda davam etdirildiyi, bu illərdə ədəbiyyat tariximizin, hər halda, fundamental özülünün qoyulmasını etiraf etməliyik.

20-30-cu illərdə H.Zeynallı, Ə.Abid, Ə.Nazim, A.Musaxanlı, A.Şaiq, M.Rəfili, H.Araslı, M.İbrahimov, Ə.Səidzadə, M.Mübariz və başqaları ədəbiyyat tariximizin müxtəlif tarixi dövrləri ilə bərabər, XIX əsr ədəbiyyatı istiqamətində də ciddi işlər ortalığa çıxarmağa nail olmuşdular. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin XIX əsr dövrünə dair S.Mümtazın daha ardıcıl iş apardığını qeyd etmək lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, 20-ci illərdə ideoloji nəzarət tam gücü ilə işləməsə də, yenə də klassik irsin tədqiqi, bu irsin toplanılması və nəşri işləri güclü müqavimətlə üzləşirdi.

20-ci illərdə ədəbiyyat tarixi problemi xalqın milli tarixi varlığının sübutu, milli yaddaş problemi kimi dərk olunur və buna görə də tədqiqatçılar böyük əzm nümayiş etdirirdilər. Tənqid məsələni belə qoyurdu: “Tarixi-ədəbiyyatımızı yazmaq üçün əski ədəbiyyatımızı başqa bir zövq ilə arayıb və o əsərləri təb və nəşr etməliyiz. Çünki bir çoxlarının rəylərinə, Azərbaycan ədəbiyyatı – qədimi fəqət, Qumri ilə Dilsuzdan ibarət imiş. Bu isə məlumatsızlıqdan başqa bir şey deyildir” [4, s.275].

S.Mümtazın ifadəsi ilə desək, “tarixi-ədəbiyyatımıza” bu cür münasibət ancaq “məlumatsızlıqdan” doğan bir iş idimi? Yaxud ədəbiyyatımızın ancaq “Qumri ilə Dilsuzdan ibarət” olmasına dair fikrin mahiyyətində nə dayanırdı?

Məlumdur ki, Qumri və Dilsuz XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mərsiyə şeirinin böyük nümayəndələri idilər. Ədəbiyyat tariximizi inkarda məsələ Qumri və Dilsuz məsələsi deyildi. İlk növbədə, klassik irsimizin mövcud ideya-bədii istiqamətləri qəbul olunmurdu. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, o cümlədən XIX əsr ədəbiyyatına inkarçı yanaşmalar proletkultçu düşüncədən qidalanır, xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni düşüncəsini inkar etməyə hesablanırdı. 20-30-cu illər tənqidi məsələnin bu tərəfini görür, bəzi hallarda geri çəkilməyə məcbur olurdusa da, yaranmış hər bir imkandan istifadə edir, klassik irsimizin bütün dövrləri ilə bağlı ardıcıl iş aparırdılar. 20-ci illərdə milli ədəbi tənqidin bu istiqamətdə görəcəyi işlərdə qarşılaşdığı çətinlikləri S.Mümtaz aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmişdir: “1923-1924-cü illərdə nəşr edilən “Kommunist” qəzetində yuxarıdakı sərəlvhə ilə bir çox məqalə dərc etmişdim. O zaman bəzi yazıçılarımız iki əqidəyə gəlmişdilər. Peydərpey nəşr etdiyim o məqalələrdən məmnun qalanlarla bərabər, narazı

olanlar da var idi.

Məmnun olanlar yeni bir əsər oxumaq, tənqid və təhlil etmək istəyirdilər. Narazı qalanlar isə 1920-ci ildən qabaq yazılmış əsərləri əsər hesab etməyərək, öz yazdıqlarını meydana sürüdülər. Hələ cəsarət edərək ədəbiyyatımızın ölməz mürəssili olan böyük Vaqifi və onun əsərlərini belə təhqir edərək, hətta oxunmamasını belə tələb edirdilər” [4, s.223].

Aydındır ki, “1920-ci ildən qabaq yazılmış əsərləri əsər hesab etməmək” proletkultçu düşüncəyə söykənirdi və klassik irsə nihilist münasibətin ifadəsi idi. Buna baxmayaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı 20-30-cu illərdə görülən işlər tənqidin bu müqaviməti qıra bildiyini, məsələlərə milli düşüncə ilə yanaşı bildiyini göstərir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrindən biri Xurşidbanu Natəvanın əsərlərindən ibarət “Natəvan Xurşid Banu” [Bakı, Azərneşr, 1928] kitabına yazdığı “Natəvan haqqında bir neçə söz” adlı müqəddimədə: “Bu əsr ədəbiyyatının üç nöqtədə təmərküz etdiyini qeyd etmək mümkündür” deyən H.Zeynallı Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşıq və b. yaradıcılığını “məhəlli klassizm”in, M.F.Axundovu “avropaçılıq”ın, X.Natəvan və digər “Məclisi-üns” şairlərini isə “qəzəlçilik və arizm”in daşıyıcıları kimi fərqləndirir [6, s.265]. H.Zeynallının XIX əsr ədəbiyyatına münasibətdə apardığı tipoloji təsnifat mükəmməlliyi ilə yox, tənqidçinin bu dövrün ədəbiyyatında tipoloji meyilləri fərqləndirmək təşəbbüsü ilə maraqlı görünür. Maraqlıdır ki, XIX əsr ədəbiyyatında Avropa tipli ədəbiyyatın daşıyıcısı kimi M.F.Axundovun, satira məktəbinin görkəmli nümayəndəsi kimi Q.Zakirin, klassik romantik ənənənin təmsilçisi kimi X.Natəvanın simasında XIX əsr ədəbiyyatında təmayüllərin fərqləndirilməsi ən ümumi istiqamətlər baxımından özünü doğruldur. 20-30-cu illər tənqidində bu təmayüllərə münasibət, həm də kifayət qədər fərqli münasibət öndədir. H.Zeynallının bölgüsünü və 20-30-cu illər tənqidində XIX əsr ədəbiyyatına tipoloji yanaşmaların mənzərəsini ən ümumi şəkildə nəzərə alsaq, deməliyə ki, tənqid, ilk növbədə, dövrün ədəbiyyatında Avropa təmayülünü önə çəkir. İkinci halda satirik cərəyan və onun nümayəndələrinin yaradıcılığı ciddi maraq doğurur. Üçüncü halda, klassik romantik şeir ənənəsinin XIX əsr mənzərəsi, ən nəhayət isə dini məzmunlu ədəbiyyat təhlil predmeti olur.

Müasir ədəbiyyatşünaslıq məsələni tamamilə doğru qoyur ki, “sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığı əsas diqqəti XIX əsrin demək olar ki, bir qoluna – yeni ədəbiyyat istiqamətinə yönəlmişdir” [3, s.3]. XIX əsr ədəbiyyatının öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən müstəqillik dövrünün düşüncəsinə hesablanan ədəbiyyatşünaslıq bir problem olaraq tam doğru müəyyənləşdirir ki, “XIX əsrin ədəbi mənzərəsi təqdim edilərkən sovet dövrü ədəbiyyat tarixlərində ən çox inkarına çalışılan və yalnız tənqid nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilən təmayüllər təriqət şeiri və dini müqavimət ədəbiyyatıdır” [3, s.5].

Məsələ burasındadır ki, 20-30-cu illər tənqidinin məsələyə münasibəti sonrakı mərhələlərdən fərqlənir. Əlbəttə, XIX əsr ədəbiyyatı, ilk növbədə, ədəbiyyatşünaslıq və tənqid üçün sosial məzmunu, yeni dövrdə yaranan ədəbi təmayüllərin daşıyıcısı kimi maraqlı idi. Bu “maraq” tənqidi düşüncədə də əks olunurdu. Ədəbi tənqid əvvəlki tarixi dövrlərlə müqayisədə XIX əsr “Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsini “praktik nöqteyi-nəzərdən” daha vacib hesab edirdi. Aydınır ki, “praktik nöqteyi-nəzər” XIX əsr ədəbiyyatının öz sosial məzmunu ilə ictimai şüura daha güclü təsirini nəzərdə tuturdu. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik zəminində cəmiyyət hadisələrinə tənqidi münasibətin qüvvətli ifadəsi sovet ideologiyasını təbliği nöqteyi-nəzərindən ciddi material verirdi. H.Zeynallının İ.Hikmətin yeni çapdan çıxmış “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nə tənqidi münasibətinin əsas istiqamətini məhz bu mənada başa düşmək lazımdır. H.Zeynallı İ.Hikmətin “Ədəbiyyat tarixi”nin XVII əsrə qədərki tarixi əks etdirən hissələrinin çap olunmasına, XVIII-XIX əsrləri əhatə edən hissənin nəşrinin sonraya saxlanmasına münasibət bildirərək yazır: “Bundan görünür ki, üçüncü cərəyan XVIII və XIX əsrlərə təsadüf etməkdə imiş; demək III cildin də çap edilməsi ehtimalı var imiş, bu son cildin çap olunması təb edilmişlərdən daha gərəkli idi. Burasını nəzərdə tutmayan nəşriyyat və müəllif bilməlidir ki, XIX əsr ədəbiyyatı praktik nöqteyi-nəzərdən bizim məktəblərimiz üçün daha əlverişlidir” [6, s.205].

Ədəbi tənqid XIX əsr ədəbiyyatının öyrənilməsinə “praktik nöqteyi-nəzərdən” yanaşılmanı önə çəksə də, diqqətimizi cəlb edir ki, praktik fəaliyyətin özündə də dövrün ədəbiyyatının tarixini bütün təmayülləri ilə birlikdə təqdim və tədqiq etmək meyli üstün olmuşdur. Maraqlıdır ki, 40-cı illərdən sonra meydana çıxan tədqiqatlarda, eləcə də ədəbiyyatşünas T.Məmmədinin düzgün qeyd etdiyi kimi, “1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin XIX əsrə aid bölməsi”ndə, eləcə də F.Qasımzadənin “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə dini məzmunlu ədəbiyyata ayrıca bir istiqamət kimi yer ayrılmamış və ondan bəhs edilməmişdir“ [3, s.3]. Halbuki 1928-ci ildə nəşr olunan “Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakirlə yanaşı, “Mərsiyəçilik ədəbiyyatı və onun xüsusiyyətləri” adı altında XIX əsr mərsiyə ədəbiyyatının nümayəndələri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Oçerkin müəllifi H.Zeynallı yazırdı: “Bizdə mərsiyəçilik ilə məşhur olanlardan İran Azərbaycanı tərəfindən Dilsuz, Dəxil, Raci və Kafkaz tərəfindən isə Şüai, Qumri və Pürgəm ilə tanış olsaq, bu məktəbin ümumi simasını bilməmiş oluruz” [5, s.190].

“Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda “mərsiyəçilik ədəbiyyatı və onun xüsusiyyətləri” “kapitalizmdən əvvəlki ticarət dövründə mürəcə-din zümərəsinin ədəbi üslubu” kimi təqdim edilir. Aydınır ki, Qumri, Dilsuz, Raci və başqaları öz yaradıcılıqlarının ideya istiqaməti ilə sovet ideologiyasını tamamlamırdılar. Başqa sözlə, bu ideologiyanın əks qütbündə dayanırdılar. Elə

isə, məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş kitabda mərsiyə ədəbiyyatına yer ayrılmasında məqsəd nə idi? Diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, mərsiyə ədəbiyyatı kitabda müstəqil bir “ədəbi üslub”, “ədəbi məktəb” kimi təqdim olunur. Demək, XIX əsr ədəbiyyatında bu üslubun – məktəbin varlığı təsdiq olunur və var olduğu üçün öyrənilməsi zəruri bilinir. Aydınır ki, ədəbi tənqid mərsiyəçiliyi “mürtəcə-din zümrəsinin ədəbi üslubu” kimi təqdim etməklə ona tənqidi münasibətini ifadə edir və bu üslubu – məktəbi təqdir etmədiyini göstərmək istəyir. Lakin mərsiyə ədəbiyyatının təqdimi bu “tənqidi” yanaşmadan çox qabağa gedir. Oçerkdə mərsiyə ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna müxtəsər baxış, mərsiyənin türk ədəbiyyatının tarixi bir qolu olması, sonradan dini məzmun kəsb edərək İslam dini ilə bağlanması, daha çox Kərbəla şəhidlərinin ölümünə həsr olunması, Qumrinin, Dilsuzun, Racinin, Dəxilin mərsiyələrindən nümunələrin gen-bol təqdimi, onların ideya-sənətkarlıq cəhətdən təhlilinə edilən cəhdlər aşkar göstərir ki, H.Zeynallı mərsiyə ədəbiyyatını XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan bir təmayül kimi qəbul edir. O, yazır: “Ağılar mərsiyələrin yalnız bir şəkli. Əskidən türk xalqları içində məşhur olan “sağu” (mərsiyələr) kopuzlar ilə birlikdə ümumi ictimalarda və ya matəm ayinlərində oxunan şeirlərdir” [5, s.185].

H.Zeynallının öz mülahizələrini söyləyərkən M.F.Körpülüzadənin fikirlərinə sıx-sıx istinadı da göstərir ki, 20-ci illərin sonlarında da ədəbiyyatımızın tarixini ortaq türk ədəbiyyatı kontekstində araşdırmaq konsepsiyası özünü qoruyub saxlamışdı. Əslində tənqidçinin mərsiyə ədəbiyyatına yetirdiyi diqqətin əsas səbəblərindən biri mərsiyələrin ilk nümunələrinin ümumtürk ədəbiyyatının məhsulu kimi meydana çıxmasıdır. H.Zeynallının araşdırmalarında mərsiyə ədəbiyyatı ilə mədhiyyə ədəbiyyatı arasındakı daxili bağlılığa dair mülahizələri də kifayət qədər əsaslı görünür. O, hesab edir ki, “vəliyül-neməti ölən şair sağlığında ona mədhiyyə oxuduğu kimi, öləndə də mərsiyə oxuması tamamilə məntiqlidir.” Əslində mərsiyə ədəbiyyatını tənqidçi mədhiyyənin başqa bir üzvü hesab etməkdə haqlıdır: “...Digər tərəfdən məddahlığın ayrı növünü davam etdirmək ilə mərsiyəçilik cərəyanını yaşıtmışlar” [5, s.189].

Mərsiyə ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığını onların klassik şeirin başqa janrlarında meydana çıxan əsərləri ilə üzvi əlaqədə təqdim etməsi də tənqidin mərsiyə şeirindəki daşlaşmış kanonları, bəzi hallarda qeyri-səmimiliyi, dilin ənənəvililiyini tənqid etməsinə baxmayaraq bu təmayülə ciddi əhəmiyyət verdiyini sübut edir. Görünür ki, XIX əsr ədəbiyyatındakı müxtəlif ədəbi təmayülləri H.Zeynallı S.Mümtazın ifadəsi ilə desək, “sənətkar əlləri ilə işlənilib, uzadılan o silsileyi-şeirin zərif və zərrin həlqələri” [4, s.23] kimi təsəvvür edir və düşünür ki, tarixi ədəbi proseslər arasındakı əlaqənin bərpası üçün dövrün ədəbi mənzərəsinin bütöv təqdiminə ciddi ehtiyac var. Ədəbiyyat tarixinə münasibətdə S.Mümtazın, H.Zeynallının, eləcə də 20-30-cu illər

tənqidinin digər nümayəndələrinin bu baxışı elmi cəhətdən özünü büsbütün doğruldu.

“Dilsuzun mərsiyəçilikdən başqa məddahlığı, həcvquluğu və qəzəlxanlılığı da meydana çıxır”- deyən H.Zeynallı onun yaradıcılıq istiqamətləri haqqında bütöv təsəvvür yaradarkən həcvlərindən birini nümunə verir:

Kazısın gördüm ki, qurmuş dam xalqın malına,
Mollasın gör hiyləvü təsvir kullü halına.
Hacısı, tuksus pərəstdir baxma yoğun şalına,
Rövzəxanlar tüpürürlər bir-birinin yalına [5, s.191].

Bu həcvin həm poetik forma baxımından, həm də müəllif mövqeyinin ifadəsi, ideya nöqtəyi-nəzərindən Sabirin “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” satirasını xatırladığına heç bir şübhə ola bilməz. Demək, 20-30-cu illər tənqidçiləri ədəbi tarixi prosesin inkişafını şərtləndirən amilləri düzgün təsəvvür edir, həqiqi obyektiv elmi nəticələrin ədəbiyyat tarixinin hər bir dövr, mərhələ və nümayəndəsinin yaradıcılığının düzgün mənzərəsini yaratmaqla əldə etməyin mümkünlüyünü düşünürdülər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əlişanoğlu T.* XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi- tipoloji vahid kimi / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, I kitab. Bakı: Elm, 2006, 428 s.
2. *Qarayev Y.* Realizm: Sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
3. *Məmməd T.* XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Apastrof Çap Evi, 2010, 182 s.
4. *Mümtaz S.* Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 410 s.
5. *Zeynallı H., Abdulla Şaiq, Musaxanlı, Əfəndizadə C.* Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı: Azərnəşr, 1928, 420 s.
6. *Zeynallı H.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, 300 s.

Redaksiyaya daxil olub 25.02.2020

UOT 81.811

L.H.Zərbəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
laurazarbaliyeva@yahoo.com

İNDONEZİYADA MÜASİR DİL ŞƏRATİNDƏ BETAVİ DİLİNİN ROLU

Açar sözlər: İndoneziya dili, betavi dili, malay dili, Cakarta dialekti, Cakarta slenqi

Məqalədə İndoneziyada müasir dil şəraitində betavi dilinin oynadığı rol araşdırılır. Burada betavi etnosu və dilinin mənşəyi və inkişafı, betavi və İndoneziya dilləri arasında olan fərqli xüsusiyyətlər və onların qrammatika və leksika sahəsində bir-birinə təsiri tədqiq edilir, betavi dili əsasında Cakarta dialektinin/slenqinin formalaşması, onun kütləvi-informasiya vasitələrində, bununla da ondan yalnız paytaxtda deyil, ölkənin digər regionlarında da geniş istifadəsi məsələləri işıqlandırılır.

L.Х.Зарбалиева

РОЛЬ ЯЗЫКА БЕТАВИ В СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ ИНДОНЕЗИИ

Ключевые слова: индонезийский язык, язык бетави, малайский язык, джакартский диалект, джакартский сленг

Статья посвящена роли языка бетави в современной языковой ситуации Индонезии. В ней рассматриваются происхождение и развитие этноса и языка бетави, отличительные черты языка бетави от индонезийского и их влияние на грамматику и лексику друг друга, освещаются вопросы формирования джакартского диалекта/сленга на базе языка бетави, широкого использования его в средствах массовой информации и распространения тем самым не только в столице, но и других провинциях страны.

L.H.Zarbaliyeva

THE ROLE OF THE BETAWI LANGUAGE IN THE CURRENT LANGUAGE SITUATION IN INDONESIA

Keywords: the Indonesian language, the Betawi language, the Malay language, the Jakartan dialect, the Jakartan slang

This article deals with the role of the Betawi language in the current language situation in Indonesia. The author explores the factors that led to the emergence and development of the Betawi ethnic group and the Betawi language; then proceeds to discuss the characteristic features that distinguish the language from that of Indonesian, and their mutual influence in grammar and vocabulary. The author also highlights how

the Betawi language has become the basis of the Jakarta dialect/slang used not only by the capital residents but also by the residents of the other regions of the country because of its wide use in the mass media.

1. Giriş

Betavi dili Cakarta və Qərbi Yava ərazisində məskunlaşmış betavi etnosununun malay dilinin bazası əsasında formalaşmış, müxtəlif substrat dillərin elementlərilə zənginləşmiş kreol dilidir. Betavi kreolu daha əvvəl portuqal dili bazasında formalaşmış və Bataviyada ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunmuş mardiykers kreolunu əvəz etmişdir. Bu kreolu betavi dili, malay dilinin betavi dialekti, malay dilinin Cakarta dialekti və İndoneziya dilinin Cakarta dialekti da adlandırırlar. Bu məqalədə “betavi dili” termininə üstünlük verilir.

Bu gün betavi dili Bataviyaya XVII əsrdə gətirilmiş müxtəlif yerli və əcnəbi xalqların mədəniyyətlərinin kreollaşması nəticəsində formalaşmış betavi etnosunun etnik kimliyinin əsas atributudur. Lakin betavililər yalnız 1970-ci illərdə betavi mədəniyyəti təbliğ olunmağa başlayandan sonra əcdadlarının hollandların Cakartaya gətirdiyi qullarla əlaqələndirildiyinə əhəmiyyət vermədən etnik kimliyi ilə fəxr edərək öz etnik mənsubiyyətini açıq şəkildə bildirməyə, betavi mədəniyyətinin tanınması və qorunması üçün təşəbbüs göstərmişlər.

Əslində betavi dilinin formalaşdığı ərazidə malaydilli əhali yaşamamışdır. Malay dili burada müxtəlif dillərdə danışan tacirlərin ticarət sövdələşmələrində istifadə etdiyi vasitəçi dil olmuşdur. Hollandların gəlişi ilə onların ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyacının yaranması ilə müxtəlif xalqların nümayəndələri həmin əraziyə gətirildikdən sonra malay dili onlar arasında da vasitəçi dil kimi istifadə olunmağa başlamışdır. Bu gün betavi dili artıq məişət dili səviyyəsindən bədii ədəbiyyat, teatr, kino və mətbuat dilinə çevrilmişdir.

Betavi dilinin İndoneziyanın mürəkkəb dil şəraitində özünəməxsus yeri vardır. O, həm İndoneziya dilinin qrammatikasına və lüğət fonduna təsir göstərmiş, həm də indi bəzən ölkənin ucqar ərazilərində belə istifadə olunan Cakarta dialekti/ slenqi üçün baza rolunu oynamışdır.

2. Betavi dilinin tarixi

Betavi dilinin tarixi Cakartanın tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu kreol dilin hansı şəkildə yarandığını başa düşmək üçün onun formalaşdığı ərazinin tarixini nəzərdən keçirək.

Yava dənizi və Çilivunq çayının sahilində yerləşən və yerli əhalinin Betavi adlandırıdığı Bataviyanın əsasını 1619-cu ildə holland general-

qubernatoru Yan Peterson Kun (Jan Pieterszoon Coen) qoymuşdur. XIV əsrdə Sunda Kelapa adı ilə tanınmış bu şəhər Pacacaran krallığının liman şəhəri olmuşdur. 1522-ci ildə portuqalların əsarəti altına düşmüş Sunda Kelapanı 1527-ci ilin 22 iyununda Qərbi Yavada islam dininin təbliğatçısı Fatahillah bu əsarətdən azad etdikdən sonra onun adı “Cayakarta” (hərfən: “böyük qələbə”) ilə əvəz olunur. Sonralar bu ad təhrif olunaraq “Cakarta” formasını almışdır. Həmin tarix isə isə Cakartanın əsasının qoyulduğu gün kimi qeyd olunur [12, s.74].

1602-ci ildə Birləşmiş Ost-Hind şirkətinin (Verenigde Oostindische Compagnie) yaranması və ilk holland faktoriyalarının əsasının qoyulması ilə İndoneziyada holland kapitalının hökmranlığı başlamışdır. 1614-cü ildən ingilislər Cakartanı ələ keçirməyə cəhd göstərirdi. 1619-cu ildə onların hollandlarla toqquşması bütün şəhərin yanğına məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Ost-Hind şirkəti şəhərin əvvəlki yerində Cakarta adlı yeni istehkamin əsasını qoyur, 1621-ci ildə onun adı Reyn çayı sahilində yaşamış german etnoslarından birinin adına uyğun olaraq Bataviya ilə əvəz olunur, lakin yerli əhali onu Betavi adlandırır. Yalnız üç əsrdən sonra yaponlar İndoneziyanı işğal edərkən (1942–1945) yerli xalqın rəğbətini qazanmaq üçün “Bataviya” adını yenidən “Cakarta” ilə əvəz edirlər [13, s.74].

Cakartanın Sumatra və Malakkaya yaxın olması, mühüm ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməsi burada malay tacirləri ilə yerli əhali arasında ticarət əlaqələrinin yaranması üçün əlverişli idi. Sahilboyu ərazidə məskən salaraq və ya artıq mövcud olan ticarət şəhərlərinə köçərək malay tacirləri buraya özləri ilə ticarət sövdələşmələrində vasitəçi rolunu oynamağa başlamış malay dilini də gətirirdilər. Malaylar kompakt şəkildə yaşamadığından onların istifadə etdikləri dil məskunlaşdıqları ərazilərin yerli dillərinin təsirinə məruz qalırdı. Bu proses son nəticədə malay dilinin bir çox dialektlərinin yaranmasına gətirib çıxardı.

Holland Ost-hind şirkətinin fəaliyyətə başlaması ilə böyük sayda ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyac yaranırdı. Ona görə də bu şirkətdə işləmək üçün Cakartaya Yavanın müxtəlif ərazilərindən və Balidən, həmçinin Hindistandan azadlıq əldə etmiş qullar (*mardijkers*) gəlirdi. Burada müxtəlif etnosların təmsilçilərinin tədricən qaynayıb qarışması yeni etnosun – betavi etnosunun yaranması ilə nəticələndi [9, s.X]. Buna bənzər fikrə Y.A.Kondraşkinanın tədqiqatında da rast gəlmək olar. Onun sözlərinə görə, etnik müxtəliflik və çoxdillilik şəraitində hollandlarla yerli əhali arasında ünsiyyət saxlamaq üçün vasitəçi dilə ehtiyac var idi. Qohum olan və olmayan dillərlə zənginləşərək spesifik xüsusiyyətlər qazanmış malay dili məhz belə vasitəçi dilə çevrildi və betavi dilinin yaranmasına yol açdı [13, s.75].

Böyük hissəsi qulların törəmələrindən ibarət olan çoxmillətli Bataviya əhalisi tədricən etnik kimliyini itirərək yeni və müstərk mədəniyyət, kimlik və dialekt formalaşdırdı. Betavi kimliyinin formalaşmasında öz transetnik təsirinə

görə islam dini də mühüm rol oynamışdır. Betavililər islamı öz etnik kimliyinin ayrılmaz hissəsi hesab edirlər [7, s.53-56]. Beləliklə, betavililərin etnik qrup kimi formalaşmasında, onların birliyinin təmin olunmasında dil və din amilləri böyük rol oynamışdır.

Betavi dili ilk dövrlərdə aşağı təbəqənin dili hesab olunsada, sosial bazasının tədricən genişlənməsi və digər təbəqələrin də ünsiyyət dilinə çevrilməsilə o, məişət dili səviyyəsindən bədii ədəbiyyatın dili səviyyəsinə qədər inkişaf etmişdir. Yava, sunda və digər qonşu dillər kimi zəngin ədəbi ənənələrə malik olmasada, betavi dilindən də bədii əsərlərin yazılmasında, mətbuatda və teatr səhnələrində geniş istifadə olunur.

Sənq Tamonun 1865-cı ildə nəşr edilmiş “Syair baharu dalam Melayu campuran” (“Qarışıq malay dilində yeni şeirlər”) şeirlər toplusunda ilk dəfə olaraq betavi söz və ifadələrindən istifadə edilmişdir [13, s.77]. Betavi dilinə müraciət etmiş ilk müəlliflərdən Aman Datuk Macoindonun “Si Doel Anak Betawi” (“Betavili Dul”) əsəri (1923) “Balai Pustaka” nəşriyyatının yerli dillərdə çap etdiyi ilk bədii ədəbiyyat nümunələrindəndir. Əsərdə betavi dilində verdiyi dialoqlarla müəllif Cakartadan kənarada yaşayan oxucuları da bu dillə tanış etmək istəmişdir [5, s.245]. S.M.Ardan yazıçı G.Frensisin 1896-cı ildə nəşr edilmiş “Nyai Dasimanın sərgüzəştləri” əsərinin 1960-cı ildə “Nyai Dasima” adı ilə İndoneziya dilində hazırladığı yeni versiyasında bütün dialoqları betavi dilində təqdim etmişdir. O, bu əsəri üç pərdəli dram əsəri şəklində də hazırlamışdır (1963) [1, s.VII - XI]. Həmin əsərlər əsasında filmlər və televiziya serialları da çəkilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində betavi dilindən bəzi paytaxt qəzetləri də istifadə etmişdir. 1904-cü ilin 13 yanvarından nəşr olunmağa başlamış “Taman Sari” (“Gül bağçası”) qəzeti “Omong-omong Hari Senen” (“Bazar ertəsi söhbətləri”) rubrikasında bu dilin ilk təbliğatçılarından biri kimi onun söz və ifadələrinə geniş yer vermişdir [14].

Betavi dili ilə bağlı elmi tədqiqatlar da aparılmışdır. K.D.Qriyns, Kay İkraneqara və başqa alimlərin bu dil üzrə ciddi tədqiqat işləri vardır. Yavalı mütəxəssis Muhacir öz dissertasiyasında betavi dilinin morfoloqiyasını araşdırmış, həmçinin məktəblilər üçün “Betavi dili: tarixi və inkişafı” dərslərini hazırlamışdır. Ümumiyyətlə, onun betavi dili və mədəniyyətinin təbliğində böyük xidmətləri olmuşdur. Abdul Xaer [3], Sukanta [11] və Bundari [2] isə bu dil üzrə müxtəlif lüğətlər hazırlamışlar.

3. Betavi etnosu və betavi dili

“Betavililər” və “cakartalılar” anlayışları tez-tez sinonim kimi işlədilir. İndoneziyalıların, hətta betavililərin özlərinin arasından belə etnik mənşəyindən asılı olmayaraq Cakartada uzun müddət yaşamış sakinləri betavili/cakartalı,

bəzən isə Cakartada yeni məskən salmış sakinlərdən fərqləndirmək üçün “əsl cakartalı” adlandırılır. “Əsl betavili” kimi isə müstəmləkə dövründən də əvvəl indiki Cakarta ərazisində məskunlaşmış əhali nəzərdə tutulur. Əcdadları müstəmləkəçilərin Cakartaya gətirdiyi qullarla əlaqələndirildiyindən bəziləri özlərini betavili deyil, cakartalı kimi təqdim etməyə üstünlük verir. Ümumiyyətlə, Cakarta tarixi ilə yaxından tanış olmayanlar arasında betavililəri artıq formalaşmış etnik qrup hesab etməyənlər də vardır.

Betavililərin bəziləri, məsələn, Cakartadan kənarında yaşayan udik betavililəri bu etnik qrupa mənsub olduqlarını yalnız 1970-ci illərdə betavi mədəniyyəti təbliğ olunmağa başlayanda bilməşlər. Həmin vaxta qədər onlar özlərini yaşadıqları yerin adı ilə – pintu airli, sukasarili və s. şəkildə adlandırmış, betavili kimi isə Cakarta sakinlərini nəzərdə tutmuşlar [7, s.105].

“Betavi etnosu” ifadəsini rəsmi şəkildə ilk dəfə Muhamad Husni Tamrin xalq hərəkəti dövründə işlətməmişdir [9, s.XI]. 1923-çü ildə məqsədi əsasən betavililərin, eləcə də İndoneziyanın digər etnoslarının təhsil və səhiyyəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş Betavi cəmiyyətinin (*Perkumpulan Kaum Betawi*) yaranması iləsə betavililər özlərini etnik qrup kimi rəsmi şəkildə tanıtdılar [7, s.60]. Bu gün betavililər yavalılar, sundalılar, bantenlilər və çinlilərlə bir cərgədə Cakarta əhalisinin mühüm hissəsini təşkil edirlər. İndoneziya Mərkəzi Statistika Agentliyinin məlumatına görə, 2010-cu ildə keçirilmiş siyahıyaalmanın nəticələri betavililərin İndoneziya əhalisinin 2,88%-ni təşkil etdiyini və sayına görə digər etnoslar arasında 6-cı yeri tutduğunu göstərir [10, s.9].

Betavililərin müstəqil etnos olub-olmaması haqqında fikir ayrılıqları onların istifadə etdikləri dilin adı haqqında da müxtəlif versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu dili betavi dili və ya dialekti, malay dilinin betavi dialekti, malay dilinin Cakarta dialekti və İndoneziya dilinin Cakarta dialekti də adlandırılır. Ceyms Sneddonun sözlərinə görə, K.D.Qriyns bu anlayışları bir-birindən fərqləndirərək malay dilinin Cakarta dialektini etnosun dili, İndoneziya dilinin müasir Cakarta dialektini isə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Cakarta yaşayanların istifadə etdiyi dialekt hesab edir [18, s.521].

İndoneziyalı betavişünas Muhacir [9, s.XI] Cakarta dialekti və betavi dilinin fərqli anlayışlar olduğunu bildirir. Onun fikrincə, betavi dili Cakarta, eləcə də Depok, Çısalak, Çıputat və Bekasi ərazisində məskunlaşmış və XVII əsrin əvvəllərində müxtəlif etnosların assimilyasiyası nəticəsində etnos kimi formalaşmış betavililərin dilidir, Cakarta dialekti isə coğrafi xarakter daşıyır və İndoneziya müstəqillik əldə edildikdən sonra Cakarta istifadə olunan dialektdir. Başqa sözlə, Cakarta yaşayan müxtəlif etnosların nümayəndəsinin betavi dili yalnız *lu* ‘sən’ (çinlilərin danışdığı dilindən), *gua* ‘mən’ (çinlilərin danışdığı dilindən), *dong* (nitqə ifadəlilik vermək üçün işlədilir) kimi sözlərin

istifadəsi ilə məhdudlaşır. Alman antropoloqu Y.Knörr ümumi sosial, mədəni və etnik xüsusiyyətlərə malik betavililəri bir etnik qrupun nümayəndələri, cəkartalıları isə müxtəlif etnosları təmsil edən əhali hesab edir [7, s. 12]. Y.A.Kondraşkinaya görə isə, “öz” dillərinin olması betavililərə etnik birliyin bəzi xüsusiyyətlərini əldə etmək üçün şərait yaratmışdır [13, s. 84]. Onun sözlərindən betavililərin etnos kimi hələ tam formalaşmadığı nəticəsinə gəlmək olar.

Fikrimizcə, betavi dili Cakarta dialektindən fərqləndirilməlidir. İndoneziyanın müxtəlif ərazilərində istifadə olunan Cakarta dialekti və ya slenqi betavi dili əsasında formalaşmışdır, lakin onların lüğət tərkibi fərqlənir. Məsələn, mənşəcə İndoneziya dilinə aid olan iki və ya daha artıq sözdən əmələ gəlmiş *makasih* ‘sag ol’ (> *terima kasih*), *-ok-* infiksli *bokap* ‘ata’ (> *bapak*), ingilis mənşəli *pren* ‘dost’ (> *friend*), LGBT jarqonundan olan və adətən *-ong* şəkilçisi ilə işlənən *lekong* ‘ata’ (> *laki-laki*) kimi sözlər yalnız Cakarta dialektində/slenqində istifadə olunur. Betavi dilini betavi etnosu, Cakarta dialektini/slenqini isə ölkənin müxtəlif regionlarında ən müxtəlif etnosları təmsil edən insanlar, xüsusilə gənclər geniş istifadə edir.

Betavi dilinin malay dilindən fərqliliyi və müxtəlif şivələrinin olması bəzi alimlərə, məsələn, B.Salehə onun müstəqil dil olduğunu deməyə əsas vermişdir. H.Hüseyn isə onu dialekt hesab edir [13, s.76]. Y.A.Kondraşkina bu fikir ayrılığını məsələnin mürəkkəbliyi və onun kifayət qədər tədqiq edilməməsi ilə izah edir. Onun fikrincə, betavi dili uzun müddət ona görə elmi tədqiqat obyektinə olmamışdır ki, o, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsinin – hambal və rikşa sürücülərinin, fabriklər, liman və dəmir yollarında işləyən qara fəhlələrin, qulluqçular və kiçik tacirlərin ünsiyyət dili hesab edilir. Halbuki bu dildə bir sıra ədəbi əsərlər də yazılıb nəşr edilmişdir [13, s.76-77].

4. Betavi dilinin xüsusiyyətləri

Betavi dili İndoneziyanın qərbdən şərqə qədər müxtəlif ərazilərində istifadə olunan otuza yaxın malay dialektindən biri hesab edilir. Müxtəlif etnosların dilləri əsasında formalaşdığından o, digər malay dillərindən kifayət qədər fərqlənir. Bu fərq özünü xüsusilə leksikada göstərir.

Lüğət tərkibinin əsas hissəsini dəyişməz qalmış (*makan* ‘yemək’, *tidur* ‘yatmaq’, *pulang* ‘qayıtmaq’), bir hissəsini fonetik dəyişikliyə uğramış malay leksikası (*belum* → *belon* ‘hələ yox’, *rari* → *lari* ‘qaçmaq’), bir hissəsini də başqa dillərdən alınmalar təşkil edir. Cakartada əhalisinin əsas hissəsi yavalılar olduğundan betavi dilinə ən çox təsir göstərmiş dil də Yava dilidir. Ona görə də alınmalar arasında yavanizmlər daha çoxdur. Yavanizmlərə *gede* ‘böyük’, *banget* ‘çox’, *kidul* ‘cənub’ sözlərini misal göstərmək olar. Yava dilinin betavi dilinə güclü təsiri yavalıların ölkənin siyasi, ictimai və mədəni həyatında başqa

etnosların nümayəndələrindən daha böyük nüfuza malik olması ilə izah edilə bilər. Betavi dilinə Sunda dilindən *antep* ‘qoy’, *ngambek* ‘hirsələnmək’, ərəb dilindən *ente* ‘cənab’, *ane* ‘mən’ kimi sözlər alınmışdır. Portuqal mənşəli *keju* ‘pendir’, *mentega* ‘yağ’ və *garpu* ‘çəngəl’ kimi alınmalar isə betavi dilinə, görünür, İndoneziya dili vasitəsilə keçmişdir [13, s.79].

Betavi dilinin malay dilinin hansı dialekti əsasında formalaşdığına dair fərqli fikirlər vardır. Bu fikirlərdən birinə görə, Cakarta İndoneziyanın qərb hissəsində yerləşdiyindən betavi dili İndoneziyanın qərb hissəsində istifadə olunan malay dialektlərindən biri əsasında formalaşmışdır. Lakin Lombok, Sumbava, Ternate, Minahasa, Nusa Tenqgara və Malukuda malaydilli mətnləri tədqiq etmiş Muhacir betavi dilinin ölkənin şərq hissəsində istifadə olunan malay dilinə daha yaxın olduğu qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrincə, şərq regionlarının əksər malay dialektlərini qərb dialektlərindən iki əsas qrammatik xüsusiyyət fərqləndirir: 1) mənsubluğun ifadəsində *punya* ‘malik olmaq’ sözü obyekt və onun sahibini bildirən sözlərin arasında yerləşdirilir, 2) işarə əvəzliləri aid olduğu sözün prepozisiyasında işlənir [9, s.IX, 23-29].

Betavi dilinin mərkəz və periferiyada işlənməsinə görə iki dialekti fərqləndirilir. Mərkəzi ərazidə (Qərbi Yava əyaləti) işlənən Betavi ora (Yava dilindəki *ora* ‘yox’ sözündən) dialekti əsasən Yava və Sunda dillərinin təsirinə məruz qalmışdır [4, s.337].

Abdul Xaer [13, s.75] Cakartanın müxtəlif etnik mənşəli sakinlərinin ünsiyyət zamanı tez-tez öz ana dillərinin leksikasına müraciət etməsinin nəticəsi kimi formalaşmış betavi dilinin leksik və fonetik cəhətdən fərqlənən dörd əsas şivəsini göstərir: Catineqara rayonu və Melayu məhəlləsinin mester şivəsi, Tanah Abanq, Petamburan və bir neçə başqa rayonun tanah abanq şivəsi, Karet, Senayan, Kuningan, Mentenq rayonlarının karet şivəsi və Kebayoran Lama, Pasar Rebo, Bekasi rayonlarının Kebayoran və ya betavi ora şivəsi. Onlar arasındakı fərqləri isə aşağıdakı kimi göstərir.

Bu şivələr arasında fonetik fərqlər çox cüzdür və onlardan istifadə edənlərin bir-birini başa düşməsinə əngəl yaratmır. Bunu İndoneziya ədəbi dilindəki *rumah* ‘ev’ sözünün mester şivəsində *rumè*, tanah abanq şivəsində *rume*, karet şivəsində *ruma*, kebayoran şivəsində isə *rumah* kimi tələffüzündə də görmək olar.

Şivələrdəki cüzi leksik fərqlər də sərbəst ünsiyyətə mane olmur. Məsələn, Cakartanın şimal hissəsinə aid şivədəki *tesi* ‘qaşığıq’ və *teau* ‘fincan’ sözləri cənub şivəsində istifadə olunmasa da, bu şivənin daşıyıcıları onu başa düşürlər.

Eyni sözün müxtəlif şivələrdə fərqli mənalara malik olması halları da müşahidə edilir. Məsələn, *nggadè* sözü kebayoran şivəsində ‘girov qoymaq’, karet şivəsində isə ‘malik olmamaq’ mənasında işlənir.

5. Betavi dilini İndoneziya ədəbi dilindən fərqləndirən əsas cəhətlər

Betavi dili onun üçün baza rolunu oynamış malay dilindən və ya hazırda adlandırıldığı kimi, İndoneziya dilindən ciddi fərqlənmişdir. Onlar arasında fərq leksikada nəzərə çarpacaq qədər çox olsa da, fonetika və qrammatika sahəsində o qədər də böyük deyildir.

Amerika alimi Kay İkraneqara dillər arasında oxşarlıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün Svodeşin leksikostatistikaya əlavə hesab olunan qlottoxronologiya metodunu (200 sözlük siyahı əsasında) tətbiq edərək betavi və İndoneziya dillərinin leksik bazasında söz kökləri arasında oxşarlıq dərəcəsinin 93% olduğunu aşkara çıxarmışdır [9, s.61]. Y.A.Kondraşkina [13, s.80-82] və Muhacir [9, s.24-34 və 61-63] betavi və İndoneziya dilləri arasında aşağıdakı əsas fərqlərin olduğunu müəyyən etmişlər:

- İndoneziya dilində auslautdakı /a/ səsinə betavi dilində /é/ səsi uyğun gəlir. Məsələn, bet. *Jakarté* 'Cakarta' < ind. *Jakarta* 'Cakarta', bet. *kité* 'biz' < ind. *kita* 'biz'.

- İndoneziya dilindəki /ai/və /au/ diftonqlarına betavi dilində müvafiq olaraq /é/ və /u/ monoftonqları uyğun gəlir. Məsələn, bet. *sampé* 'çatmaq' < ind. *sampai* 'çatmaq', bet. *kalu* 'əgər' < ind. *kalau* 'əgər'.

- Betavi dilində auslautda /h/ samitinə məhdudiyət qoyulur (*eh*, *deh* nidaları istisnadır). Məsələn, bet. *maré* 'hirsələnmək' < ind. *marah* 'hirsələnmək', bet. *susé* 'çətin' < ind. *susah* 'çətin'.

- İndoneziya dilindəki *ber-* prefiksində betavi dilində *be-* prefiksi uyğun gəlir (saitlə başlayan sözlərdə İndoneziya dilindəki *ber-* forması saxlanılır: *berutang* 'borcu olmaq'). Məsələn, bet. *besumpé* 'and içmək' < ind. *bersumpah* 'and içmək', bet. *benapas* 'nəfəs almaq' < ind. *bernapas* 'nəfəs almaq'.

Sözlərin və söz formalarının düzəldilməsində də fərqlər vardır:

- Betavi dilində feillərin məlum növü kökə onun anlautundan asılı olaraq *m-*, *n-*, *ny*, *ng-*, *nge-* prefikslərindən (İndoneziya dilində isə *me-*, *mem-*, *men-*, *meng-*, *meny-* prefikslərindən) birinin əlavə olunması ilə düzəlir. Məsələn, bet. *mukul* < ind. *memukul* 'vurmaq, döymək', bet. *ngebaca* < ind. *membaca* 'oxumaq'.

- İndoneziya dilində məchul növün təsirli feillərin kökünə artırılmaqla bitmişlik mənası və çox zaman da mənfə mənə yaradan xüsusi formasını əmələ gətirən *ter-* prefiksi betavi dilində bəzi hallarda *ke-* prefiksində uyğun gəlir. Məsələn, bet. *kebawa* < ind. *terbawa* 'gətirilmiş', bet. *kepukul* < ind. *terpukul* 'döyülmüş'.

Betavi dilində *-an* suffiksi onun İndoneziya dilində yerini yetirdiyi funksiyalarla yanaşı, həm də hərəkətin təkrarlığını və ya davamlılığını (*tiduran* 'daim yatmaq', *jemuran* 'gündə qurutmaq') və qarşılıqlılığını (*rebutan* 'bir-birilə rəqabət aparmaq'), həmçinin sifətlərin müqayisə dərəcələrini (*besaran*

‘daha böyük’) bildirmək funksiyaları yerinə yetirir.

İndoneziya dilində intensivlik analitik yolla (*terlalu kecil* ‘həddindən artıq kiçik’), betavi dilində isə *ke-...-an* konfiksi vasitəsilə ifadə olunur (*kegedean* ‘həddindən artıq böyük’). Bu, Yava dilinin təsiri ilə izah edilir.

İndoneziya dilində feil düzəldən məhsuldar *-kan* və *-i* suffikslərinin funksiyalarını betavi dilində *-in* suffiksi yerinə yetirir. Məsələn, bet. *ngedudukin korsi* ind. < *menduduki kursi* ‘stulda oturmaq’, bet. *ngawinin anak* < ind. *mengawinkan anak* ‘övladını evləndirmək’. Betavi dilindəki *-in* suffiksi İndoneziya, Yava və Sunda dillərinin heç birində yoxdur, onun Bali mənşəli olduğu ehtimal edilir.

XVII əsrin əvvəllərində yazıldığı təxmin edilən və Y.Mooiyin transliterasiya etdiyi malay mətnlərinin birində *-in* suffiksli bir söz qeydə alınmışdır. B.Nothoferin fikrincə, həmin dövrdə balililərin Bataviyaya yenidən gəldiyini nəzərə alsaq, onların dilə tez bir zamanda bu şəkildə təsiri şübhə doğurur. Görünür, Y.Mooiy bu mətnlərin transliterasiyasında səhvə yol vermişdir [16, s.91].

Betavi dilində isimlərin cəmi söz kökünün natamam reduplikasiyası və *-an* suffiksi vasitəsilə düzəlir. Məsələn, bet. *pepuhunan* ‘ağaclar’ < ind. *pohon-pohonan* ‘ağaclar’.

Mənsubiyyət mənası əşyanın mənsub olduğu şəxsi bildirən sözün postpozisiyasında işlənən *punya* ‘malik olmaq, var’ predikativi ilə ifadə edilir. Məsələn, bet. *Amat punya rumah* ‘Amatın evi’ ind. < *rumah Amat* ‘Amatın evi’.

İndoneziya dilindən fərqli olaraq betavi dilində işarə əvəzlilikləri aid olduğu sözün prepozisiyasında işlənir. Məsələn, bet. *ini rumah* < ind. *rumah ini* ‘bu ev’, bet. *itu anak* < ind. *anak itu* ‘o ev’.

Betavi dilinin sintaksisi İndoneziya dilininin sintaksisindən yalnız onunla fərqlənir ki, bu dildə İndoneziya dilində olmayan qüvvətləndirici *si(h)*, *kek*, *deh* və yumşaldıcı *dong* ədatlarından istifadə edilir. Məsələn, *Bagus deh* ‘qəşəngdir’.

6. Betavi dilinin İndoneziya dilinin inkişafına təsiri

İndoneziya dili milli dil kimi formalaşdığı vaxtdan betavi dili də başqa yerli dillər kimi ona müəyyən təsir göstərmişdir. Bu təsir daha çox qrammatikada, xüsusilə də leksikada nəzərə çarpır. Lakin əks təsir çox böyük deyildir və özünü əsasən ictimai-siyasi, elmi və bir sıra başqa sahələrlə bağlı alınmalarda göstərir.

1928-ci ilin 28 oktyabrında “Gənclər andı” təşkilatının konqresində İndoneziya dili (o vaxta qədər malay dili adlanırdı) milli dil elan edildikdən sonra ədəbi dil və rəsmi ünsiyyətdə söz ehtiyatına olan tələbatı ödəmək üçün yerli və əcnəbi dillərdən söz və ifadələr alınırırsa, məişət leksikası üçün artıq

əvvəlki kimi Minanqkabau dilinə deyil, betavi dilinə müraciət edilirdi. Bu gün qəzet səhifələrində işlənən *nyolong* ‘kömək etmək’, *kabur* ‘qaçıb gizlənmək’ kimi sözlərin əsl İndoneziya sözləri olmadığı artıq hiss olunmur.

50-60-cı illərdə qeyri-rəsmi ünsiyyətdə İndoneziya dilindən istifadə olunurdusa, 80-ci illərdə daha çox betavi dilindən istifadə olunmağa başladı [13, s.78–79]. Nəticədə isə betavi dili əsasında bəzən İndoneziya slenqi adlandırılan Cakarta dialekti/slenqi meydana gəldi.

Bu gün yalnız cakartalılardan deyil, İndoneziyanın ən müxtəlif ərazilərində yaşayanların, xüsusilə də gənclərin təkcə məişət ünsiyyətində yox, həmçinin təhsil müəssisələrində, məktublaşmada, mətbuatda tez-tez betavi dili əsasında yaranmış Cakarta dialektinə/slenqinə müraciət etdiyi müşahidə olunur. Hətta ölkənin prezidenti və başqa rəsmiləri də tez-tez Cakarta dialektindən istifadə edir. Məsələn, 2014-cü ildə Coko Vidodonun İndoneziya Respublikasının prezidenti seçildikdən sonra jurnalistlərlə görüşdə ailəsini təqdim edərkən [15] zarafatla dediyi ... *dimarahin kamu nanti* (‘...sonra sənə acığı tutar’) cümləsindəki *dimarahin* sözünün *-in* affiksi betavi mənşəlidir.

Cakarta dialektinin/slenqinin geniş yayılmasında televiziya böyük rol oynayır, çünki televiziya seriallarında, əyləncəli verilişlərdə və reklam çarxlarında ən çox bu dialektə müraciət edilir. Ölkənin ən ucqar ərazilərində belə, televiziyanın təsiri tamaşaçılarda öz nitqinə Cakarta dialektindən/slenqindən söz və ifadələr daxil etmək istəyi yaradır. Bu gün qəzet və jurnallar televiziya, radio və internet qədər populyar olmasa da, bu baxımdan onlardan heç də geridə qalmır. Məsələn “Femina” kütləvi jurnalının 24 oktyabr 2019-cu il tarixli buraxılışında dərc edilmiş bir məqalədə də [17] ... *Kalau enggak merantau, mungkin kami enggak pernah tahu seberapa cantiknya Indonesia...*, *jelas Wahyu* (‘Xaricə getməsəydik, bəlkə də İndoneziyanın necə gözəl olduğunu heç vaxt bilməzdik’ deyər Wahyu izah edir) cümləsində işlənmiş *enggak* (azərb. *-ma²* şəkilçisinə uyğun gəlir) sözü Cakarta dialektindən / slenqindən götürülmüşdür.

Vaxtilə çox populyar olmuş, betavililərin həyat tərzini əks etdirən “Si Doel” (“Dul”) televiziya serialında betavi sözlərindən həddindən artıq çox istifadə olunmasına etiraz edənlərə münasibət bildirərkən Ruddyanto proqram formatı çərçivəsində regional dillərin istifadəsinə qanunla icazə verildiyini xatırladır. Onun fikrincə, digər yerli dillərdən fəqli olaraq Yava və betavi dilləri daha anlaşılın dillərdir. O, bunu yavadilli əhalinin sayca daha çox olması, betavidilli əhalinin Cakartada yaşaması və Cakartaya hamının maraq göstərməsilə izah edir. Abdul Xaerə görə, bu serialın hər kəs üçün anlaşılıq olması və populyarlıq qazanması burada üstünlüyün İndoneziya ədəbi dilinə deyil, məhz betavi dilinə verilməsi ilə bağlıdır [8, s.265].

Betavi dilinin populyarlığını onun sadəliyi, başqa dillərə nisbətən daha böyük ekspressivlik və bədiilik imkanlarına malik olması və onda sosial

fərqliliyin və mürəkkəb nəzakət qaydalarının olmaması ilə izah edənlər vardır [13, s.79]. İndoneziya dilinə betavi dilindən böyük sayda sözlərin alınmasının bir səbəbi də betavi dilinin yerli dillərin imkanları hesabına zəngin bir dilə çevrilməsidir. Məsələn, yavalılar və sundalılar İndoneziya dilində ünsiyyət qurarkən betavi dilinə müvafiq olaraq Yava və Sunda dillərindən bəzən ilkin mənasını itirməklə keçmiş sözlərdən daha rahat istifadə edirlər. Daha bir səbəb isə Yava və Sunda dillərində də betavi dilində olduğu kimi sözün son hecasında neytral [ə] səsinə üstünlük verilməsi (*dateng* ‘gəlmək’, *bekel* ‘ehtiyat’) və nazal samitli feil prefikslərin (*mukul* ‘vurmaq, *nyolong* ‘kömək etmək’) olmasıdır [9, s.110].

Betavi dilinin İndoneziya dilinə təsirini bu dildə böyük sayda feillərin *ter-* və *ber-* prefikslərinin funksiyalarını yerinə yetirən *ke-* prefiksi ilə işlənməsində görmək olar (məsələn, *ketemu* ‘görüşmək’). Bu təsir özünü feilin məchul növünün düzəldilməsində *di-* və sıfır prefikslərinin yanlış istifadəsində də göstərir. İndoneziya ədəbi dilinin normalarına görə, *-di-* prefiksi mübtəda üçüncü şəxs əvəzliylə, sıfır prefiks isə mübtəda birinci və ikinci şəxs əvəzliliklə ifadə edilərkən istifadə edilməlidir, lakin mübtədanın üçüncü şəxs əvəzliylə ifadəsi zamanı tez-tez sıfır prefiksindən də istifadə olunduğu müşahidə edilir [13, s.82-83]. Məsələn, ind. *tugas ini akan mereka kerjakan* ‘bu tapşırıq onlar tərəfindən yerinə yetiriləcək’.

Betavi dili İndoneziya dilinin leksikasına daha çox təsir etmişdir. Bu dildən alınmalar İndoneziya dilinin leksikasında artıq möhkəmlənmişdir. Bundan başqa İndoneziya dilində betavi elementli törəmə sözlər də yaranmışdır. Məsələn, *bikin* ‘etmək’ sözü *baik* ‘yaxşı’ sözü ilə betavi dilindən götürülmüş *-in* şəkilçisinin birləşməsindən (*baikin*) əmələ gəlmişdir. Betavi dilindən alınmaların bir qismi İndoneziya ekvivalentləri ilə paralel işlənir, bir qisminin isə ekvivalenti yoxdur. Məsələn, *adem* (betavi dilinə Yava dilindən alınmışdır) // *sejuk* ‘sərin’, *pacar* < *kekasih* ‘sevgili’ sözlərinin ekvivalentləri olduğu halda, *bakiak* (Çin dilindən alınmışdır) ‘taxta başmaqlar’, *bocok* (Çin dilindən alınmışdır) ‘hissələrə bölərək öldürmək’ sözlərinin ekvivalentləri yoxdur [13, s.83].

Paytaxtda təhsil almış, işləmiş və ya orada müəyyən müddət ərzində yaşamış gəlmələr Cakarta dialektindən istifadə etməyin onlara nüfuz gətirəcəyini düşünülür. Ümumiyyətlə, paytaxt dialekti istənilən ölkədə maraqlı doğurur və gənclərdə onu təqlid etmək meyli yaradır. İndoneziya paytaxtının tezliklə Cakartadan Şərqi Kalimantan əyalətinin Şimali Penacam Paser və Kutai Kartaneqara rayonlarının bir hissəsində yerləşən əraziyə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Bu dilin yeni paytaxtda da yerli dillərin təsirinə məruz qalacağını proqnozlaşdırmaq da olar.

Müxtəlif etnoslardan ibarət Şimali Penacam Paser rayonunun əhalisi assimilyasiya uğradığından əksəriyyət İndoneziya dilində danışır. Bununla

yanaşı, burada bancarlar, buqislər, yavalılar və başqa etnosları təmsil edən qruplar öz ana dillərindən də istifadə edirlər. Kutai Kartaneqara rayonunda işə əhali İndoneziya dili ilə yanaşı, məişət və poetik üslubları daha çox inkişaf etmiş Kutay dilindən istifadə edir [6, s.16].

7. Nəticə

Etnik müxtəliflik və çoxdillilik şəraitində vasitəçi dil kimi meydana gəlmiş betavi dili betavi etnosunun kimliyini əks etdirən əsas göstəricilərdəndir. Malay dili əsasında formalaşmış betavi dili və İndoneziya dili arasında fərqlər o qədər də çox deyildir. Bu fərqlər əsasən leksika, qismən də qrammatika sahəsində müşahidə edilir. Elə buna görə də bəzi dilçilər betavi dilini yanlış olaraq İndoneziya dilinin Cakarta dialekti hesab edirlər.

Betavi dili məişət dili səviyyəsindən bədii ədəbiyyat, teatr, kino və mətbuat dilinə qədər inkişaf edərək ölkənin dil şəraitində özünəməxsus yer tuta bilmişdir. Betavi dilinin populyarlığı onun sadəliyi, bu dildə sosial fərqliliyin və mürəkkəb nəzakət qaydalarının olmaması və başqa dillərdən daha ekspressiv olması ilə bağlıdır. Betavi dili İndoneziya dilinin qrammatikasına və lüğət fonduna təsir göstərə bilmişdir. Bu dil bazasında formalaşmış Cakarta dialekti/slenqi mətbuat vasitələri sayəsində İndoneziyanın ən ucqar ərazilərinə qədər yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ardan S.M., Francis G.* Nyai Dasima. Depok: Masup Jakarta, 2013, 132 hal.
2. *Bundari.* Kamus Betawi-Indonesia dan Indonesia-Betawi: dengan contoh kalimat. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan, 2010, 454 hal.
3. *Chaer Abdul.* Kamus Ungkapan dan peribahasa Betawi. Depok: Masup Jakarta, 2009, XVIII +169 hal.
4. Ensiklopedi Nasional Indonesia. Jilid 3. Jakarta: PT. Delta Pameungkas, 2004, 592 hal.
5. *Foulcher Keith, Day Tony (ed.).* Clearing a Space: Postcolonial Readings of Modern Indonesian Literature. Leiden: KITLV Press, 2002, 381 pp.
6. Kamus Bahasa Kutai – Bahasa Indonesia. Samarinda: Kantor Bahasa Provinsi Kalimantan Timur, 2013, 462 hal.
7. *Knörr J.* Creole Identity in Postcolonial Indonesia. Oxford and New York: Berghahn Books, 2014, 255 p.
8. *Loven Klarijn.* Watching Si Doel: Television, Language and Identity in Contemporary Indonesia. Leiden: KITLV Press, 2008, 388 pp.
9. Muhadjir. Bahasa Betawi: Sejarah dan Perkembangannya. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia, 2000, 156 hal.
10. *Na'im Akhsan, Syaputra Hendry.* Kewarganegaraan, Suku Bangsa, Agama, dan Bahasa Sehari-Hari Penduduk Indonesia. Hasil Sensus Penduduk 2010.

- Jakarta: Badan Pusat Statistik, VIII+54 hal.
11. Sukanta. Kamus Sehari-hari Bahasa Betawi. Jakarta: Gramedia Widiasarana, 2010, 266 hal.
 12. *Taendiftia Emot Rahmat, Mustafa Syamsudin, Atmanani R. Gado-Gado Betawi. Masyarakat Betawi dan Ragam Budayanya.* Jakarta: Grasindo, 1996, 48 hal.
 13. *Кондрашкина Е.А. Индонезия: языковая ситуация и языковая политика.* Москва: Наука, 1986, 156 с.
 14. Ensiklopedi Jakarta // [http://encyclopedia.jakarta-tourism.go.id/post/Taman Sari? lang=id](http://encyclopedia.jakarta-tourism.go.id/post/TamanSari?lang=id)
 15. Jokowi Kenalkan Anggota Keluarganya // 20 Oktober 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=yqz7UXj3w3k>
 16. *Nothofer Bernd. The History of Jakarta Malay // Oceanic Linguistics, vol. 34, no. 1, 1995, p.87–97 // www.jstor.org/stable/3623113*
 17. Pasangan Influencer Pinot dan Ditut Siasati Keterbatasan Di Perantauan // Femina. 24 Oktober 2019 // <https://www.femina.co.id/true-story/pasangan-influencer-pinot-dan-ditut-siasati-keterbatasan-di-perantauan>
 18. *Sneddon J.N. Diglossia in Indonesian // Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde, vol. 159, no. 4, 2003, pp.519–549 // www.jstor.org/stable/27868068*

Redaksiyaya daxil olub 09.01.2020

İctimai elmlər

UOT 902

C.V.Bağırzadə
Gəncə Dövlət Universiteti
cavid.bagirzade@gdu.edu.az

AĞDƏRƏ BÖLGƏSİNİN CANYATAQ KƏNDİ ƏRAZİSİNDƏKİ İLK ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Ağdərə bölgəsi, Canyataq kəndi, Sığnaq yaşayış yeri, Sığnaq xaçdaşları, Xatınbəyli kəndi, Manikli kəndi

Azərbaycanın ilk orta əsr yaşayış yerlərinin çoxluğu ilə seçilən bölgələrindən biri də Ağdərə ərazisidir. Buna görə də Ağdərə bölgəsi ilk orta əsr abidələrinin zənginliyi ilə fərqlənir. Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerlərindən biri də Canyataq kəndi yaxınlığındakı arxeoloji abidələrdir. Bu yaşayış yeri arxeoloji ədəbiyyatda Sığnaq yaşayış yeri adı ilə öz əksini tapmışdır. Burada vaxtilə R.B.Göyüşov arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır.

Sığnaq yaşayış yerində çoxlu sayda arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Bunların içərisində diqqəti cəlb edən nümunələrdən xaçdaşlarını göstərmək olar. Burada həmçinin ilk orta əsrlər dövrünə aid yarımqazma sövmə (məbəd) aşkar edilmişdir. Sığnaq xaçdaşları öyrənilərkən müəyyən edilmişdir ki, onların oxşarlarına Mingəçevir məbədində, eləcə də Ağdam rayonu ərazisindəki Govurqala abidəsində rast gəlinmişdir. Sığnaq yaşayış yerinin, eləcə də onun ətrafındakı abidələrin heç də hamısı tədqiq edilməmişdir. Sığnaq yaşayış yerinin ətrafında daş atlı heykəl, digər daş heykəllər, çoxlu sayda ilk orta əsr qəbiristanlıqları, saray qalığı və digər bina qalıqları tədqiq edilməmişdir ki, indi bu abidələr haqqında bölgə erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olduğuna görə fikir söyləmək mümkün deyildir

Дж.В.Багирзаде

О ПАМЯТНИКАХ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ СЕЛА ДЖАНЯТАГ АГДЕРИНСКОГО РЕГИОНА

Ключевые слова: Кавказская Албания, Агдеринский район, село Чанятаг, поселение Сыгнаг, Сыгнагские каменные кресты, село Хатынбейли, село Маникли

Территория Агдеринского района отличается наличием множества населенных пунктов, относящихся к периоду раннего средневековья, и поэтому эта область богата археологическими памятниками данной эпохи. Одним из населенных пунктов, относящихся к периоду раннего средневековья, является археологический памятник, расположенный неподалеку от села Чанятаг. Это

поселение согласно археологической литературе называется Сыгнаг. Здесь в свое время знаменитый азербайджанский археолог Р.Б.Геюшев проводил археологические исследования.

На территории поселения Сыгнаг был обнаружен богатый археологический материал, среди которого особое внимание привлекают каменные кресты. Кроме этого, здесь также был обнаружен храм, относящийся к раннесредневековому периоду. После изучения Сыгнагских каменных крестов, было выявлено сходство этих крестов с крестами из храма в Мингечауре, а также с крестами в историческом памятнике Гевургале, находящимся на территории Агдамского района. Не все исторические памятники, находящиеся вокруг поселения Сыгнаг были изучены. Вследствие того что, эти территории оккупированы армянскими захватчиками, вокруг поселения Сыгнаг остались неизученными различные каменные памятники, кладбища, развалины дворца и других зданий раннесредневекового периода.

J.V.Baghirzadeh

ABOUT THE EARLY MEDIEVAL MONUMENTS IN THE VILLAGE OF JANYATAG OF AGHDERE REGION

Keywords: *Caucasian Albania, Aghdara region, Janyatag village, Signag habitation, Signag cross-stones, Khatinbeyli village, Manikli village*

One of the elected areas by a majority of the early medieval settlements is Aghdara territory. Therefore, Aghdara region stands out for the richness of the early medieval monuments. One of the early medieval settlements of Aghdara region is archaeological monument near the Janyatag village. This settlement is reflected in archeological literature by name Signag. In former times, R.B.Goyushov has investigated archaeological researches.

A lot of archaeological materials have been founded in the Signag habitation. Cross-stones can be given as notable example among them. Here also temple belonging to the early medieval period has been founded. During learning of Signag cross-stones, it was determined that, their analogs have been founded in Mingachevir temple, as well as in the Govurgala monument in the territory of Aghdam. All of the Signag settlement, as well as the monuments around it have not been investigated. Stone horse sculpture, other stone sculptures, many early medieval cemeteries, the remains of palaces and the other buildings have not been studied that, it is impossible to say about these monuments now, because the region has been occupied by Armenian invaders.

Giriş

Azərbaycanın ilk orta əsr yaşayış yerlərinin çoxluğu və abidələrinin zənginliyi ilə seçilən bölgələrindən biri də Ağdərə ərazisidir. Qarabağda xüsusi yerə malik olan Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerlərindən biri də Canyataq kəndi yaxınlığındakı abidələrdir ki, bu abidələr elmi ədəbiyyatda

Sığnaq yaşayış yeri adı ilə öz əksini tapmışdır. Sığnaq, Canyataq kəndi yaxınlığında yaylaq yerinin adıdır. Burada vaxtilə görkəmli arxeoloq R.B.Göyüşov arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağ ərazisindəki abidələrin arxeoloji baxımdan öyrənilməsində R.B.Göyüşovun xidmətləri böyükdür.

R.B.Göyüşov 1963-1971-ci illərdə Dağlıq Qarabağa arxeoloji səfərlər etmiş, kəşfiyyat xarakterli bir sıra işlər görmüşdür [5, s.19]. Bu dövrdə R.B.Göyüşov əsasən Ağdərə rayonu (1992-ci il oktyabrın 13-də Dağlıq Qarabağın ən böyük rayonu olan Ağdərənin inzibati rayon statusu Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin qərarı ilə ləğv edilmiş, onun ərazisi qonşu Ağdam, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarının inzibati ərazisinə daxil edilmişdir. Hal-hazırda bəhs olunan bu ərazi inzibati baxımdan Ağdam rayonunun inzibati ərazisinə daxildir – C.B.) ərazisində arxeoloji tədqiqat apardığı Çardaqlı, Madagis, Canyataq kəndləri ərazisində, Çaraberd qalasında, “Ana şəhər” yerində və s. yerlərdə əsasən ilk orta əsr abidələrini öyrənmişdir. Canyataq kəndi yaxınlığındakı Sığnaq yaşayış yerində isə 1968-ci ildə arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. R.B.Göyüşov sonrakı illərdə də davamlı olaraq Dağlıq Qarabağa, o cümlədən də Ağdərə bölgəsinə arxeoloji səfərlər etmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində Canyataq kəndi yaxınlığında yol çəkilərkən torpaq işləri görülən zaman maddi mədəniyyət nümunələri, qəbir abidələri aşkar edilmişdir [2, s.83]. Canyataq kəndi yaxınlığında, o cümlədən də yaxın qonşu Xatınbəyli, Çıldıran, Baş Güneypəyə kəndləri yaxınlığında ilk orta əsrlər dövrünə aid abidələr mövcuddur ki, onlar vaxtilə, yəni Ağdərə bölgəsinin erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilməsinədək olan dövrdə arxeoloji baxımdan öyrənilməmişdir.

Sığnaq yaşayış yeri və abidələri haqqında

Keçmiş Ağdərə rayonunun Canyataq kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş arxeoloji material və abidələrin təhlili göstərir ki, ilk orta əsrlər dövründə burada yaşayış yeri mövcud olmuşdur. Bu yaşayış yerinin kəndtipli yaşayış yeri kimi xarakterizə etsək də, qeyd etməliyik ki, burada iri bir yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

İlk orta əsr Sığnaq yaşayış yerindən qəbir abidələri, Alban daş heykəli (elmi ədəbiyyatda Alban bütləri adı ilə də qeyd olunmuşdur), dulusçuluq məmulatlarının qalıqları, məbəd yeri, xaçdaşlar və s. aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, Canyataq kəndinin yaxınlığında ilk orta əsr abidələrinin qeyd etdiklərimizdən daha çox olması şübhəsizdir. Lakin vaxtilə burada R.B.Göyüşovun kəşfiyyat xarakterli qazıntıları və tədqiqatlarını nəzərə almasaq, geniş şəkildə arxeoloji tədqiqatlar aparılmamışdır.

Sığnaq yaşayış yerində aşkar edilmiş məbəd yarımqazma sövmə tipinə aid edilmişdir. Ümumiyyətlə, yarımqazma sövmələr arxeoloji tədqiqatlara görə,

əsasən Qarabağ ərazisində geniş yayılmışdır. Füzuli, Ağdam və s. rayonların ərazisində belə məbəd yerləri aşkar edilmişdir.

Sığnaq yaşayış yerindəki bu dairəvi yarımqazma sövmənin diametri 4,7 m-dir. Ərazinin relyefindən asılı olaraq sövmənin qərb tərəfi 1,90 m, şərq tərəfi isə 0,96 m dərinliyində qazılmış, içəri tərəfdə divarlar bir cərgə çay daşı ilə üzlənmişdir. Digər belə sövmələrdə olduğu kimi, bu məbədin də şərq tərəfində xaçdaşı qoyulmuşdur. Yarımqazma sövmənin küncələrində, dörd yerdə ağac sütunların qalıqları qeydə alınmışdır [6, s.166].

R.B.Göyüşov yarımqazma dairəvi sövmələri yerüstü dairəvi sövmələrdən əvvəlki dövrə aid etmişdir [8, s.98]. Tədqiqatçı M.C.Xəlilov yarımqazma dairəvi sövmələrin meydana çıxması tarixini V-VI əsrlərə aid etmişdir [6, s.166].

Qeyd etmək lazımdır ki, yarımqazma dairəvi sövmələrin belə inşa xüsusiyyətlərini ənənəvi inşaatla bağlı hesab etmək lazımdır. Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlardan məlumdur ki, Azərbaycanda qazma və yarımqazma tipli evlər olmuşdur və bu tip evlərin inşası uzun əsrlər boyu sürmüşdür. Yarımqazma sövmələrin inşa edildiyi dövrdə mövcud ev tiplərindən biri də “Qaradam” yaşayış evləridir. Qaradam tipli yaşayış evlərinin plan quruluşu, tikinti texnikası və təyinatı haqqında bir çox mənbələrdə, Azərbaycana gəlmiş səyyahların yol qeydlərində ətraflı məlumatlara rast gəlinir. X əsrin sonlarında ərəb coğrafiyaşünası əl-Məqdisi belə evlərin mövcud olduğunu qeyd edir [1, s.47]. Azərbaycan ərazisində qaradam tipli evlər çox qədimlərdən başlayaraq uzun əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Belə hesab etmək olar ki, yarımqazma dairəvi sövmələrin inşası bilavasitə yuxarıda qeyd olunan tikinti xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Digər tərəfdən çox xərc tələb etmədən daha tez zaman ərzində başa gəldiyi üçün belə sövmələr kəndtipli yaşayış yerlərində inşa olunurdu. Necə deyirlər, kasıb və kiçik kəndin əhalisi üçün sadə ibadət yeri. Çox güman ki, bu tip sövmələr hər bir yaşayış yerində – kiçik kəndlərdə olmuşdur, lakin belə hesab etmək olar ki, onların hamısı inşa xüsusiyyətlərinə və texnikasına görə dövrümüzədək gəlib çatmamışdır.

1968-ci ildə Ağdərə rayonunun Canyataq kəndi ərazisindəki ilk orta əsr Sığnaq yaşayış yerində R.B.Göyüşov tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 14 ədəd xaçdaş tapılmışdır. Bunlardan yalnız birinin üzərində tarix həkk edilmişdir: erməni təqviminin 614-cü ili, yəni 1165-1166-cı il. Bunların arasında məişət və dini xarakterli təsvirləri, habelə ornamental xüsusiyyətləri ilə seçilən bir xaçdaşı xüsusi maraq doğurur. Dağlıq Qarabağın məişət təsvirli xaçdaşları Cənubi Qafqazda çox nadir nümunələr hesab olunurlar. Məişət təsvirli Sığnaq xaçdaşı əhəngdaşından hazırlanmışdır. Onun eni 0,60 m, qalınlığı 0,13-0,14 m, qorunmuş hissəsinin hündürlüyü 0,96 m-dir. Daşın kənarlarında ikiqat hörmə naxış həkk edilmişdir. Xaçdaşının mərkəzi hissəsində müxtəlif vəziyyətlərdə iki kişi və bir qadın, quş, xaç və iki həndəsi fiqur təsvir

edilmişdir. [3, s.38-42; 6, s.214]. R.B.Göyüşov bu xaçdaşını ilk orta əsrlərin sonuna, daha konkret isə VIII-IX əsrlərə aid etmişdir [3, s.42-43]. Albaniyanın xristian abidələrini, onların xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş M.C.Xəlilov xaçdaşındakı hörmə naxışın olmasını nəzərə alaraq Sığnaq xaçdaşının ən tezi X əsrdə yaradıldığını hesab edir [6, s.214]. A.B.Nuriyev, Z.İ.Yampolski, D.A.Axundov və s. kimi tədqiqatçılar dini abidələr və materiallarda hörmə naxışların VIII-IX əsrlərə aid olduğunu hesab etmişlər. Alban xristian abidələrində, eləcə də xaçdaşlarında, xaçdaşların kənar haşiyələrinin bəzəyində hörmə naxışların VII-VIII əsrlərdə meydana çıxdığını deyə bilərik. Bu naxışlar, eləcə də Alban xristian abidələrindəki istər dini, istərsə də digər motivli naxış və bəzəklər, ornamentlər və s. özünəməxsusluq təşkil edir, onların xristianlıqdan daha çox xalqımızın (albanların, Alban ittifaqına daxil olan türkdilli boyların) xristianlığa qədərki dini-mifik təfəkkürü ilə bağlı olduğu şübhəsizdir. Həmçinin buraya Alban memarlığının, inşaat sənətinin, daşışləmə və həkkəlik sənətinin milli-etnik özünəməxsus xüsusiyyətlərini də əlavə etmək olar. Bütün bunları nəzərə alaraq xristian abidələrdəki, xaçdaşlarındakı hörmə naxışların milli özünəməxsus bir ornament olduğunu qətiyyətlə söyləmək olar.

Sığnaq yaşayış yerində üzərində qolları eyni ölçülü xaç həkk olunmuş daş aşkar edilmişdir. [8, s.101; 6, s.210]. Bu xaç qolları uclara doğru getdikcə genişlənərək üçbucaq, onların ucları isə ayparanı xatırladan bir formanı alır. Belə xaç təsvirlərinə Mingəçevir məbədindən üzə çıxarılmış daşın üzərində, Govurqalada (Ağdam rayonu Sofulu kəndinin yaxınlığında, Aluen şəhəri yerində) aşkar edilmiş daşın üzərində və s. yerlərdə aşkar edilmişdir [6, s.210].

Ağdərə-Xankəndi yolunun ətrafında, Sov və Popov dərəsi adlanan bir yalda aşkar edilən bu ilk orta əsr yaşayış yeri Canyonatq kəndindən 2 km qərbdə yerləşir. Hələ XX əsrin 80-ci illərində buradan yol çəkilərkən və yer şumlanarkən xeyli maddi mədəniyyət qalıqları və qəbir abidəsi aşkar edilmişdir. Bir hissəsi uçmuş qəbir açılarkən iri bir daşa təsadüf edilmişdir. Bu daş başdaşı olmasına baxmayaraq o qəbrin üstünə uzadılmışdır. Görünür, bunu sonradan bu vəziyyətə qoymuşlar. Daş 1,5 m uzunluğunda, 0,35-0,40 m enindədir. Daşın üzərində stilistik insan təsviri verilmişdir. İnsanın başından yalnız göz və burun hissələri qazma üsulu ilə düzəldilmişdir. Əlləri isə dirsəkdən bükülərək üzünə doğru qatlanmış halda, qabarıq üsulda təsvir edilmişdir. Daş büt vaxtilə Şuşada Xan sarayında yerləşdirilmişdir. Bu daşdan Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndindəki Mələkmollalı qəbiristanlığında və həmin kənddə Dəlləkli yalı deyilən yerdə də aşkar edilmişdir. Yuxarıda təsvir etdiyimiz daşın məxsus olduğu qəbirdə yalnız skeletin kəlləsinə təsadüf edilmişdi, qalan hissəsi isə qəbir uçurulduğu üçün əzilmişdir. Buna görə də skeletin istiqaməti və onun vəziyyəti haqqında bir şey söyləmək mümkün olmamışdır. Lakin qəbir qazılarkən oradan bir neçə gil qab hissələri aşkar edilmişdir. Bu qırıqlar qəbrə məxsus deyildir. Qab qırıqlarının təhlili göstərmişdir ki, bunlardan biri hansısa

qulplu əşya, biri nəlbəki formalı qab, digəri isə forması müəyyən olunmayan qab olmuşdur [2, s.83-84; 7, s.267-275].

Canyataq və Xatınbəyli kəndinin arasında (**Haşiyə.** *Arxeoloji ədəbiyyatda Sığnaq yaşayış yerindən bəhs edərkən yuxarıda göstərdiyimiz kimi, paralel olaraq Canyataq kəndi yaxınlığındakı abidələr kimi də adlandırmışlar. Əslində Sığnaq buradakı Xatınbəyli, Manikli və Canyataq kəndlərinin yaxınlığında yerləşir. Bu kəndlər bir-birlərindən təxminən 4 km məsafədə yerləşirlər. Göründüyü kimi, bu kəndlər çox yaxın qonşu kəndlərdirlər. Deməli Sığnaq yaşayış yerini təkcə Canyataq kəndinin yaxınlığındakı yaylaq yeri kimi təqdim etmək olmaz. Yerli əhalinin verdiyi məlumatlara görə, Sığnaq yaylaq yeri əslində Xatınbəyli kəndinin camaatının dədə-baba yeri olmuşdur – C.B.*) Çalaqlıq adlanan yerdə Alban xristian qəbiristanlığı vardır. Qəbiristanlıqdan azca aralı başdaşı olan bir qəbir vardır. Bu qəbri yerli əhali “Qara keşişin qəbri” adlandırırdılar. Canyataq kəndinin yaxınlığında, qonşu Çıldıran kəndi ilə Baş Güneypəyə kəndi arasında bir dərənin başında qara daşdan yonulmuş əlində qılınc tutmuş atlı heykəli vardı. Bu heykəli yerli əhali “Qara xanın heykəli” adlandırırdı. Yerli əhalinin verdiyi məlumata görə, məlum Dağlıq Qarabağ hadisələri yeni-yeni başlayan zaman mənfur ermənilər kənd təsərrüfatı texnikası vasitəsi ilə bu heykəli yerindən götürüb gizlətməmişlər [4, s.134]. Bu abidələr arxeoloji cəhətdən tədqiq edilməmişdir. “Qara xanın heykəli” haqqında çox təəssüf ki, arxeoloji ədəbiyyatda bəhs olunmamışdır. Ümumiyyətlə, xüsusilə ilk orta əsrlər dövrünə aid abidələrin zənginliyi ilə seçilən Ağdərə bölgəsində tədqiq edilməmiş belə abidələr çoxdur.

Yerli əhalinin (xüsusilə də Ağdərə bölgəsinin Xatınbəyli kənd sakini, publisist, çoxsaylı kitabların müəllifi Xaqani Ədəb oğlu Rzaquliyevin) verdiyi məlumatlara görə, Sığnaq yaylaq yerində qədim və böyük yaşayış yerinin qalıqları vardır. Həmçinin yerli ziyalıların verdiyi məlumatlara görə, Sığnaq yaylağında irili-xırdalı 17 qəbiristanlıq qeydə alınmışdır. Sığnaq yaşayış yerinin yaxınlığındakı Qabaq Quzey adlı yerdə saray və digər abidələrin qalıqları vardır. Belə hesab etmək olar ki, Sığnaq yaşayış yeri yalnız bilavasitə Sığnaq adlı ərazidəki abidələri deyil, həm də yaxın ətraf ərazidəki abidələri də əhatə etmiş ilk orta əsrlər dövrünə aid böyük bir yaşayış yeri olmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, Canyataq kəndi yaxınlığındakı Sığnaq yaşayış yerində 1968-ci ildə R.B.Göyüşovun apardığı arxeoloji tədqiqatlardan sonra heç bir arxeoloji tədqiqat aparılmamışdır. Göründüyü kimi, Canyataq (Sığnaq) ilk orta əsr yaşayış yeri müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri ilə, dini abidələrlə zəngin bir yerdir. Bu da Canyataq (Sığnaq) ilk orta əsr yaşayış yerinin mühüm və iri yaşayış məntəqələrindən biri olması haqqında fikir irəli sürülməsinə əsas verir. Canyataq kəndi yaxınlığındakı Sığnaq yaşayış yerindən başqa kəndin

yaxınlığındakı digər arxeoloji abidələrin mövcudluğu burada ilk orta əsrlər dövründə sıx məskunlaşmanın olmasından xəbər verir. Belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, Canyonataq kəndi yaxınlığındakı abidələr, eləcə də Canyonataq kəndinin yaxın qonşuluğundakı yuxarıda göstərdiyimiz kəndlərin ərazisindəki abidələr tamamilə tədqiq edilməmişdir. Hal-hazırda bu bölgə erməni qəsbkarlarının işğalı altında olduğundan buradakı abidələrin son vəziyyəti haqqında bir fikir söyləmək mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. *Bağırzadə C.V.* Ağdərə IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı: Elm və təhsil, 2014, 126 s.
3. *Göyüşov R.B.* Sığnaq yaşayış yerindən aşkar edilmiş məişət təsvirli xaç daş // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №4, Bakı: Elm, 1968, s.38-43
4. *Xaqani Ədəboğlu (Rzaquliyev).* Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri, Bakı: Nurlan, 2006, 558 s.
5. *Xəlilov M.C.* Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər), Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, 284 s.
6. *Xəlilov M.C.* Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər), Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2011, 344 s.
7. *Məmmədov A.M., Cəfərov P., Novruzova R.F.* Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr abidələri // Tarix və onun problemləri, Bakı, №1, 2007, s.267-275
8. *Геюшев Р.Б.* Христианство в Кавказской Албании. Баку: ЭЛМ, 1984, 192 с.

Redaksiyaya daxil olub 21.12.2019

UOT 930.85

G.Baxşəli
Azərbaycan Milli Kitabxanası
retrospektiv@anl.az

TƏBRİZDƏ DAŞBASMA KİTAB ÇAPI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: kitab çapı, daşbasma, mətbəə, xəttat, cildçi, miniatürçü

Məqalədə qədim paytaxtımız olan Təbriz şəhərində daşbasma üsulu ilə kitab çapının yaranmasından söhbət açılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan şəhərləri içərisində Təbriz çap işinin meydana gəldiyi ilk şəhərdir. Daşbasma mətbəəsində həm də Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin çapı ilə anadilli kitablarmızın çapının əsası qoyuldu. Qeyd olunur ki, ədəbiyyata aid daşbasma üsulu ilə Təbrizdə çap olunmuş keyli əsər dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz dəyərə malik olan çap kitablarının tarixinin gələcək tədqiqatlarda daha geniş araşdırılmasının vacibliyi göstərilir.

G.Бахшали

ИЗ ИСТОРИИ ЛИТОГРАФИРОВАННОЙ КНИГИ В ГОРОДЕ ТАБРИЗ

Ключевые слова: издание книги, литография, типография, каллиграф, переплет, миниатюрист

В статье исследуется история изданий литографированных книг в нашей древней столице – в городе Табриз. Отмечается, что Табриз является одним из первых азербайджанских городов, где началось книгоиздание. С изданием поэмы «Лейли и Меджнун» основана история издательских книг на родном языке. До наших времен дошли некоторые литографированные книги по разным отраслям науки. Отмечается важность глубокого исследования истории ценных книжных изданий в изучении азербайджанской культуры в будущем.

G.Baxshali

ABOUT THE HISTORY OF STONE ENGRAVING BOOK PRINTING IN TABRIZ

Keywords: book publication, stone engraving, printing house, calligrapher, bookbinder, miniaturist

The article provides information about the history of stone engraving book printing in our ancient capital Tabriz. It was noted that among the Azerbaijan cities Tabriz is the first city where the publication was occurred. Printing of “Leyli and Majnun” of Fuzuli at Stone engraving printing house laid the foundation of book printing in the native language. Plenty of works related with literature published in

Tabriz by stone engraving method had survived up to present days. The importance of more extensive research of the history of printed books which had invaluable worth in the study of cultural history of Azerbaijan was emphasized in the article.

Mədəniyyətin sahələri müxtəlifdir. Bunların içərisində kitab işi, çap sənəti mühüm yer tutur. Kitab çapının kəşfi bəşər mədəniyyəti tarixində əldə edilən ən böyük və dahiyənə kəşflərdən biridir. Bəşər sivilizasiyasına böyük töhfələr vermiş Azərbaycan xalqının mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin bir parçası olmuş və heç vaxt ondan kənarda formalaşmamışdır. Müəyyən dövrlərdə istər iqtisadiyyat, istərsə də maarif, mədəniyyət sahələrində geriləmələr olsa da, xalqımızın uzaqgörən, maarifpərvər ziyalıları bu məsələlərə həmişə həssaslıqla yanaşmış və hər bir yeniliyi qəbul edərək ümumbəşəri sivilizasiyaya öz töhfələrini vermişlər.

XIX yüzilliyin əvvəlində Azərbaycanda kitablar əsasən əllə köçürülür, müxtəlif səviyyəli əlyazma kitabları tərtib olunurdu. Əlyazma kitabları konkret fərdlərin – xəttatların, cildçilərin, miniatürçülərin və başqalarının gərgin əməyinin məhsulu kimi meydana çıxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, kitab yaradıcıları əlyazmaların üzünü köçürüb tərtib etməkdə daha sərbəst olmuşlar. Bəzən hər hansı səbəbdən saraylarda, məktəblərdə əlyazmaların üzünün köçürülməsinə imkan verilmədikdə, əlyazmaları əyalətlərdə yaşayan katiblər asanlıqla köçürür, bədii tərtibat verir, sənət əsərinə çevirirdilər. Çap kitablarının yaranması isə əlyazma kitablarına nisbətən məhdudiyət və qadağalarla üzləşirdi. Çap sənətinin meydana gəlməsi hakim dairələrin icazəsi, onların maddi və maliyyə dəstəyi ilə mümkün ola bilərdi. Çap kitabları böyük şəhərlərdə yaradılmış emalatxanalarda quraşdırılan dəzgahların, avadanlıqların vasitəsilə çap olunurdu. Bu müəssisələr hakimiyyətin göstərişi ilə yaradılır və onun nəzarətində olurdu. Burada nəşirlər nəyi çap etmək, nəyi çap etməmək prinsipi ilə ciddi senzura qaydalarına riayət etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Kitab çapı XV yüzillikdə Almaniyanın Mayns şəhərində İohan Qutenberq tərəfindən yaranmışdır. Böyük əziyyətlər bahasına başa gəlmiş bu kəşfin tarixi təxmini olaraq 1440-cı il hesab edilir [15]. Kitab tarixinin inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu hadisədən sonra dünyanın görkəmli adamları öz əsərlərini çap etməklə yaymağa başladılar 1798-ci ildə alman mütəxəssis Aloiz Zenefelder tərəfindən daşbasma – litoqrafiya (yunan. litos - daş və grafo - yazıram, daş üzərində şəkil çəkmə, üzərində şəkil çəkilmiş yastı daşdan çap etmə üsulu – G.B.) ixtira edildikdən sonra bu üsul təxminən 15-20 il sonra Azərbaycanda istifadə edilməyə başlanmışdır. Avropada XVIII yüzillikdə yaranan bu çap üsulu ölkəmizə XIX yüzilliyin əvvəllərindən gəlməyə başladı. Litoqrafiya – daşbasma kitabların yayılmasında, onların cəmiyyət həyatına təsir edən bir qüvvəyə çevrilməsində mühüm rol oynadı. XIX yüzilliyin əvvəllərində gec də olsa nəhayət, Azərbaycanda çap sənəti yaranmış

və müxtəlif səpkili nəşrlər meydana gəlmişdir. Əvvəlki yüzilliklərdə çap kitabı nümunələrinə rast gəlinməyi üçün Azərbaycanda çap işinin başlanğıcı XIX yüzillik hesab olunur. Lakin, alman tarixçisi Frans Babingerin (1891-1967) türk dilinə tərcümə edilmiş “18. yüzilyda İstanbulda kitabıyyat” adlı əsərində [17] göstərilir ki, XVII yüzillikdə Səfəvilər dövlətində kitab çapı məlum idi və o dövrdə şriftlə kitab nəşr etməyə cəhd göstərilmişdir. Fikrimizcə, bu maraqlı faktın gələcəkdə geniş şəkildə araşdırılmasına zərurət vardır.

Son dövrlərə qədər elmi ədəbiyyatda ilk Azərbaycan çap kitabı kimi Rusiya imperatriçası II Yekaterinanın zamanında – 1780-ci ildə Sankt-Peterburqda çapdan buraxılmış “Məzidi-izzət və müqəddəs cənablu mübaliğə ilə hökmdar-pađşahi-əzəmi-imperatriçə Yekaterina saniyə həzrətlərinin cəmi Rusiyyə imperiyasında nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni-cədididir” adlı 248 səhifəlik kitab hesab edilirdi. Qeyd edək ki, kitab hazırda M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının “Nadir kitablar və kitabxana muzeyi” şöbəsində N-63 şifri altında saxlanılır. Araşdırmalardan sonra məlum oldu ki, ilk Azərbaycan çap kitabı Vətənimizdən çox uzaqlarda daha əvvəl ərəb dilində yaranmışdır [2, s.15]. Görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Məhəmməd ət-Tusin (1201-1274) elmi nailiyyətləri Avropa alimlərinin diqqət mərkəzində olmuş və əsərləri son yüzilliklərə qədər məktəblərdə tədris olunaraq öyrənilmişdir. Onun elmi əsərlərinə tələbat böyük olduğundan 1594-cü ildə Romada Ferdinand Medici mətbəəsində Evklidin “Başlanğıc” əsərinin şərhinə həsr olunmuş “Təhriri - Öqlidis” əsərinin çapı ilk dəfə baş tutmuşdur. Əsər ikinci dəfə 1598-ci ildə yenə də Romada çap olunmuşdur. Əsərə tələbat olduğu üçün kitab 1657-ci ildə yenidən latın dilində Londonda çap edilmişdir [8, s.14].

Azərbaycanda ilk daşbasma mətbəəsi 1817-ci ildə şahzadə Abbas Mirzənin şəxsi təşəbbüsü ilə qədim paytaxtımız Təbriz şəhərində təsis edilmişdir. Abbas Mirzə mütəxəssis hazırlamaq məqsədilə gəncləri Avropaya göndərirdi. İlk vaxtlar İngiltərədən və Rusiyadan gətirilmiş litoqrafiya dəzgahlarında kitab çap olunmuş, daşbasma işini mükəmməl öyrəndikdən sonra Təbrizə gəlmiş Mirzə Cəfər mətbəə açmış və bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərmişdir [17].

Təbrizdə nəşr olunmuş ilk çap kitabı 1818-ci ilin iyul ayında işıq üzü görə Mirzə İsa Qaimməqamın “Cihadiyyə” adlı kitabı idi. Kitabın nəşri Məhəmmədəli ibn Hacı Məhəmməd Hüseyn əl-Aştıyani olmuşdur [17]. Bu əsərin çap olunması ilə Azərbaycanda çapçılıq sənətinin əsası qoyulmuşdur. Mirzə İsa Qaimməqamın adıçəkilən əsərinin bəzi mənbələrdə Mirzə Saleh Şirazin Londona təhsil alıb geri dönərkən gətirdiyi çap dəzgahında çap olduğu qeyd edilir. Qeyd edək ki, bu əsər Mirzə Saleh Təbrizə gələndək artıq 1818-ci ilin sonlarında ikinci dəfə çap olunmuşdu. Mirzə Saleh Şirazi və beş nəfər gənc Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə 1815-1819-cu illərdə İngiltərədə

təhsil alıblar. Onların Londondan geri dönüşü 1819-cu ilin oktyabr-noyabr aylarına təsadüf edir. Məhz “Cihadiyyə”nin yeni nəşri həmin ilin sonlarında, noyabr-dekabr aylarında Mirzə Salehin dönüşündən sonra baş tutmuşdur. Bu kitab fars dilində olmaqla Çar Rusiyası ilə Qacarlar hakimiyyətinin səriştəsiz, bərabər olmayan qüvvələr şəraitində gedən müharibəsindən bəhs edir. Beləliklə, Azərbaycanda çapçılıq işinin əsası 1818-ci ildə fars dilində nəşr olunan “Cihadiyyə” kitabı ilə qoyulmuşdur. Bir il sonra isə (1819) məşhur Azərbaycan alimi Mirzə Zeynalabdin Təbrizi tərəfindən əsər təkrar nəşr olunmuşdur [17].

Təbriz Azərbaycan şəhərləri arasında çapçılıq işinin meydana gəldiyi ilk şəhərdir. Eyni zamanda böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının ilk dəfə burada nəşri ilə anadilli çap sənəti meydana gəlmişdir [8, s.16]. Həmin nəşrin hansı mətbəədə basılması bəlli olmasa da, bu gün AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxənin sonundakı qeyddən məlum olur ki, o, Axund Molla Abdulla əl-Mürtəzəvinin xahişi ilə çap olunmaq üçün h.1234-cü (m.1819) ildə xəttat Yusif əl Musəvi tərəfindən yazılaraq daşbasma üsulu ilə çap olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanda anadilli çap kitabının əsası 1819-cu ildə qədim paytaxtımız Təbriz şəhərində dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin çapı ilə qoyulmuşdur. Bütün bu kitablar daşbasma üsulu ilə çap olunurdu. Təbriz şəhəri İranda çapçılıq işinin mərkəzinə çevrilir və burada Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri çap edilirdi. XIX yüzillikdə çap olunmuş kitabların böyük bir qismi bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, bir xeyli hissəsi də M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının arxiv fondunda mühafizə edilir.

XIX yüzillikdə Təbrizdə çap olunan Azərbaycan kitabları arasında şeir divanları xüsusi yer tutur. Bu divanların çapı hikmət və mənəviyyat aləmində bədii sözün, şeirin hər zamankı kimi daha böyük əhəmiyyət daşdığına göstəricisidir. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” [5] “Bəngü-Badə” [6], “Hədiqətüs-süəda” [7] əsərləri, Aciz, Şüai, Dilsuz, Ləli, M.N. Qüdsi, Nəbatı və Seyid Əzim Şirvaninin 1856-1895-ci illərdə Təbrizdə daşbasma üsulu ilə çap olunan şeir divanları, Dəxilin “Külliyat”ı – bu kitabların hamısı şeir sənətinin mənzərəsini göstərir və ümumilikdə, dövrün ədəbi-mədəni mühitinin ictimai ab-havasından xəbər verir. XIX yüzil Azərbaycan şairləri arasında öz yeri olan təbrizli şair Molla Ələkbər Aciz 1836-1899 “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin üzvlərindəndir. Dini təhsil alan, həm müəllim, həm də şair kimi tanınan Acizin Azərbaycan və fars dillərində qələmə aldığı şeirlərin toplandığı divanı 1856-cı ildə Təbrizdə çap olunub. 1869-cu ildə Təbrizdə çap olunmuş digər bir divan kitabının müəllifi isə mərsiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Dilsuzdur.

XIX yüzillikdə mövcud olmuş mərsiyə ədəbiyyatının daha üç nümayəndəsi – Mirzə Kərim Şüai, Mirzə Nəsim Qüdsi və Dəxil Marağayinin

divanları Təbriz mətbəəsində çap olunmuşdur. Əslən Dərbənd şəhərindən olan Şüainin mərsiyə və növhələrdən ibarət şeir divanı 1868-ci ildə işıq üzü görmüşdür [14]. Bakı şairlərindən olan, Tehran darülfünunda təhsil almış və ömrünün sonuna kimi Bakıda fəaliyyət göstərmiş Mirzə Nəsim Qüdsinin qələmə aldığı Azərbaycan və fars dillərində şeirlərdən ibarət divanı isə XIX yüzilliyin II yarısında Təbrizdə iki dəfə – 1883 və 1887-ci illərdə çap olunmuşdur. Təbrizdə doğulan, əslən irəvanlı olan Fürudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında “Mirzə Əlixan Şəmsül-hükəmə ləli” kimi təqdim etdiyi Mirzə Ağəli İrəvaninin (1836-1907) qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət divanı da şairin sağlığında 3 dəfə (1882, 1898 və 1907) Təbriz şəhərində çapdan çıxmışdır. Azərbaycan şairi Seyid Əbülqasim Nəbatinin (1812-1873) Azərbaycan və fars dillərində şeirlərindən ibarət divanı 1887-ci ildə çap edilmişdir. XIX yüzilliyin ikinci yarısında Təbrizdə çap olunan şeir divanları içərisində böyük Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) divanının öz yeri vardır. Şairin 1892-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş azərbaycanca külliyyatı üç böyük hissədən ibarətdir. “Üçüncü hissəni təşkil edən mənzum hekayələrin bir qismi Azərbaycan və Şərqi klassiklərindən iqtibas olunmuşdur. Bu hissə şairin oğlu Seyid Cəfər tərəfindən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə 1896-cı ildə yenə Təbrizdə ikinci dəfə nəşr edilmişdir [12].

1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi ilə ikiyə bölünmüş Azərbaycanın çar Rusiyasının işğalı altına keçmiş şimal hissəsi çox güclü siyasi, mədəni təzyiqlər altına düşmüşdü. Məhz çarizmin şovinist siyasəti ucbatından Şimali Azərbaycanda kitab çapı yalnız yüzilliyin ortalarında, o da olduqca məhdud şəkildə həyata keçirilirdi. Odur ki, dövrün ziyalılarının əsərləri Moskva, Varşava, Sankt-Peterburq, Kazan, Tiflis və s. şəhərlərdə çap olunurdu. Əsərlərin əlyazma şəklində köçürülüb çoxaldılması, yaxud da xarici ölkələrdə çap edilib Azərbaycana gətirilməsi ağılasığmaz çətinliklərlə başa gəlirdi. Bütün maneələrə baxmayaraq ölkənin quzeyində kitab çapını həyata keçirmək sahəsində cəhd göstərən aydınlarımız olmuşdur. Kitab çap etmək işində ilk addım atan böyük mütəfəkkir, filosof, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi olmuş Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) idi. O, bir çox ölkələri gəzib, kitab çap etmək təcrübəsini öyrəndikdən sonra milli çapxana yaratmaq, azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərini nəşr etməyə qərar vermişdi. Bu məqsədlə o, 1841-ci ildə iki dəfə (yanvar və avqust aylarında) Tiflisdən Sankt-Peterburqa qədər dövlət adamlarına ərizə ilə müraciət etmiş və sevimli müəllimi Mirzə Şəfi Vazehi özünə köməkçi götürdüyünü bildirmişdi. Lakin bu işin əleyhdarları Azərbaycanda kitab nəşrinin geniş vüsət alacağından ehtiyat edərək Mirzə Fətəli Axundzadənin təşəbbüsünə hər vasitə ilə mane olmuşdular [13, s.348]. Görkəmli ədib kitab çapının çox böyük əhəmiyyətini, vacibliyini bilir və 1841-ci ilin avqust ayında Qafqaz canişini Qolovinə aşağıdakı məzmununda belə bir məktubla müraciət etmişdi: “... müsəlman dillərində kitab çox azdır, bilxassə

Zaqafqaziya ölkələrində kitablar çox azdır, bu ehtiyac Zaqafqaziyadakı məktəblərdə özünü ən çox hiss etdirir. Bunun səbəbi çox aydındır, kitabların çoxusu əlyazmasıdır, çap edilmiş kitab isə azdır, çünki bu yaxınlardak müsləman hökumətlərində mətbəə yox idi. Bir az bundan qabaq Türkiyədə tipografiya, Hindistan ilə İranda isə litoqrafiya açılmışdır... Zaqafqaziyada bilxassə təlim kitablarının çox az olması, buradakı, müsləmanları Türkiyə və İrandan kitab gətirməyə məcbur edir. Bunu nəzərə alaraq mən bu fukirdəyəm ki, Zaqafqaziyanın baş şəhəri olan Tiflisdə müsləman dilində kitablar çap etmək üçün bir litoqrafiya düzəltmək, bununla məmləkətdəki hamı müsləmanlara böyük bir fayda vermiş olarıq və onlardan təşəkkür alarıq... Bu litoqrafiyada birinci növbədə mənim özüm seçdiyim kitablar çap olunacaqdır. Gəncəli yazıçı Mirzə Şəfi Sadıqovu özümə köməkçi götürmüşəm” [13]. Ancaq Mirzə Fətəli Axundzadənin bu böyük əməlinin həyata keçməsinə müxtəlif maneələr yaradılırdı. Görkəmli mütəfəkkir düşünürdü ki, əlyazma kitablarının dəyəri böyük olsa da, onlar əl əməyi və gərgin zəhmət bahasına başa gələn üçün xalqın maariflənməsində, tərəqqi edib irəliləməsində kifayət qədər rola malik deyillər. Bu işi ancaq sürətlə çap olunan kitabları xalq arasında yaymaqla həyata keçirmək olar. O, özünün, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarının əsərlərini çap etməyi planlaşdırmışdı. Həmin vaxtlar onunla həmfikir olan yaxın dostlarından olan vətənpərvər ziyalı, görkəmli şair Qasım bəy Zakir çap etmək üçün əsərlərini Mirzə Fətəli Axundzadəyə göndərmişdi. Ancaq bu və digər çox sayda əsərin çapını planlaşdıran ədibə mətbəə açmaq icazəsi verilmədiyindən onun bu istəyi həyata keçmədi.

Dünyanın müxtəlif mərkəzlərində – İstanbul, Tehran, Kazan, Daşkənd, Qahirə, Moskva, Sankt-Peterburq, London, Berlin, Vyana və s. şəhərlərdə çap olunan kitablarla yanaşı, Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində nəşr olunmuş kitabların hamısı bizim milli sərvətimizdir. Harada çap olunmasından asılı olmayaraq bu sərvət Azərbaycan xalqına məxsusdur və bu irs qədim əlyazmalar kimi (artıq onların çap olunduğu vaxtdan yüz əlli ildən çox bir zaman keçmişdir) son dərəcə böyük dəyərə malikdir.

İllər, əsrlər ötür, çap kitabları da əlyazmalar kimi yaşa dolur, lakin “qocalmır”, daha böyük dəyərə malik olurlar. Bəzən də müxtəlif səbəblərdən əlyazmalar sıradan çıxarılır, məhv edilir, əsərin çap variantı isə salamat qalır və bu zaman ilkin, əski çapın əhəmiyyəti əlyazma səviyyəsinə qədər yüksəlir.

Zamanın sınağından çıxan, böyük bir tarixi dövrü geridə qoyan daşbasma üsulu ilə çap olunmuş kitablar əhəmiyyətinə görə mühüm mənbələrdir. Bu qiymətli mənbələrin gələcək tədqiqatçılar tərəfindən daha geniş və müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq edilib öyrənilməsi olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aciz. Divani - Aciz.- Təbriz, 1856, 134 s.
2. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri, Bakı: Nurlan, 2002, 199 s.
3. Axundzadə M.F. Təmsilat. Tiflis, 1860, 286 s.
4. Dilsuz Məhəmməd Əmin. Divani-Dilsuz. Təbriz, 1869, 1228 s.
5. Füzuli. Leyli və Məcnun. Təbriz, 1858, 132 s.
6. Füzuli. Bəngü-badə. Təbriz, 1854, 207 s.
7. Füzuli. Hədiqətüs-süəda. Təbriz, 1884, 290 s.
8. İlk Azərbaycan kitabı / Tərt. A.Xəlilov. Bakı: Şərq-Qərb, 1995, 48 s.
9. Kitabı-Füzuli və Nəbati. Təbriz, 1858, 119 s.
10. Ləli, Mirzə Ağa Əli İrəvani. Divan. Təbriz, 1882, 234 s.
11. Nəbati Əbülqasim. Divan. Təbriz, 1887, 151 s.
12. Şirvani S.Ə. Divan. Təbriz, 1895, 282 s.
13. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 2000, 388 s.
14. Şüai. Divani-Şüai: mərsiyə və növhələr. Təbriz, 1868, 335 s.
15. Варбанец Н.В. Йоханн Гутенберг и начало книгопечатания в Европе. М.: Книга, 1980, 302 с.
16. Ляхов В.Н. Искусство книги. М.: Советский художник, 1978, 244 с.
17. Щеглова О.П. Иранская литографированная книга. М.: Наука, 1979, 251 с.
18. Babinger F. 18. Yüzyılda İstanbulda kitab çapı / Çevirən və haz. N.Burçaoğlu və M.Kiel. İstanbul: Tarih vaqfı yurt yayınları, №141, 2004, 105 s.

Redaksiyaya daxil olub 13.01.2020

UOT 94 (479.24)

S.F.Baxşəliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
baxshaliev81@mail.ru

NADİR ŞAHI HAKİMİYYƏTƏ VƏ ƏBƏDİ ŞÖHRƏTƏ APARAN YOLUN ƏVVƏLİ

Açar sözlər: Azərbaycan, tarix, Nadir, Təhmasib, Əfşar, müharibə

Məqalədə göstərilir ki, dünya tarixində özünəməxsus yeri olan Nadir şah Əfşar türk dünyası tarixinin ən böyük dövlət və fikir dühalarından biridir. Nadirin hər b sənəti, dövləti idarəetmə sahələrindəki fəaliyyəti indiyədək elmi dövriyyədə verilməmiş faktlar əsasında təhlil edilir. Səfəvilər dövlətinin itirilmiş torpaqlarının qaytarılmasında onun xidmətlərinin əhəmiyyəti göstərilir. Nadiri hakimiyyətə aparan böyük yolun ilk dövrü mühüm və yeni olan faktlarla araşdırılır. Bildirilir ki, Nadirin xidmətləri Azərbaycan tarixində olduqca əhəmiyyətlidir.

С.Ф.Бахшалиев

НАЧАЛО ПУТИ, ВЕДУЩЕГО К ВЛАСТИ И К ВЕЧНОЙ СЛАВЕ НАДИР ШАХА

Ключевые слова: Азербайджан, история, Надир, Тахмасиб, Авшар, война

В статье указывается, что Надир шах Афшар, занимающий особое место в мировой истории является одним из величайших государственных лидеров в истории тюркского мира. Редкое военное искусство и деятельность в области государственного управления анализируются на основе фактов, которые до сих пор не исследованы в науке. Указывается важность его услуг в возвращении потерянных земель Сефевидского государства. Очень важными и новыми фактами исследуется первый этап великой дороги, ведущей его к власти. Отмечается, что услуги Надира очень важны в истории Азербайджана.

S.F.Bakshaliyev

THE BEGINNING OF THE PATH LEADING TO POWER AND ETERNAL GLORY NADIR SHAH

Keywords: Azerbaijan, history, Nadir, Tahmasib, Avshar, war

It is the beginning of the path leading to Nadir Shah to power and eternal glory. The article shows that Nadir Shah who has been place in the world's history is one of the greatest states and genius of the ideas in the history of the Turkish world. Nadir's military art and activities in the field of public administration are analyzed on the basis of the fact that they haven't been undetected till now. The important of the services of

the his is shown as the returning of lost lands. The first period of the great road which led Nadir to power is researching via important and new facts. It is informed Nadir Shah's multidisciplinary services are very important in the Turkish's world and history of Azerbaijan.

Tarix əsasən iki yerə: onu yaradana və yazana bölünür. Belə tarix yaradan hökmdarlardan biri də Oğuz tayfalarından olan Əfşarlar sülaləsinin nümayəndəsi Nadir şah Əfşardır. Dünya tarixində özünəməxsus yeri olan Nadir şah Əfşar Azərbaycan və türk tarixinin ən böyük dövlət və fikir dühalarından biridir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, rus və sovet tarixşünaslığında Azərbaycanın dövlət xadimləri və bir çox görkəmli şəxsiyyətləri kimi Nadir şahın fəaliyyəti də saxtalaşdırılmış, ona işğalçı, yadelli damğası vurulmuşdur. Bu mövqe və münasibət müəyyən dərəcədə çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığında da davam etməkdədir. Hazırda tarixçilərimiz və sadə vətəndaşlarımız arasında Nadir şahı münasibətdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri Nadir şah Əfşarı Səfəvilər sülaləsinə xəyanətdə, talanlar törətməkdə, erməni və gürcülərin xeyrinə addımlar atmaqda ittiham edirlər. Lakin bu ittihamlar əsassız və bu böyük hərbi dahisinə qarşı haqsızlıqdan başqa bir şey deyil.

Oğuzların XI əsrdən başlayan və 200 il davam edən köçləri Kiçik Asiyayı türklərin əbədi vətəni etmişdir (9, s.156). Oğuzlar günümüzdəki, müasir Azərbaycan, Türkiyə, İran, İraq və Türkmənistanda yaşayan türklərin əcdadlarıdır (12, s.7). Türk, islam və dünya tarixində xüsusi mövqeyə sahib Oğuz boylarından biri olan Əfşarlar XI əsrdən etibarən tarix səhnəsindəki, möhtəşəm fəaliyyətləri sayəsində adlarını zamanımıza qədər yaşada bilmişlər. Əvvəlcə onlar XII əsrin ikinci yarısında müasir İranın cənub-qərbindəki, Xuzistan vilayətində 40 illik tarixi olan Şumlaoğulları bəyliyiinin əsasını qoydular (1, s.99).

Sonra 1250-ci ildə Anadolunun cənubunda Qaramanoğulları bəyliyiini qurdular (2, s.25). Səfəvilər dövlətinin qurucusu olan yeddi əsas tayfadan biri – Əfşarlar XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar kimi böyük Cahangiri dünya və türk tarixinə bəxş etmişlər. Nadir şah Xorasanın Abıvərd-hüddud bölgəsində yaşayan Əfşarların Qırxlı obasından çıxmışdır (1, s.101). Qırxlı obasının Əfşarların hansı qoluna mənsub olması haqqında mənbələrdə məlumat yoxdur. Lakin məşhur türk tarixi tədqiqatçısı Faruq Sümər özünün “Səfəvi dövlətinin quruluşu və genişlənməsində Anadolu türklərinin rolu” əsərində Nadir şahın mənsub olduğu Qırxlı obasının Əbərli və ya Gündüzlü oymağından çıxdığını ehtimal edir (13, s.48).

Azərbaycanda və Anadoluda yaşayan Oğuz zümrələrinin, həmçinin Əfşarların qarışıq yaşaması, oymaqlar, camaatlıqlar, qəbilə halına parçalanması, xüsusilə də I Şah Abbasın dövründə yerdəyişmələri, sürgün edilmələri Qırxlı

obasının Əfşarların hansı qoluna mənsub olduğu sualını dəqiq cavablandırmağa imkan vermir. Lakin ən qədim zamanlardan bəri türk mədəniyyəti tarixindən bizə məlum olan Şu dastanındakı, “Qırx Tərhan” və “Dədə Qorqud” dastanlarındakı “Qırx İgid”, Qaraqalpaqların “Qırx Qız” dastanları Qırxlı obasının adının türklərdə xüsusi əhəmiyyəti olan 40 rəqəmindən götürüldüyünü göstərir. Eyni zamanda 40 rəqəminin İslam inancında da müqəddəs olduğunu görürük. Buna Qurani-Kərimdə 40 rəqəminin 3 surədə adının çəkilməsi, Həzrəti Məhəmmədə 40 yaşında peyğəmbərlik verilməsi, müsəlmanların sayının 40 olduqdan sonra İslam dinini açıq şəkildə bəyan edilməsini misal göstərmək olar.

Əfşarların Qırxlı obasının Abıvərd bölgəsinə haradan və nə vaxt gəldikləri məlum deyil. Lakin ehtimal edilir ki, X əsrdə Sırdərya çayının ətrafında yaşayan bu Oğuz boyu Böyük Səlcuq dövlətinin qurulması ərəfəsində qismən Xorasana köç etmiş və sahib olduqları köçəri mədəniyyətə uyğun olaraq yaylaq və qışlaq həyatı sürməkdə idi (1, s.105).

Türk dünyasının sonuncu böyük fəahi (S.B), Hind çaylarından Qafqaza qədər uzanan geniş bir ərazidə böyük imperiya yaradan Nadir şah Əfşar məhz belə köçlərin biri zamanı anadan olmuşdur (4, s.7). Atası İmamqulu bəy gələcəyin böyük fəahini atasının şərəfinə Nadirqulu bəy adlandırmışdır (1, s.106). Nadir şah Əfşarın münşisi və saray tarixçisi, XVIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astrabadi “Tarixi-Nadiri” adı ilə tanınan “Tarixi-cəhangüşayi-Nadiri” əsərində Nadirin doğum tarixinin Hicri təqvimini (Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsi ilə başlanan tarixi sistem) ilə 1100-cü ilin məhərrəm ayının 28-də (1688-ci il 22 noyabr - S.B.), doğulduğu yerin isə müasir Bağdad şəhərinin şərqudə yerləşən Dəstgird sarayı olduğunu göstərir (10, s.36).

Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astrabadi Nadir şahın valideynlərinin kasıblığını nəzakətli dildə ifadə etsə də, Dəstgird sarayında doğulduğunu təsdiq etməsi öz himayəçisini ucaltmaq məqsədi daşıyırdı. Nadir Şahın atası İmamqulu bəy haqqında məlumatlar kasaddır. Lakin qaynaqların bəzilərində İmamqulu bəyin dərzi və ya kürkcü, bəzilərində isə çoban olduğu qeyd edilir (1, s.106).

Nadir şahın uşaqlıq illəri ilə bağlı mənbələrdə cüzi məlumatlar olsa da, məlumdur ki, o, mənsub olduğu “Qırxlı” obasının ənənəsinə uyğun olaraq ailəsi ilə birlikdə yazda yaylağa, payızda isə qışlağa köçüb atasına kömək edərdi. 13 yaşında atasını itirən Nadir şah anasına və özünə baxa bilmək üçün odun toplayırdı və onu bazarda sataraq kasıb güzəranını çətinliklə təmin edirdi (4, s.8).

Həyatının bu çətin anını heç vaxt unutmayan Nadir illər sonra Hindistanın fəthindən qayıdarkən ordusunu anadan olduğu kəndə gətirdi və burada qısa müşavirə keçirdi. Sərkərdələrinə keçmişindəki məhrumiyyət illərindən danışan Nadir onlara belə demişdi: “Artıq Tanrının lütf edib məni necə ucaltdığına

şahidisiniz, bu səbəbdən də bu gündən sonra kasıb insanları alçaltmayın!” (4, s.8).

Anası ilə birgə yaşayan Nadirin 17 yaşı olanda, 1704-cü ildə Xarəzmdən olan bir qrup quldur dəstəsi Xorasana basqın edərək onları əsir aparır (15, s.202). Özbək əsarətində anasını itirən Nadir 4 illik əsirlik həyatından sonra 1708-ci ildə qaçaraq Xorasana qayıtmışdır (1, s.106). Nadir şahın əsirlikdən qaçandan sonra Əfşar türklərindən olan Abıvərd hakimi Kosa Əhməd Baba Əli bəylə tanışlığına qədərki zaman kəsiyində quldurluq edərək qoyun oğrusu olmasını, karvanları soymasını qabardanlar Katalikos İrəvanlı Simon, Artemi Araratski, Şamaxılı Akop, Abrahan İrivanski kimi erməni müəllifləridir.

Şamaxılı Akop “Təhmasibqulu xanın səfərləri və şah seçilməsi” adlı əsərində yazır: “Muğan qurultayına gələn və evlərinə geri göndərilən bu axmaq zavallılar öz şahına belə acımayan, keçmişində karvan soyan, qoyun oğrusu olan bir hökmdarın bunlara da eyni şəkildə davranacağını anlamadılar. Çünki şahının evini yerlə yeksan edən və hətta onun bağbanını öldürən birisi onun bağını da darmadağın edəcək. Onlar öz çobanları tərəfindən canavarın qabağına atılan qoyunlardı” (4, s.26-27).

Erməni müəlliflərinin türk dünyasının sonuncu böyük fəthini çirkəbə bulaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq Nadir şah haqqında yazılmış şərq mənbələrində və ciddi tarixi araşdırmalarda bu məsələ öz təsdiqini tapmır.

Özbək talanlarından cana gəlmiş Əbivərd hakimi Babaəli bəy Nadiri yanına xidmətə dəvət edir. Nadir razılaşıır. Qısa zamanda bacarığı və cəsarəti ilə seçilən Nadir Baba Əli bəyin rəğbətini qazanır. Nadir əvvəl Eşikağası, sonra isə Minbaşı vəzifəsinə yüksələrək mühafizəçilərin başçısı olur və Baba Əli bəyin qızı ilə evlənir (1, s.107). Baba Əli bəylə tanışlıq və onun yanında xidmətə başlaması Nadirin həyatında əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi olur.

Nadirin çox təcrübəli sərkərdə olacağına inanan Baba Əli bəy 1717-ci ildə Nadiri 6 min nəfərlik ordusunun başçısı təyin etdi və Nadir bu ordu ilə 10 min nəfərlik Özbək ordusunu məğlub edərək onlardan 3 min nəfərini öldürmüş, çoxlu qənimət ələ keçirmişdi (4, s.9).

Bu qələbədən iki il sonra 1719-cu il aprel ayının 15-də Nadir şahın ilk övladı Rzaqulu Mirzə dünyaya gəlir (10, s.39). Rzaqulunun doğumundan bir neçə il sonra ilk xanımı vəfat edən Nadir Babaəli bəyin ikinci qızı Gövhərşad Bəyimlə evlənir və bu evlilikdən onun Nəsrullah və İmamqulu adlı iki oğlu dünyaya gəldi (1, s.107).

Nadir uzun illər qaynatası Baba Əli bəyə sədaqətlə xidmət edir və onun 1723-cü ildə baş verən ölümündən sonra Baba Əli bəyin bütün var-dövləti və qoşunu Nadirin ixtiyarına keçir (10, s.56). Nadir şahın həyatının Baba Əli bəyin ölümündən sonrakı bir neçə ili qarışıq və çoxlu ağlagəlməz rəvayətlərlə doludur. Lakin məlumdur ki, bəzi tayfadaxili ənənələrə görə Nadir qaynatasının mülkünə sahib ola bilmir.

Mənbələr və tarixi ədəbiyyatlar Nadirin Məşhədə gedib Sistan hakimi Məlik Mahmuda qoşulmasından da xəbər verirlər (14, s.27). Hesab edirəm ki, Nadirin türk dünyasının sonuncu böyük fəthliyinə gedən yolu məhz onun Sistan hakimi Məlik Mahmudla görüşündən sonra başlayır (S.B). Lakin bu yol haqqında aydın təssəvvür formalaşdırmaq üçün Səfəvilər İmperiyasının tənəzzül illərində baş verən proseslərə diqqət yetirmək lazımdır.

Səfəvilərin son dövrünü səciyyələndirərkən onun tənəzzülünün ən əsas səbəblərindən biri kimi dövlət idarəçilik aparatının tamamilə saray xacələrinin nəzarəti altına keçməsinə qeyd etmək lazımdır (S.B). Məsələn bir fransız müəllifi mənbə xarakterli əsərində yazır: “Taxta çıxanda Hüseynin... yaxşı hökmranlıq etmək üçün lazım olan qabiliyyəti tamamilə yox idi... təbiətən sülhsevər, kövrək, ürəyiyumşaq, ədalətsevər..., tənbel idi, sakit həyat və tənhalığı sevirdi, əməyə nifrət edirdi, odur ki, dövlət işlərindən qaçırdı, bu işlərə yalnız hökmdarlığının ilkin illərində girişirdi; o da yalnız ona görə ki, camaat onun iş bacarmadığını zənn etməsin. Bütün işlərdə bir qayda olaraq, özünə yaxın olan, inandığı adamların məsləhətlərini qəbul edirdi. Şaha yaxın olan xacələr onun zəifliyini ilk olaraq duyur və getdikcə bundan öz xeyirlərinə istifadə etməyə başlayır, əllərindən gələni edirlər ki, (şahda) əyləncə və cahcələyə həvəs oyatsınlar. Əmək sevməyən və öz şöhrəti barədə çox az düşünən bir hökmdarda belə həvəs oyatmaq istəyi maneəsiz həyata keçir. Hüseynin mömin təbiəti əvvəlcə buna müqavimət göstərirdisə də, ...qısa müddət ərzində o, güclü təsir altına düşür, on il ərzində tamamilə dəyişir, hər gün həddindən artıq şərab içmək ucubətindən, səngiməyən əyləncələr səbəbindən dövlət işləri barədə eşitmək belə istəmir, şahlıq şöhrəti barədə qətiyyətlə narahat olmurdu. Beləliklə, dövlətin idarə olunması lənətə gəlmiş xacələrin əlinə keçir və onlar bədbəxt Hüseynin 27 illik hökmdarlıq dövründə öz bildikləri kimi hərəkət edirlər” (8, s.358).

Hesab edirəm ki, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər İmperiyasının iqtisadi və siyasi tənəzzülünün əsas səbəbləri Qəsri-Şirin sülh müqaviləsindən sonrakı 100 il ərzində işğalçı müharibələrin aparılmadığı vaxtda, bunun nəticəsi kimi Səfəvi şahlarını dövlətin boşalmış xəzinəsini yalnız vergilərin amansızcasına artırılması hesabına doldurmaq yönündə apardıqları siyasət və Xacələrin pozucu təsiri idi.

Vəziyyətdən çıxmaq və Səfəvi sülaləsinin süqutunun qarşısının alınması üçün yollar axtarırdı. Şah, saray əyanları, dövlət məmurları böhrandan çıxışın yeganə yolunu vergiləri artırmaqda tapdılar. Bu məqsədlə onlar yeni vergilər təyin edir, vergilərin toplanmasını daha da sərtləşdirirdilər. Şah Sultan Hüseyn vergi sistemini qaydaya salmaq məqsədi ilə 1699-1702-ci illərdə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınmasını həyata keçirdi (3, s.380). 3 il davam edən vergi islahatı gözlənilən nəticəni vermədi, əksinə vergilər 3 dəfə artırıldı. Bu azmış kimi əvvəldən qalan 3 ilin vergilərinin də toplanılmasına başlandı (7,

s.232). Eyni zamanda 1700-1703 cü ildə Azərbaycanda, xüsusilə də Şirvanda baş vermiş quraqlıq illəri ölkədə dəhşətli aclıq baş verməsi ilə nəticələndi (3, s.380).

Ölkə çox ağır siyasi və iqtisadi böhran içində idi. Tarixçi Yevgeni Zevakin Səfəvilərin bu dövrün belə səciyyələndirir: “Şübhəsiz ki, XVII əsrin II yarısının başlanğıcında başlanan tənəzzülün əsas səbəbi İran (Səfəvi - S.B.) feodalizminin sosial böhranı və bununla əlaqədar kəndlilərin istismarı, əzilən əşağaların hakim feodal yuxarılarına qarşı sinfi mübarizəsinin güclənməsi idi. İkinci səbəb isə Avropa sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar istehsalın və İran sənətkarlıq məhsullarının xaricə ixracının məhdudlaşdırılması olur” (8, s.355).

İngilis tarixçisi, eyni zamanda şərqşünası Lourens Lokkart Səfəvilər İmperiyasının tənəzzülünü Sultan Hüseynin şahlığa başlaması ilə əlaqələndirir. O yazır: “1694-cü ildə Sultan Hüseynin şahlığa başlaması ilə Səfəvi sülaləsinin məhvi möhürləndi. Onun xarakteri sələflərininkindən təzadlı şəkildə fərqlənirdi. Belə ki, həlim xasiyyətli, yumşaq ürəkli olan bu şəxs hətta hər hansı heyvanın axan qanını gördükdə böyük təşvişə düşərmiş. Bu şəxs qətiyyənlə öz şəxsi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi haqqında düşünmürdü və demək olar ki, ambisiyalardan xali idi. Qısaı, Sultan Hüseyn taxt-tacdan daha çox rahiblik həyatı üçün yararlı idi” (8, s.353-354).

Bütün bunlar, Əfqan üsyanları, eləcə də dövlət idarəçiliyi sahəsindəki uğursuzluqlar, ilk növbədə, Şah Sultan Hüseynin səriştəsizliyi, qətiyyətsizliyi, Şah II Təhmasibin isə güclü ordusunun və maddi imkanlarının olmaması Səfəvilər İmperiyasını uçuruma aparən ən başlıca səbəblər idi (S.B).

Nə vaxtsa I İsmayılın əsasını qoyduğu, I Təhmasibin gücləndirdiyi, I Abbasın isə şərqin ən qüdrətli dövlətinə çevirdiyi Səfəvilər imperiyasına xilaskar lazım idi və bu xilaskar da Nadir şah Əfşar oldu. Səfəvilər dövlətinin uçuruma yuvarlandığı bir vaxtda Əbivərdə silahlı dəstəyə başçılıq edən Nadir Əfşarı elə Səfəvilərin düşdüyü çətin vəziyyətdən faydalanaraq Məşhəd və ətrafını ələ keçirən, öz mənşəyini Səfəvilər sülaləsinə bağlayan Sistan hakimi Məlik Mahmud öz dəstəsinə dəvət etdi (1, s.107).

Dəvəti qəbul edən Nadir Məşhədə gələrək öz dəstəsilə birlikdə Məlik Mahmudun xidmətinə keçdi. Lakin Səfəvi dövləti daxilindəki hərc-mərclikdən və bir çox yerli xanların, əyanların qətiyyətsizliyindən çox məharətlə istifadə edən Məlik Mahmudla Nadirin ittifaqı uzun sürmədi. Bir tərəfdən Nadirin qoşun daxilindəki nüfuzunun artması Məlik Mahmudu qorxuya salırdısa, digər tərəfdən də Məlik Mahmudun özünün yarıtmas hakimiyyəti Nadirin ona qarşı barışmazlığını gücləndirirdi. Bunun labüd nəticəsi kimi çox keçmədən Nadir Əfşar, şialərin müqəddəs şəhəri olan Məşhədi Məlik Mahmud Sistanlının əlindən almaq üçün sonuncu ilə mübarizəyə başladı. Amma hələlik Nadir bu mübarizədə qalib ola bilmədi və Əbivərdə qayıtdı. Məlik Mahmudla mübarizəni müvəqqəti dayandıran Nadir Məşhədi almaq arzusundan bir müddət əl çəkərək

əmrindəki qüvvələrlə Kelat qalasını, daha sonra isə Dərəgöz və ətrafını ələ keçirdi (1, s.108).

Nadirin Əbivərddə və Kelatda möhkəmlənməsi təbii idi. Kelat öz təbii-coğrafi xüsusiyyətləri etibarilə müdafiə olunmaq üçün münasib bir ərazi olmaqla yanaşı, həm də Nadir az qüvvə ilə burada daha yaxşı müdafiə oluna bilərdi. Yaranmış vəziyyət də Nadirdən belə bir etibarlı yerə sığınmasını tələb edirdi. Çünki Məlik Mahmudun Nadirin məhvi üçün ciddi tədbirlərə əl atacağı şübhəsiz idi.

Nadir ilk əvvəl Xorasan bölgəsində yaşayan Əfşar dəstələri ilə Çeşmgəzək kürdlərini və əşirət qüvvələrini əmri altına toplayaraq Məlik Mahmudla həlledici mübarizəyə başladı. Nadir mühüm uğurlar əldə etsə də, Məlik Mahmuda qarşı mübarizədə qalib ola bilmədi və onun Məşhədi tutmaq cəhdi yenə uğursuzluqla nəticələndi.

Elə bu dövrdə Şah II Təhmasibin güclü ordusunun və sərkərdəlik məharətinin olmaması üzündən Səfəvilər dövləti demək olar ki, süquta uğramış, onun ərazisi əfqanlar, osmanlılar və ruslar tərəfindən qəsb edilmişdi. Doğrudur, şah II Təhmasib, bəzi feodalların köməyi ilə dövlətin bir sıra vilayətlərində möhkəmlənə bilsə də, Astrabadla bərabər Mübarəkabadın hakimi olan türk qacar tayfasının başçısı Fətəli xan Qacar və sonralar Nadir şah Əfşar kimi tanınan, şərhin ən qüdrətli imperiyalarından birinin banisi olmuş Nadirlə birləşənə qədər öz hakimiyyətini bərpa edə bilməmişdi.

Nadirin sonrakı həyatı Təhmasib şahla olan ittifaqı ilə bağlıdır. Böyük Səfəvilər xanədanının son şahlarından olan II Təhmasiblə birləşənə qədər Nadir kifayət qədər zəngin döyüş yolu keçmişdi. Şah Təhmasibi onunla birləşməyə sövq edən də məhz Nadirin döyüş təcrübəsi və şücaətli olması idi.

II Təhmasibə gəlincə isə, o, Səfəvi Qızılbaş dövlətinin sayca onuncu hökmdarı və şah Sultan Hüseyinin üçüncü oğlu idi (5, s.221). Atası Şah Sultan Hüseyin ailə üzvləri ilə birlikdə əsir alındıqdan sonra 18 yaşlı Təhmasib Mirzə özünə sadıq olan azsaylı qoşunlarla Qəzvinə möhkəmlənməyə çalışdı. Şəhər Gilzaylar tərəfindən işğal olunduqdan sonra isə ölkənin içərilərinə çəkildi. Atası Əfqanlar tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra nəyin bahasına olursa olsun, Səfəvi taxtını işğalçıların əlindən almaq istəyirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir Əfşarla II Təhmasib ölkəni işğalçılardan azad etmək üçün bir neçə il birgə mübarizə aparmışdılar. Atasının ölümündən sonra özünü şah elan edən Təhmasib yaxşı anlayırdı ki, onun qarşısında Əfqan ağalığına son qoymaq kimi tarixi missiya durur. Lakin təklənən, qonşu dövlətlərdən heç bir yardım almayan Təhmasib üçün hər hansı bir uğur qazanmaq olduqca çətin idi. Ona görə də o, Astrabad qacarlarının rəhbəri Fətəli xanı Simnan hakimi təyin edərək ondan Gilyazlara (Əfqanlara) qarşı mübarizə aparmaq üçün kömək istədi (1, s.111).

Fətəli xan Qacar kifayət qədər bacarıqlı və təcrübəli bir şəxs idi. Onunla birləşmək Təhmasibin imkanlarını xeyli artırdı. Bu səbəbdən də öz növbəsində Fətəli xan da yaxşı anlayırdı ki, əgər II Təhmasiblə birləşməsə və vəziyyət bu cür davam etsə, o, öz hakimiyyətini və torpaqlarını itirəcək (S.B). II Təhmasib Fətəli xan Qacarı əvvəlcə dövlət vəkili, sonra qoşunlarının sipəhsaları (baş komandanı) təyin etsə də (14, s.125), onların bu müttəfiqliyi bir nəticə vermədi.

Hesab edirəm ki, bu uğursuzluğun bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, Fətəli xan Qacar tutduğu mövqeyindən və bacarığından istifadə edərək tezliklə Təhmasibi özündən asılı hala salmaq istəyirdi və bu istəyinə də nail ola bildi. Zəif iradəli atası Şah Sultan Hüseyn kimi Təhmasib də qətiyyətli bir şəxs deyildi və onun yumşaq xasiyyətli olması Fətəli xan Qacarla olan münasibətlərində də özünü göstərirdi. Əslində, Fətəli xan Qacar söz sahibi idi və onun iradəsi Təhmasib tərəfindən qəbul olunurdu. Dövrün qaynaqları bildirirdilər ki, Şah Təhmasib Mirzə olsa da, o, sanki Fətəli xan Qacardan qorxur və onun yanında məhbus təsiri bağışlayırdı.

Fətəli xan Qacarı Təhmasiblə birləşməyə sövq edən amillər daha çox onun gələcək planları ilə bağlı idi. Fətəli xan yaxşı başa düşürdü ki, yad qüvvələr tərəfindən devrilən Səfəvi xanədanının yerlərdə tərəfdarları çoxdur. Onları asanlıqla Təhmasib ərafında birləşdirib yad qüvvələrə qarşı mübarizəni genişləndirmək və Səfəvilər hakimiyyətinin əvvəlki nüfuzunu bərpa etmək olar. Belə olan təqdirdə Təhmasib sarayının ikinci şəxsi kimi Fətəli xan Qacarı da nüfuzu və imkanları xeyli genişlənə bilərdi.

Müttəfiqlərin uğursuzluğunun başqa bir səbəbini səciyələndirdikdə qeyd etmək lazımdır ki, Fətəli xan Qacarı Təhmasib yanında geniş nüfuza malik olması, iddialı və heç kimlə hesablaşmayan davranışları Təhmasibin ətrafında olanların heç də xoşuna gələ bilməzdi. Bunu onlar öz mənafeələrinə təhlükə kimi qəbul edir və ona görə də Təhmasibin əhatəsi ilə Fətəli xan Qacar arasında gizli bir çəkişmə yetişməkdə idi.

Gələcəkdə II Təhmasiblə müttəfiq olan Nadir Əfşar Fətəli xan Qacarla mübarizəsində bu gizli çəkişmədən məharətlə istifadə etdi. Fətəli xan Əfşarın təsirindən azad olmaq və itirilmiş Səfəvilər İmperiyasının qüdrətini bərpa etmək istəyən II Təhmasib məirbaşı (yüzbaşı) Həsənəli bəyi Xorasan bölgəsinə şöhrəti günbəgün artan Nadir Əfşara elçi göndərərək ondan kömək istədi (1, s.112).

Heç şübhəsiz ki, Nadirin Xorasan hakimi Məlik Mahmudla gərgin münasibətdə olması da II Təhmasibə məlum idi və o, bu məqamdan da yararlanmaq istəyirdi. Nadir də II Təhmasibin köməyi ilə Məlik Mahmudu məğlub etmək istəyirdi. Nadir II Təhmasibin elçisini böyük hörmətlə qarşıladı və Şahın təklifini qəbul edərək 1726-cı il sentyabrın 2-də ona qoşuldu (14, s.127).

Şah Təhmasib üçün Nadirin sədaqəti vacib idi. Amma bu bir vaxtlar güzəranını bazarda odun satmaqla çox çətinliklə təmin edən Nadirin özü üçün

daha vacib görünürdü. Çünki şah ona sadə yerli şöhrətdən daha artığını vəd edirdi. Bu zaman Nadirin 38 yaşı var idi və görüş əsnasında şah Nadirə Gilyazları və digər düşmənləri ölkədən qovmağı tapşırırdı. Nadir isə öz növbəsində II Təhmasibə sədaqətli olacağını bildirərək Səfəvi dövlətinin torpaqlarını işğal etmiş gilyazları, rusları, osmanlıları ölkədən qovaraq imperiyanın əvvəlki qüdrətini qaytaracağına and içdi. II Təhmasibə çox yaxşı təsir bağışlayan Nadirə görüşdən sonra “Təhmasibqulu xan” ləqəbi verildi (1, s.113).

Təhmasibqulu xan ləqəbini qazanan Nadir çox yaxşı anlayırdı ki, qarşısında qoyduğu hədəfləri qət etmək çox çətin olacaq. Çünki qarşıda Nadiri işğalçıların ölkədən qovulması vəzifəsinin mürəkkəbliyi ilə bərabər, niyyəti elə onun niyyəti qədər böyük olan Fətəli xan Qacarın şəxsində çox təhlükəli mübarizə dururdu (S.B).

Beləliklə, II Təhmasibin etimadını qazanan Nadir şahlığa gedən yolla irəliləməyə başladı. Nadirin ilk hədəfləri Məlik Mahmudu məğlub etmək, Əfqanları ölkədən qovmaq idi. İlk addım kimi ölkə üçün birinci dərəcəli vəzifə kimi şərqdən gələn təhlükələri zərərsizləşdirməyə başladı.

1726-ci ilin sentyabr ayında Təhmasibqulu (Nadir) iki qüdrətli tərəfdarı ilə birgə Məşhədə yola düşdü və on gündən sonra onlar Xoca Rəbi türbəsinin yaxınlığında düşərgə saldılar (10, s.46). Məşədin mühasirəsindən əvvəl Məlik Mahmuda təslim olmaq təklifi göndərilsə də, o, bu təklifi rədd etdi və qala mühasirəyə alındı.

Lakin Məlik Mahmudun qala daxilində müdafiə işlərini gücləndirməsi və öhdəsində olan toplardan geniş istifadə etməsi Şah Təhmasibin qoşunlarının qalaya yaxınlaşmasını xeyli yubandırdı. Eyni zamanda mühasirə zamanı II Təhmasibin Nadirə daha çox üstünlük verməsi əvvəldən Nadir xanla Fətəli xan arasında olan rəqabəti qabardaraq bu iki böyük şəxsiyyətin qədərini müəyyən etdi. II Təhmasibin onun haqqında müsbət fikirdə olmadığını anlayan Fətəli xan Qacar şiddətli qış və ərzaq qıtlığı səbəbi ilə ərzaq toplayaraq baharda təkrar geri qayıtmaq bəhanəsi ilə müttəfiqləri Məşhəd önündə buraxaraq Astarabada getmək istədi. Lakin xəyanətdə günahlandırılaraq qətlə yetirildi (1, s.122).

Beləliklə, dediklərimiz Nadir şahı hakimiyyətə aparan yolda onun rastlaşdığı ardıcıl çətinlik və maneələr, onların necə aradan qaldırılması haqqında ən qısa şəkildə olsa belə təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Eyni zamanda təsəvvür etmək belə çətinlikdir ki, əgər şərh etdiyimiz hadisələr, təhlil etdiyimiz məqamlar birdən başqa tərzdə, ayrı yolla baş vermiş olsaydı, onda tək Nadirin yox, türk dünyasının, ən azı onun sərhədlərini bərpa etdiyi dövlətin və orada yaşayan insanların aqibəti necə olardı?

Hesab edirəm ki, məqalədə Nadir şahla bağlı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Amma onu da qeyd edim ki, mövzu ilə bağlı hər

şeyi deyildiyi kimi də qəbul etmək doğru olmazdı. Bu, o deməkdir ki, Nadiri hakimiyyətə aparan yolun bəlkə də ən əsas, ən çətin illəri qarşıda idi.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdurrahman Ateş*. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. Altınpost yayıncılık. Ankara, 309 s.
2. *Adnan Menderes Kaya*. Avşar Türkmenleri. Geçit Yayınları. Kayseri. 2004, 164 s.
3. Azərbaycan tarixi. XIII-XVIII əsrlər: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 590 s.
4. *Arunova Marianna*. Nadir Şah Avşar. İstanbul: Selenge yayınları, 2015, 275 s.
5. *Bayramlı Ceyhun, Zifəroğlu Vüqar*. Azərbaycan hökmdarları: Səfəvilər. Oğuz Müstəqil araşdırmaçılar qrupu. Bakı, 2015, 210 s.
6. *Cahangir Hüseyin Əfşar*. Azərbaycan Nadir şah Əfşar dövləti. Bakı, 2014, 256 s.
7. *Cəbiyev Qafar, Allahverdiyev Səttar*. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 621 s.
8. *Dadaşova R.İ.* Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 393 s.
9. *İbrahim Kafesoğlu*. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken yayınları, 1977, 454 s.
10. *Lourens Lökkart*. Nadir Şah. Bakı: Qanun, 2013, 550 s.
11. *Məmmədov Süleyman, Mirzəyev Elman*. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: ADPU, 2016, 199 s.
12. *Prof. Dr. Faruk Sümer*. Oğuzlar (Türkmenler). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, 574 s.
13. *Prof. Dr. Faruk Sümer*. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2018, 265 s.
14. *Süleymanov Mehman*. Nadir şah. Tehran: İrani. 2010, 741 s.
15. *Иванов М.С.* История Ирана. Москва: Издательство МГУ, 1977, 487 с.

Redaksiyaya daxil olub 30.01.2020

UOT 324

T.Ş.Cəfərova
Azərbaycan Dillər Universiteti
tjafarova59@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ ORQANLARINA SEÇKİLƏRDƏ QADIN ELEKTORATININ ROLU (1999-2019-cu illər)

Açar sözlər: qadın, gender, bələdiyyə seçkiləri, elektorat, siyasi partiya, Mərkəzi Seçki Komissiyası

Məqalə müəllifi qeyd edir ki, qadınların həyatın bütün sahələrində iştirakı demokratiyanın qurulması prosesinin sürətləndirilməsinin ən vacib vasitələrdən biridir. Ölkədə davam edən demokratik inkişaf prosesində qadınların iştirakı mühüm siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bələdiyyə seçkiləri də bunun üçün əla bir fürsət təmin edir. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, qadınların böyük əksəriyyəti bələdiyyə seçkiləri ilə bağlı məhdud məlumatlara malikdir. Bölgələrdən olan qadınların müəyyən hissəsi seçki hüquqları barədə kifayət qədər məlumatlandırılmırlar. Məqalədə 1999-2019-cu illərdə keçirilmiş beş bələdiyyə seçkilərinin nəticələri təhlil edilmişdir.

Məqalədə ümummilli lider Heydər Əliyevin yerli özünüidarəetmənin təşkili, qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və Azərbaycan Respublikasının bələdiyyə institutunun təkmilləşdirilməsində və demokratik təməl prinsiplərinin möhkəmləndirilməsindəki fenomenal tarixi xidmətləri xüsusi vurğulanır.

Т.Ш.Джафарова

РОЛЬ ЖЕНСКОГО ЭЛЕКТОРАТА В ВЫБОРАХ В МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1999-2019-е ГОДЫ)

Ключевые слова: женщина, gender, муниципальные выборы, электорат, политическая партия, Центральная избирательная комиссия

Автор статьи отмечает, что участие женщин во всех сферах жизни является одним из важных способов в ускорении процесса построения демократии. В процессе демократического развития, продолжающегося в стране, участие женщин имеет важное политическое значение. Выборы в муниципальные органы также предоставляют великолепную возможность для этого. Тем не менее, исследования показывают, что подавляющее большинство женщин имеет ограниченную информацию о муниципальных выборах. Определенная часть женщин из регионов недостаточно осведомлены о своих избирательных правах. В статье анализируются результаты пяти муниципальных выборов, проведенных в 1999-2019 годах.

В статье особо подчеркивается феноменальные исторические заслуги общенационального лидера Гейдара Алиева в укреплении принципов демократических основ в организации местного самоуправления, формировании законодательной базы и совершенствовании муниципального института Азербайджанской Республики.

T.Sh.Jafarova

THE ROLE OF WOMEN'S ELECTORATE IN ELECTIONS TO LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (1999-2019)

Keywords: *woman, gender, municipal elections, electorate, political party, Central Election Commission*

The author points out that the involvement of women in all spheres of life is one of the important means of accelerating the process of building democracy. In this process, women have a political significance in development of the country. Municipal elections also provide a great opportunity for this. However, the research shows that the vast majority of women have limited information about municipal elections. Some women living in the districts are unaware of suffrage. The article analyzes the results of 5 municipal elections held in 1999-2019.

The exceptional historical role of the National Leader Heydar Aliyev in strengthening the principles of constituting of local self-government on democratic basis in the Republic of Azerbaijan, the formation of the legislative framework and the improvement of the municipal institution was mentioned in the article.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin demokratik əsaslarla təşkili prinsiplərinin möhkəmlənməsi, qanunvericilik bazasının formalaşması və bələdiyyə institutunun təkmilləşdirilməsi sahəsində Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəsna tarixi rolu olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdırdan sonra ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi, hüquqi sahədə də islahatlar aparılmış, demokratik təsisatlar həyata keçirilmiş, o cümlədən yerli özünüidarəçilik orqanları olan bələdiyyələr yaradılmışdır. Bələdiyyələrə Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinə əsasən sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilən yerli nümayəndələr kollegial orqanlardır. Onlar müəyyən ərazi vahidinin hüdudları daxilində yerli özünüidarəni həyata keçirirlər.

Heydər Əliyev ölkədə keçirilən ilk bələdiyyə seçkilərini nəzərdə tutaraq böyük uzaqgörənliklə xalq müraciətlə demişdir: “... *biz Azərbaycanda qeyri-dövlət, tam müstəqil yerli özünüidarətmə orqanları yaradırdıq. Bu, həm demokratiyanın inkişafı deməkdir, eyni zamanda ölkəni idarə etməkdə vətəndaşlarımıza imkanlar yaranmasının göstəricisidir. Əgər bələdiyyə seçkiləri uğurla keçirilsə, əgər bələdiyyələrə həqiqətən, hər bir bölgədə*

fəaliyyət göstərən xalqa xidmət etmək arzusunda olan insanlar seçilsə və bu insanlar həqiqətən, bələdiyyə üzvü olaraq xalqımıza yaxşı xidmət göstərə bilsə, təbiidir ki, bu, bizim ölkəmizin inkişafında çox böyük rol oynayacaq və dövlətin qarşısında duran vəzifələrin bir qismini bələdiyyələr öz üzərinə götürəcəkdir [1, s.1].

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə institutunun qanunvericilik əsasları və digər sahələri əhatə edən çoxsaylı qanunlar qəbul olunmuşdur. Belə ki, bələdiyyələrin fəaliyyətini tənzimləyən “Bələdiyyələrin statusu haqqında”, “Bələdiyyə üzvünün statusu haqqında”, “Bələdiyyələrin nümunəvi Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında”, “Bələdiyyə qulluğu haqqında”, “Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında”, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında”, “Yerli (bələdiyyə) vergi və ödənişlər haqqında”, “Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında” və digər əhəmiyyətli qanunlar qəbul olunmuşdur. “Bələdiyyə üzvlərinin etik davranış qaydaları haqqında” və “Bələdiyyə qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında” qanunlar qəbul olunması, maliyyə, iqtisadi və kadr potensialının gücləndirilməsi, bələdiyyələrin dövlət və vətəndaşlar qarşısında məsuliyyətinin artırılmasına xidmət etmişdir. Ümumilikdə, bələdiyyələrin fəaliyyətini tənzimləyən 30-dan çox qanun, 500-dən çox normativ hüquqi akt qəbul edilmiş, bir çox qanunlara əlavə və dəyişikliklər olunmuşdur. Qəbul olunmuş qanunlarda yerli özünüidarəetmənin çox mühüm məsələləri – yerli büdcənin formalaşdırılması, təsdiqi və icrası, yerli vergi və ödənişlərin müəyyən edilməsi, yerli sosial müdafiə, yerli iqtisadi, ekoloji proqramların işlənilməsi və reallaşdırılması, mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması, ərazi və digər məsələlər öz əksini tapmışdır [2].

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrin üzvləri nisbi çoxluq sistemi əsasında çoxmandatlı seçki dairələri üzrə seçilir. Bələdiyyələrə seçilənlərin sayı bələdiyyənin yerləşdiyi inzibati ərazilərdə əhalinin sayına nisbətə müəyyən edilir. Onların səlahiyyət müddəti 5 ildir. Həmin müddətin hesablanması səsvermənin keçirildiyi gündən başlanır və yeni seçilən bələdiyyənin birinci iclas günü başa çatır. Göstərilən üzvlərin səlahiyyətləri yalnız bələdiyyənin səlahiyyət müddətində qüvvədədir. Bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsinə 6 aydan az müddət qalarsa, yeni yaradılmış, birləşmiş, yaxud ayrılmış bələdiyyələrə seçkilər ölkə üzrə bələdiyyələrə ümumi seçkilər zamanı keçirilir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının tarixində bələdiyyəyə ilk seçkilər 1999-cu il dekabrın 12-də keçirilmişdir. Seçkilərdə seçicilərin 52,6 faizinin iştirakı ilə 2667 bələdiyyədə seçkilər baş tutmuş [3, s.5], 59 bələdiyyə ərazisində seçkilər etibarsız sayıldığına görə təkrar seçkilər 26 mart və 25 iyun 2000-ci ildə keçirilmişdir. İlk bələdiyyə seçkilərində 21 min

bələdiyyə yeri uğrunda təqribən 40 min namizəd mübarizə aparmışdır İlk bələdiyyə seçkilərində 22 min nəfərdən artıq bələdiyyə üzvü seçilmiş və 2667 yerli özünüidarəetmə orqanları təşkil olunmuşdu [4, s.72].

2004-cü il dekabrın 17-də ikinci bələdiyyə seçkiləri keçirilməklə yerli özünüidarəetmə orqanlarının inkişafında yeni mərhələ başlanmışdı. Həmin seçkilərdə 2731 bələdiyyəyə 20356 bələdiyyə üzvü seçilmişdi. Ölkədə gedən demokratik inkişafın düzgün təmayülü naminə seçki prosesində qadınların seçki prosesində iştirakının dərinədən təhlil edilməsi və bu müstəvidəki problemlərin aşkar edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Lakin ilk bələdiyyə seçkilərində həm seçilən, həm də səsverməyə gələnlərin nisbətində qadınlar azlıq təşkil edirdi. Bütün bunlar qadınların seçkilərdə fəallığının artırılması üçün maarifləndirilmə işlərinin zəif aparılmasını göstərirdi. Bələdiyyə seçkilərində qadınların iştirakına və onların seçki kampaniyasına dəstək verilməsinə şəraitin yaradılması, qadınlar arasında bələdiyyə maarifçiliyi işinin təşkili və seçki qanunvericiliyi ilə bağlı zəruri bilgilərin öyrədilməsi sahəsində seçki maarifçiliyinə böyük ehtiyac duyulurdu. Bələdiyyə seçkisində nisbi uğurlar qazanmaq üçün ölkədə əhalinin böyük faizini əhatə edən qadınların fəallaşdırılması yönündə səylər gücləndirilməli idi.

1999-cu ildə bələdiyyə seçkilərində seçicilərin 33 faizi, 2004-cü ildə isə 46 faizi iştirak etmişdi. 2004-cü il bələdiyyə seçkilərində 31 minə qədər namizədin 16755 nəfəri 16 siyasi partiyalar tərəfindən, 147 nəfər isə təşəbbüs qrupları tərəfindən irəli sürülmüşdü. 14073 nəfər namizəd bitərəfləri təmsil edirdi [5, s.2]. 1999-cu il bələdiyyə seçkilərinin nəticələrini araşdırdıqdan sonra aydın olur ki, seçilmiş 20454 nəfər bələdiyyə üzvündən cəmi 416 nəfəri qadın namizəd olmuş, onlardan 395 nəfəri bələdiyyə üzvü seçilmişdi. Göründüyü kimi, bu göstəricilər qadın hərəkətinə dövlət tərəfindən himayədarlığın xeyli artdığını əks etdirən qanunvericilik aktlarının, qərar və qətnamələrin qəbul edilməsinə baxmayaraq qadınların cəmiyyətin bütün sahələrində geniş və əhatəli iştirakı müasir tələblərə cavab vermədiyini göstərirdi. 2004-cü ildə isə bələdiyyə üzvləri arasında qadınların təmsilçiliyi 1999-cu ilə nisbətən cəmi 20 faiz artaraq 800 nəfər olmuşdu. 17 dekabr 2004-cü ildə keçirilmiş bələdiyyə seçkilərinin nəticələrinə əsasən qadınlar seçilmiş namizədlərin 4 faizini, namizədliyini irəli sürən şəxslərin cəmi 5 faizini təşkil etmişdi.

2005-ci ilə qədər respublika üzrə 72,3 faiz bələdiyyənin nə qadın üzvü, nə də qadın işçisi yox idi, 18,3 faiz bələdiyyələrin hərəsində isə yalnız bir qadın çalışırdı. Ən çox qadın seçilən bələdiyyədə isə onların sayı 7-yə çatırdı. Bakı şəhərində 52 bələdiyyədən cəmi ikisinə qadın sədrlik edirdi.

Bələdiyyələrin büdcə idarəçiliyində, büdcənin gəlir və xərclərinin planlaşdırılmasında və maliyyə idarəçiliyi ilə bağlı digər bütün fəaliyyətlərində gender strategiyası hazırlanmamışdı. Bələdiyyə idarəetməsinin hüquqi bazasının kifayət qədər təkmil olmadığına görə yerli idarəetmə səviyyəsində

gender tarazlığının təmin olunması istiqamətində görülən fəaliyyətin səmərəliliyini aşağı salırdı [6, s.3-4].

Müstəqil yerli qeyri-hökumət təşkilatı olan “Praksis” Sosial İnkişafa Dəstək İctimai Birliyinin (2003-cü ildə yaradılmışdır) bu sahədə apardığı təhlillər qadınların böyük hissəsinin bələdiyyə seçkisi prosesi və seçki hüquqları barədə məlumatları məhdud olduğunu təsdiq edirdi. İctimai birliyin icra etdiyi layihələrdə aparılan araşdırmaları ölkədə əhalinin böyük hissəsini təşkil edən qadınların bələdiyyə seçkisi uğur qazanmasının əsas şərtini seçki maarifləndirməsində görürdü [7, s.2].

2009-cu il bələdiyyə seçkilərində YAP özünün seçkiyə hazırlıq planı əsasında mərhələli şəkildə seçkilərin həyata keçirilməsi üçün lazımi addımları atmış, bələdiyyə seçkilərinə “Azərbaycan bələdiyyələrinin xalqa xidmətinin səviyyəsini və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq” şüarı ilə gedirdi [8, s.1]. Bu məqsədlə 84 rayon və şəhər üzrə seçki qərarı qərarlanmış, qadın fəallar bu işə cəlb olunmuşdu. Bələdiyyə seçkilərində YAP namizəd irəli sürərkən daha çox ali təhsilli insanlara, gənclərə və qadınlara üstünlük vermişdi. YAP-dan olan namizədlərin 30 faizi qadınlar və gənclərdən ibarət idi. Eyni zamanda bölgələrdə qadın fəallarının irəli çəkilməsi ilə bağlı fəal siyasi-təşkilati iş aparılırdı. Məsələn YAP Ağdaş rayon təşkilatının 11200 nəfər üzvünün 52 faizini qadınlar təşkil edirdi. 2009-cu ilin bələdiyyə seçkiləri ilə əlaqədar rayonda fəaliyyət göstərən 41 bələdiyyəyə irəli sürülmüş 375 namizədin 119 nəfərini və ya 31,7 faizini qadınlar təşkil edirdi. YAP Göyçay rayon təşkilatından yeni yaradılacaq 26 bələdiyyə üzrə namizədlərin 244 nəfərini əksəriyyəti ali təhsilli qadınlar və gənclər idi. YAP Zərdab rayon təşkilatından 27 bələdiyyəyə irəli sürülmüş 235 nəfər namizədin 56 nəfərini qadınlar, 59 nəfərini isə gənclər təşkil edirdi. Bölgələrdə namizədliyi irəli sürülmüş partiya üzvləri üçün təlimlər də keçirilirdi [9, s. 6].

2009-cu il bələdiyyə seçkilərində ölkə üzrə seçicilərin ümumi sayının 32,04 faizi səsvermədə iştirak etmiş və bunun nəticəsində də seçkilər baş tutmuşdur. Dairə seçki komissiyaları tərəfindən 30 min 954 bələdiyyə üzvlüyünə namizəd qeydə alınmış və onlara təşviqat dövründə bərabər şərait yaradılmışdır. Səsvermə günü də daxil olmaqla seçki dövründə baş verən bütün çatışmazlıqlar dərhal aradan qaldırılmışdır. Bələdiyyə seçkiləri 118 seçki dairəsi və 4813 seçki məntəqəsi üzrə keçirilmiş, 15 min 682 bələdiyyə üzvünün seçilməsi üçün 1718 bələdiyyəni əhatə etmişdir. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində – Dağlıq Qarabağ regionunda, Ağdərə, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl rayonlarında tam, Ağdam və Füzuli rayonlarının isə işğal altında olan hissəsində bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi qeyri-mümkün olmuşdu [10, s.1]. Bələdiyyə üzvlərinin zəif fəaliyyətləri ilə razılaşmayan seçicilər 2009-cu ildə müvafiq nüfuz və təcrübəyə malik olan şəxslərə etimad göstərdilər. Nəticədə,

seçilmiş üzvlər arasında ali təhsillilərin sayı 1,9 dəfə, qadınların sayı 6,4 dəfə, gənclərin sayı isə 13,8 dəfə artmışdı. Keyfiyyət tərkibinin gücləndirilməsi ilə bələdiyyələr fəaliyyətinin məzmunca yeni mərhələsinin başlamasının göstəricisi idi. Üçüncü bələdiyyə seçkilərindən sonra formalaşan bələdiyyələrə seçilən sədrlərin arasında qadınların sayı isə 302 nəfər idi.

2009-cu il dekabrın 23-də bələdiyyələrə keçirilmiş seçkilər nəticəsində 10 siyasi partiyayı təmsil edən 15591 nəfər bələdiyyə üzvü seçilmişdi. Bələdiyyə üzvləri sırasında qadınların və gənclərin xüsusi çəkisi əvvəlki seçkilərdən fərqli olaraq xeyli artmışdı. Belə ki, qadınların sayı 4243 nəfər, gənclərin sayı isə 4000 nəfərdən çox olmuşdu. 23 dekabr 2009-cu ildə keçirilən bələdiyyə seçkilərində 35076 nəfərin namizədliyi təsdiq edilmişdi. YAP 15388, digər 17 siyasi partiya isə 1679 nəfər namizəd irəli sürmüşdü. Seçkilərdə 11331 nəfər bitərəf qatılmışdı. Namizədlərin 382 nəfəri isə partiya mənsubiyyətini göstərməmişdi. Qeydə alınmış namizədlərin partiya mənsubiyyəti aşağıdakı kimi olub: YAP – 17688 nəfər; AMİP – 35 nəfər; AVP – 292 nəfər; VHP – 306 nəfər; Musavat Partiyası – 130 nəfər; DADP – 134 nəfər; Yaşılılar Partiyası – 3 nəfər; Ümid Partiyası – 348 nəfər; Kommunist Partiyası – 74 nəfər; Milli Demokrat Partiyası – 1 nəfər; AVP – 16 nəfər; DSP – 112 nəfər; SRP – 164 nəfər; Liberal Partiyası – 5 nəfər; SDP – 2 nəfər; AXCP – 38 nəfər; Vəhdət Partiyası – 8 nəfər; LDP – 4 nəfər; Demokrat Partiyası – 26 nəfər; Ədalət Partiyası – 28 nəfər; MVP – 2 nəfər; Müasir Musavat Partiyası – 31 nəfər; Tərəqqi Partiyası – 1 nəfər; DİSP – 75 nəfər; BAXCP – 264 nəfər; Böyük Quruluş Partiyası – 381 nəfər; VBP – 17 nəfər; Xalq Cəbhəsi Partiyası (klassik) – 39 nəfər; Vətəndaş və İnkişaf Partiyası – 25 nəfər; MDP – 10 nəfər.

2009-cu il dekabrın 23-də keçirilmiş seçkilərdə qalib gəlmiş şəxslərin 10 min 705 nəfərinin namizədliyi siyasi partiyalar, 77-sinin namizədliyi təşəbbüs qrupları, 4809 nəfərin namizədliyi isə özləri tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bələdiyyələrdə siyasi partiyaları təmsil edən namizədlərin 10290 nəfəri YAP, 132 nəfəri BQP, 81 nəfəri BAXCP, 62 nəfəri AVP, 61 nəfəri VHP, 41 nəfəri Ümid, 15 nəfəri ADİSP, 14 nəfəri VBP, 5 nəfəri ASRP, 4 nəfəri isə Musavat partiyasının üzvləri idi. Bitərəflərin sayı 4157, partiya mənsubiyyətini göstərməyənlər 157 nəfər olmuşdu. Ümumilikdə isə 15591 nəfər bələdiyyə üzvü seçilmişdi. Bələdiyyə üzvlərinin 9979 nəfəri ali, 2711 nəfəri orta ixtisas 2825 nəfəri orta, 76 nəfəri isə natamam ali təhsillidir idi. Bələdiyyə üzvlərinin 11517 nəfərini kişilər (73,9 faiz), 4074 nəfərini (26,1 faiz) qadınlar təşkil edirdi. Bələdiyyə üzvlərinin 4243 nəfəri 21-30, 2615 nəfəri 31-40, 4781 nəfəri 41-50, 3952 nəfəri isə daha yuxarı yaş qrupuna daxil idi [11, s.2].

Məlumdur ki, radikal müxalifət partiyaları 2014-cü il bələdiyyə seçkilərində iştirakdan imtina etmişdi. Bu imtinanın iki səbəbi var idi. Birincisi, həmin siyasi partiyaların namizədləri müvafiq sayda imza toplayıb qeydiyyatdan keçməli idi. Halbuki radikal müxalifətin zəruri sayda imza

torplaya bilən kadr potensialı yox idi. İkincisi, müxalifət partiyaları daxilində (“Müsavat” və AXCP) çox ciddi qarşıdurmalar mövcud idi. Bu partiyalar öz daxili problemlərini həll edib başa çatdırma bilmədiklərindən bələdiyyə seçkilərində iştirak etməkdən kənar qaldılar [12, s.3].

2014-cü ildə keçirilmiş bələdiyyə seçkiləri nəticəsində 2009-cu illə müqayisədə ali təhsillilərin sayı 25,8 faiz, qadınların sayı 8,9 faiz, gənclərin sayı isə 9,2 faiz yüksəlmişdi. Nəticədə, 2014-cü ildə seçilmiş üzvlər arasında ali təhsillilərin sayı 29,7 faiz, qadınların sayı 22 faiz, gənclərin sayı isə 25 faiz artmışdı [13, s.1-24].

2014-cü ildə əvvəlki seçkilərlə müqayisədə seçicilərin təcrübəli namizədlərə, qadın və gənclərə üstünlük vermişdilər. Seçkilər ərəfəsində milli assosiasiyalar qadınların və gənclərin seçkilərdə fəallığını artırmaq üçün treninqlər təşkil etmişdi. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının məlumatına əsasən, bu seçkilərdə 37100 nəfərdən çox namizəd qeydə alınmışdı. Bu da əvvəlki seçki ilə müqayisədə 7 min nəfər çox idi. Əgər 2009-cu ildə bələdiyyə üzvlüyündə bir yerə orta hesabla 2-yə yaxın namizəd düşürdüsə, 2014-cü ildə seçkilərdə hər bələdiyyə üzvü yerinə 2,5 namizəd qeydə alınmışdı [14, s.5].

2014-cü ildə keçirilən və seçicilərin fəallığı ilə baş tutan seçkilər nəticəsində 1599 bələdiyyə üzvrə 14963 bələdiyyə üzvü seçilmişdi. Seçilmiş bələdiyyə üzvləri sırasında qadınların, gənclərin və ali təhsilli şəxslərin sayı xeyli artmışdır. Belə ki, qadınların sayı 5236 nəfər (34,9 faiz), gənclərin sayı isə 5450 nəfər (36,4 faiz), ali təhsillilərin sayı 13434 nəfər (90 faiz) olmuşdur.

Müsbət meyillərdən biri də cəmiyyətdə bələdiyyə idarəçiliyinə ictimai marağın artması olmuşdur. Belə ki, bələdiyyələrin və bələdiyyə üzvlərinin sayının azalmasına baxmayaraq 2014-cü il bələdiyyə seçkilərində iştirak etmək üçün ölkə üzvrə 38064 nəfər müraciət etmiş (2009-cu illə müqayisədə 2674 nəfər və ya 7,5 faiz çox), 37077 nəfər qeydə alınmışdı (6123 nəfər və ya 19,8 faiz çox). Orta hesabla 2009-cu ildə bir bələdiyyə üzvü yerinə 1,9 nəfər düşdüyü halda, 2014-cü ildə bu göstərici 2,5 nəfər olmuşdur. Namizədlər arasında mənsubiyyətə görə təmsil olunan partiyaların sayı 2009-cu ildə 29 olduğu halda, bu seçkilərdə 30-a çatmışdı. 2009-cu il bələdiyyə seçkilərində seçici fəallığı 31,86 faiz olduğu halda, 2014-cü ilin dekabr ayının 23-də keçirilmiş seçkilərdə seçici fəallığı yüksəlmiş, onların 38,93 faizi (7,07 faiz çox) seçkilərdə iştirak etməsi əhalinin yerli özünüidarəetmə orqanlarına olan marağının artdığını göstərmişdir. 2014-cü il dekabrın 23-də keçirilmiş bələdiyyə seçkiləri Ermənistan tərəfindən əraziləri işğal edilmiş rayonları əhatə edən 7 seçki dairəsi üzvrə bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi mümkün olmadığına görə 125 seçki dairəsinin 118-də 5015 seçki məntəqəsi üzvrə keçirildi. 1607 bələdiyyəni əhatə edən seçkilərdə 15035 bələdiyyə üzvlüyünə 37077 nəfərin namizədliyi qeydə alınmışdı. Müxtəlif siyasi partiyaları, qeyri-

hökumət təşkilatlarını təmsil edən və öz təşəbbüsləri ilə seçkilərə qatılmış 50 mindən artıq müşahidəçi, həmçinin yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri seçkiləri izləmişdi. Bələdiyyə seçkilərində ölkə üzrə seçicilərin ümumi sayının 38,92 faizi səsvermədə iştirak etmişdi [15, s.6].

2015-ci ilin yanvar ayında bələdiyyələrdə yeni seçilmiş tərkiblərin birinci iclaslarında bələdiyyə sədrləri seçilmiş, onlar arasında ali təhsillilərin sayı 2009-cu ildə 88,2 faiz olduğu halda 2015-ci ildə 99,9 faiz, qadınların sayı 2009-cu ildə 19,1 faiz olduğu halda 32,6 faiz, gənclərin sayı isə 2009-cu ildə 19,6 faiz olduğu halda 30 faiz təşkil etmişdir [16, s. 62].

Bələliklə, Azərbaycan Respublikasında keçirilmiş dörd bələdiyyə seçkisinin nəticələrinə dair statistik materialların təhlili, yerli hakimiyyət səviyyəsində siyasi iştirakçılıq baxımından indiyədək bu seçkilərin vətəndaşların yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşmasında seçicilərin fəal iştirak etdiyini, yəni seçkilərin seçici fəallığı şəraitində keçdiyini göstərir. Bələdiyyə üzvlərinin sosial-demoqrafik tərkibinin yenilənməsi bələdiyyələrin fəaliyyətində məzmunca yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Digər tərəfdən, bu orqanlarda partiya təmsilçiliyi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, prezident və parlament seçkilərində olduğu kimi, bələdiyyə seçkilərində də ölkənin siyasi spektri geniş əhatə olunur. Siyasi partiyalar yerli səviyyədə də çoxpartiyalılıq əsasında keçirilən bələdiyyə seçkilərində iştirak edir və bu orqanlarda geniş surətdə təmsil olunurlar. Eyni zamanda bu sahədə aparılan təhlillər ölkədə yerli hakimiyyət səviyyəsində siyasi qüvvələrin nisbətini də əks etdirir [17, s.23].

Sözsüz ki, bələdiyyə idarəetməsində gender balansının qorunması mühüm şərtlərdən biridir. 2009-2014-cü il bələdiyyə seçkilərinin nəticələri göstərir ki, bələdiyyə üzvlərinin gender nisbəti qadınların xeyrinə bir qədər də dəyişmişdir. Məsələn, Hövsan bələdiyyəsində kişi-qadın üzvlərin say nisbəti müvafiq olaraq 15:4 nəfərdən artaraq 15:6; Əhmədli bələdiyyəsində – 5 və 13:6; Nizami (Gəncə) bələdiyyəsində – 19:6 və 19:9; Binəqədi bələdiyyəsində – 19:6 və 17:8; Yasamal bələdiyyəsində – 19:5 və 19 :7; Xətai bələdiyyəsində – 19:4 və 19:5; Nərimanov bələdiyyəsində – 19:5 və 19:7; Nəsimi bələdiyyəsində – 19:6 və 19:7; Keşlə bələdiyyəsində – 13:3 və 15:5; Nizami bələdiyyəsində - 19:7 və 19:8; Bakıxanov bələdiyyəsində – 17:5 və 17:7; Balaxanı bələdiyyəsində – 13:4 və 13:6; Biləcəri bələdiyyəsində – 15:3 və 11:7 nisbətində olmuşdur [18 (hesablama müəllifindir)].

2019-cu il dekabrın 23-də keçirilmiş bələdiyyə seçkiləri Ermənistan tərəfindən əraziləri işğal edilmiş rayonları əhatə edən 7 seçki dairəsi üzrə bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi mümkün olmadığına görə bələdiyyə seçkiləri 118 dairə və 5049 seçki məntəqəsi üzrə keçirilib. Cəmi 1606 bələdiyyəni əhatə edən seçkilərdə 15156 bələdiyyə üzvlüyünə 41462 nəfərin namizədliyi qeydə alındı. Seçkiləri 17 beynəlxalq müşahidəçi ilə yanaşı, müxtəlif siyasi partiyalar,

qeydə alınmış namizədləri, qeyri-hökumət təşkilatlarını təmsil edən, eyni zamanda öz təşəbbüsləri ilə seçkilərə qatılmış 52636 müşahidəçi, həmçinin respublikada fəaliyyət göstərən yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri sərbəst və maneəsiz şəkildə izləmişdir. Son bələdiyyə seçkilərində ölkə üzrə seçicilərin ümumi sayının 32,69 faizi səsvermədə iştirak etməsi təsdiqlənmişdir [19, s.5-6].

Seçkilərdə namizədlər arasında qadınların və gənclərin çoxluq təşkil etməsi bələdiyyə institutunun inkişafına müsbət stimül verirdi. Məsələn, YAP-ın seçki platformasında bələdiyyə orqanlarına seçkilərdə gənclərin və qadınların namizədliklərinin irəli sürülməsinə üstünlük verilmişdi. MSK-nın məlumatına əsasən 2019-cu il bələdiyyə seçkisində qalib gələn 15154 nəfərin 38,81 faizini qadınlar təşkil etmişdir. Başqa sözlə, bələdiyyə üzvlüyünə seçilən qadınların sayı 5882 nəfər olmuşdur ki, bu Azərbaycan Respublikasının tarixində ilk belə göstəricidir.

Bələdiyyə seçkiləri siyasi təsisatların yarışması olsa belə, digər seçkilərlə müqayisədə daha çox ictimai məsələdir. Bələdiyyələrin fəaliyyəti genişliyinə görə daha çox insanı əhatə edir. Ölkədə gedən demokratik inkişafın düzgün təmayülü naminə bu prosesdə qadının fəallığı ən mühüm amillərdən biridir. Digər tərəfdən, bələdiyyələrin fəaliyyətinin əsas sahəsi sosial problemlərin həlli sayılırsa, bu problem cəmiyyətdə müxtəlif səbəblər üzündən əsasən qadınların üzərindədir.

Aparılan araşdırmaların nəticələrini nəzərə alaraq bələdiyyə seçkisində nisbi uğurlar qazanmaq üçün ölkədə əhalinin böyük faizini əhatə edən qadınların fəallaşdırılması yönündə səylərin gücləndirilməsi cəmiyyət qarşısında duran mühüm ictimai-siyasi vəzifə hesab edilməlidir. Belə ki, statistik məlumatlara əsasən ölkəmizdə qadınların sayı kişilərin sayına nisbətən çoxdur. Amma seçib-seçilmək prosesi zamanı bu tarazlıq pozulur. Statistik rəqəmlərə görə, həm seçilən, həm də səsverməyə gələn qadınlar azlıq təşkil edir. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, ölkəmizdə qadınların seçkilərdə fəallığının artırılması üçün onların maarifləndirilməsinə, bu sahədə bilik və bacarıqlarının artırılmasına böyük ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 12 dekabr Bələdiyyə seçkiləri ilə əlaqədar xalqa müraciəti. 10 dekabr 1999-cu il / "Azərbaycan" qəz., 1999, 11 dekabr, s.1
2. Azərbaycan Respublikasının bələdiyyə qanunvericiliyi toplusu / Kitabın hazırlanmasına məsul Qabil Toğrul, tərtibçi Rəcəb İmanov. Bakı: İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, 2013, 542 s.
3. Bələdiyyə seçkiləri demokratiyanın inkişaf göstəricisidir / "Azərbaycan" qəz., 1999, 14 dekabr, s.5

4. *Rəhimov R.* Azərbaycan Respublikasının idarəetmə sistemində yerli özünüidarələr. Bakı: Elm, 2009, 172 s.
5. Bələdiyyə seçkiləri başladı / “Palitra” qəz., 23 dekabr, 2009, s.2
6. *Ağayev A., Vəliyev Z.* Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə maliyyəsinin idarə olunmasının gender təhlili. AQUPDK. Bakı, 2005, s.3-4
7. *Əliyev Z.* Bələdiyyə seçkilərində qadınların fəallığı artırılmalıdır / 525-ci qəzet, 2009,7 may, s.2
8. YAP bələdiyyə seçkiləri ilə bağlı yeni konsepsiya hazırlamışdır / “Azərbaycan” qəz., 2009, 6 sentyabr, s.1
9. YAP bələdiyyə üzvlüyünə namizədlər üçün treninqlər keçirir / “İki sahil” qəz., 2009, 24 noyabr, s.6
10. Mərkəzi Seçki Komissiyası bələdiyyə seçkilərinin yekunlarını elan etmişdir / “Azərbaycan” qəz., 2010, 12 yanvar, s.1
11. Bakıda bələdiyyə sədrlərinin III ümumrespublika toplantısı keçirilmişdir / “Azərbaycan” qəz., 2014, 24 iyun, s.2
12. Yeni Azərbaycan Partiyası bələdiyyə seçkilərinə inamla gedir (Yeni Azərbaycan Partiyası İcra katibinin müavini, Milli Məclisin deputatı Siyavuş Novruzovun [yap.org.az](http://www.yap.org.az) saytına müsahibəsi) / “Azərbaycan” qəz., 2014, 25 noyabr, s.3
13. 23 dekabr 2014-cü ildə keçirilmiş bələdiyyə seçkilərində seçilmiş bələdiyyə üzvlərinin siyahısı / “Azərbaycan” qəz., 2015, 15 yanvar, s.1-24
14. *Səlimzadə M.* Azərbaycanda yerli özünüidarənin formalaşması və seçkilərin bu prosesdə rolu / “Xalq” qəz., 2014, 20 dekabr, s.5
15. Mərkəzi Seçki Komissiyası bələdiyyə seçkilərinin yekunlarını elan edib / “Azərbaycan” qəz., 2015, 13 yanvar, s.6
16. *Bayramov K.* Bələdiyyə fəaliyyətinin 20 ili: Azərbaycanda səmərəli yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşması // Milli Məclis, 2019, №1, s.60-63
17. *İmaməliyev A.A.* Azərbaycan Respublikasının yerli hakimiyyət sistemində bələdiyyələrin yeri və rolu. Siy. elm. ... fəls. dokt. diss. avtor. Bakı, 2017, 28 s.
18. Mərkəzi Seçki Komissiyasının materialları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır: <https://www.infocenter.gov.az/archive/bld2014.aspx?dsk=30>.
19. Mərkəzi Seçki Komissiyası bələdiyyə seçkilərinin ümumi yekunlarını elan edib / “Azərbaycan” qəz., 2020, 12 yanvar, s.5-6

Redaksiyaya daxil olub 14.04.2020

UOT 94 (479.24)

Ə.R.Fərhadov

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

ali_farhadov@yahoo.com

MİRZƏ MÜLKÜM XANIN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Mirzə Mülküm xan, dövlət, din, maarifçilik

Məqalədə XIX əsr – XX əsrin əvvəlində yaşamış, Qacarlar dövlətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyəti mövcud mənbə və ədəbiyyatlar sayəsində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılır. Qacarlar dövrünün ən görkəmli ziyalılarında biri Mirzə Mülküm xan olub. Müsəlman xalqlarının maariflənməsi yolunda fəaliyyət göstərən Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə kimi azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Mürtəcə ruhanilərə və şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparən Mirzə Mülküm xanın əsərlərinin tədqiqi XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Yaxın Şərq tarixinin öyrənilməsi baxımından xeyli əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə bu məsələlər təqdim edilib.

A.P.Фархадов

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРЗЫ МЕЛЬКУМ ХАНА

Ключевые слова: Мирза Мелькум хан, государство, религия, просвещение

В статье впервые на основе имеющихся источников и литературы комплексно исследуется просветительская деятельность известного общественно-политического деятеля государства Каджаров Мирзы Мелькум хана, проживающего в XIX – начале XX века. Одним из самых видных деятелей династии Каджаров является Мирза Мелькум хан. Деятельность Мирзы Мелькум хана на пути просвещения мусульманских народов была высоко оценена такими просветителями Азербайджана, как М.Ф.Ахунзаде, Дж.Мамедкулузаде. Исследования Мирзы Мелькум хана, борющегося против реакционного духовенства и шахского режима, имеет большое значение в изучении ближневосточной истории XIX и начала XX веков. В статье представлены эти вопросы.

A.R.Farhadov

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF MIRZA MALKUM KHAN

Keywords: Mirza Mulkum Khan, the state, the religion, enlightenment

In the article, the educational activities of prominent public figure of Qajars state Mirza Malkum Khan who lived in the XIX - early XX centuries are researched

for the first time in the complex form based on existing sources and literature. Mirza Malkum Khan was one of the eminent enlightened people of his period. The creativity of Mirza Malkum Khan, who worked on the education of Muslim population, had been praised by Azerbaijani enlighteners such as M.F.Akhundzadeh and J.Mammadguluzadeh. The research of the works of Mirza Malkum Khan, who fought against the reactionist clericals and the shah regime, has great importance in terms of studying the history of the Near East in the 19th and at the beginning of the 20th century. These issues were mentioned in the article.

XIX əsrin II rübü – XX əsrin əvvəlində yaşamış, Qacarlar dövlətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Mülküm xanın əsasən fəaliyyət göstərdiyi XIX əsrin II yarısı Qacar sülaləsinin IV hökmdarı olan Nəsrəddin şahın hakimiyyəti dövrünə aiddir. Nəsrəddin şah ziddiyyətli bir şəxsiyyət olub, onun ətrafında həm müstəbid dövlət xadimləri, mürtəcə ruhanilər, həm də Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Mülküm xan (və ya Mirzə Melkum xan) kimi xalq hakimiyyətini və konstitusiyaya quruluşunu müdafiə edən ziyalılar fəaliyyət göstərirdilər [4, s.178]. Lakin şah əsasən mürtəcə ruhanilərə və müstəbid dövlət xadimlərinə üstünlük verib mütərəqqi ziyalıların fikirlərinə qarşı biganəlik yolunu seçmişdir.

Özünü “zillullah” (“Allahın kölgəsi”) adlandıran şah qeyri-məhdud səlahiyyətə malik olub hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən qəddar və israfçı şəxs kimi ad çıxarmışdır. 1850-1852-ci illərdə dini istibdada qarşı baş verən babi üsyanlarını yatırdan, Seyid Əliməhəmməd Bab, Tahirə Zərrintac xanım kimi babi liderlərini qətl etdirən [20, s.44] şah Qərb dəyərlərini ölkədə yaymaq istəyən Mirzə Tağı xan, Mirzə Hüseyn xan kimi dövlət xadimlərinin islahatlarına da mane olurdu.

Qeyd edək ki, Nəsrəddin şah dövrünün ən görkəmli ziyalılarından biri olan Mirzə Mülküm xan (1833-1908) mənşəcə Qarabağ xristianlarından olub [15, s.50-51], babaları I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) Qarabağdan İsfahana köçüb yerləşmişdir [14, s.164]. Mirzə Mülküm xan İsfahanın Culfa məhəlləsindən idi [6, s.26].

Mirzə Mülküm xanın atası Mirzə Yaqub xan islamı qəbul etmişdi. Fransızca və rusca bilən Mirzə Yaqub xan Rusiyanın İrandakı səfirliyində tərcüməçi işləmişdir [16, s.6-7]. Mirzə Mülküm xanın Avropada təhsil almasında da Mirzə Yaqub xan təşəbbüskar olmuşdur.

Parisdə Politeknik İnstitutunda mühəndislik təhsili alan [2, s.14; 20, s.104] mütəfəkkir əslində fransız filosofu O.Kontun “insanlıq dini”nə, elmi biliyin qaynağı sayılan pozitivizmə inanıb [14, s.164], islam dəyərlərindən xalqın maariflənməsi yolunda istifadə etməyə çalışırdı. Öz inancını “Adəmiyyət” və ya “Dini-İnsaniyyət” adlandıran [23, p.188; 20, s.108] mütəfəkkir M.F.Axundzadədən fərqli olaraq dinə açıq-aşkar hücum etmənin

əleyhinə olub dindən avropalılışma yolunda istifadə etməyə çalışırdı [13, s.186-190]. Dini bəşəriyyətin inkişafında maneə sayan və elmə üstünlük verən Mirzə Mülküm xan dini etiqadı elm kimi qəbul etmənin əleyhinə idi [1, s.189-191].

İslam dünyasının modernləşməsi üçün çalışan Mirzə Mülküm xan “İran mədəniyyəti” adlı məruzəsində “Ortaya qoyduğumuz görüşlərin islamın özündə mövcud olduğunu ifadə etsək, bu daha asan qəbul ediləcəkdir” [23, p.190; 20, s.108], deyirdi. Görkəmli İran tədqiqatçısı Ə.Kəsrəvi yazır ki, “Mirzə Mülküm xan İsfahani Nəsrəddin şah dövründə ölkəyə və kütləyə ürək yandırır və xalqın oyanışı istiqamətində çalışırdı” [6, s.26].

Sədrəzəm Mirzə Hüseyn xan Sipəhsaların (ö.1881) dəstəklədiyi Mirzə Mülküm xan atası Mirzə Yaqub xanın dəstəyilə İranda “Fəramuşxanə” (“Unutma evi”) və ya “Cəmiyyəti-Adəmiyyət” (“İnsanlıq cəmiyyəti”) adlı mason təşkilatı yaratmışdı [15, s.74; 25, s.10]. M.F.Axundzadə bu təşkilatın əsas qayəsinin “səhiyyə rejimini tənqid və azadlığı yaymaq” [15, s.74] olduğunu göstərmişdir. Təşkilatın əsas nümayəndələri arasında Rusiya-İran müharibələrində iştirak edən və Qacarların Fransadakı səfiri olmuş urmiyalı Əsgər xan Əfşar kimi azərbaycanlılar da var idi [4, s.302]. Lakin cəmiyyətin səhiyyə rejimi əleyhinə mübarizəsi onun bağlanması səbəb oldu. Mirzə Mülküm xanın himayədarı sədrəzəm Mirzə Hüseyn xan isə ruhanilər tərəfindən küfrdə ittiham edilərək vəzifədən çıxarıldı [6, s.24; 25, s.9-10], daha sonra isə zəhərlənərək öldürüldü [4, s.195]. Bununla da islahatçı fəaliyyətinə görə qətl edilən keçmiş sədrəzəm Mirzə Tağı xandan sonra ölkəni reformla inkişaf etdirmək istəyən daha bir sədrəzəmin islahatları yarımçıq qaldı [20, s.47-48].

“Məclisi-Tənziyat”, “Dəftəri-Tənziyat” və s. əsərlər yazaraq [16, s.14; 20, s.55], Osmanlının din və vicdan azadlığını təbliğ edən tənziyat qanunlarının bənzərini İranda reallaşdırmaq istəyən Mirzə Mülküm xan, bu əsərlərini Nəsrəddin şahı da təqdim etmişdir [16, s.20]. “İran zəiflik və çürümə içindədir. Xəzinə boş, təbii qaynaqlar kəşf edilməyib. İki güclü dövlət (Rusiya və İran) İranın müstəqilliyini təhdid edir” [16, s.23-24] deyən Mirzə Mülküm xan şahı ölkədə konstitusiyaya əsaslanan, qanunverici və icraedici orqanları olan demokratik idarə sistemi qurmağa təşviq edirdi [12, s.66-67].

Ölkədəki idarəetməni təkmilləşdirmək üçün 1859-cu ildə Nəsrəddin şahın yaratdığı Dövlət Şurası Məclisi Mirzə Mülküm xan tərəfindən tənqid edilmiş və o, belə demişdi: “Məclisə bu sualı vermək istəyirəm. İranın hansı problemini həll etdiniz? Dövlətimizi bu zillətdən qurtarmalıyıq” [16, s.35]. Ölkənin əsas probleminin elmsizlik, qohumbazlıq və layiq olmayanların vəzifəyə gətirilməsi olduğunu bildiren Mirzə Mülküm xan “Kim ki, qanundan bəhs edir, onu xain və kafir elan edirlər” [16, s.47] deyərək şikayət edirdi.

Bir müddət Nəsrəddin şahın şəxsi tərjüməçisi [14, s.165], sonra isə şah hökumətinin İngiltərə səfiri olan Mirzə Mülküm xanın 1890-1898-ci illərdə Londonda gizli nəşr etdirdiyi “Ruznameyi-Qanun” (“Qanun” qəzeti) müstəbid

şah hökumətini daim tənqid edirdi [15, s.50] və bu səbəbdən İrana gətirilməsi qadağan idi. Qəzetin 7-ci sayında belə yazırdı: "Qanun" qəzetini niyə xaricdə nəşr edirik? Çünki ölkədə (İran - Ə.F.) həqiqəti söyləmək qadağandır" [24, p.3].

Qacarların İngiltərədəki səfirliyinin dəftərxana müdiri Mirzə Məhəmmədəli xan Qaragözlü Həmədani (ö.1915) Mirzə Mülküm xanla dost olub qəzetdə müxalifətçi məqalələr yazdığına görə 1889-cu ildə 22 ay İranda həbsdə yatmışdı [4, s.243].

Azərbaycan mütəfəkkirləri – M.F.Axundov, M.Şahtaxlı və C.Məmmədqluzadə Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdilər. İlk dəfə 1863-cü ildə İstanbulda və 1872-ci ildə Tiflisdə Mirzə Mülküm xanla görüşən [1, s.313] M.F.Axundzadə onu "Ruhül-qüds həzrətləri" ("Müqəddəs ruh") adlandırmışdı [2, s.14]. Mirzə Mülküm xan da M.F.Axundzadəni "Böyük bir məramın böyük atası" adlandırır [2, s.64], "Kəmalüddövlə məktubları"nı İstanbulda çap etdirmək istəyirdi [2, s.18]. Ə.Hüseynzadə "Siyasəti-fürusət" əsərində Mirzə Mülküm xanı "Üsuli-insaniyyəti təlqin edən xadim" [5, s.339] adlandırmışdır.

"Mirzə Mülküm xan oturub London şəhərində bizim halımıza ağlayır" [2, s.72] deyən C.Məmmədqluzadə müsəlmanların ona olan laqeydliyindən şikayət edirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il, 3-cü sayındakı "Həmşəri" məqaləsində C.Məmmədqluzadə belə yazırdı: "Alimi-yeganə (Mirzə Mülküm xan - Ə.F.) məzlumlar barədə bir kitab yazıb; tapın həmin kitabı və oxuyun" [8, s.129]. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il, 30-cu sayındakı "Göz yaşları" məqaləsində C.Məmmədqluzadə "Qanun" qəzetini və onun naşiri Mirzə Mülküm xanın müsəlmanları vəhdətə dəvət edən yazılarından nümunələr verir və belə yazırdı: "Mirzə Mülküm xan "Qanun" qəzetinin onuncu nömrəsində üzünü müsəlmanlara tutub deyir: "Əgər sizdə şüur olsaydı və ən azı bəzi heyvanlartək ittifaqın mənasını bilsəydiniz, o vaxt hansı zalım cürət edə bilərdi ki, sizin insanlıq hüququnuza əl uzatsın?" [7, s.201]. C.Məmmədqluzadənin "Həmşəri", "Göz yaşları", "Bizim işlərimiz", "Keçi" və digər felyetonlarında da Mirzə Mülküm xana, onun "Qanun" qəzetinə müraciət edilmişdir [9].

XIX əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi M.Tərbiyə "Dənışməndani-Azərbaycan" əsərində Mirzə Mülküm xanın M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatı ilə məşğul olduğunu, "Məbdeyi-tərəqqi" ("İnkişafın başlanğıcı"), "Şeyx və vəzir" adlı kitablar yazdığını qeyd edir [26, s.5; 11, s.31]. Mirzə Mülküm xan əlifba islahatı mövzusunda olan "Şeyx və vəzir" adlı əsərini M.F.Axundzadəyə də göndərmiş və bu əsər onun tərəfindən bəyənilmişdi [15, s.112]. Qeyd edək ki, "Şeyx və vəzir" əsəri osmanlı türkcəsində qələmə alınmışdır [15, s.49]. İran müstəbidlərinin Mirzə Mülküm xanın əsərlərinə lağ etdiklərini bildirən [2, s.26] M.F.Axundzadə əsərin Təbrizdə də çap olunmasını tövsiyə etmişdi [2, s.4]. Əsər "Şərqi-Rus" qəzetində hissə-hissə və 1907-ci ildə Tiflisdə "Qeyrət"

mətbəəsində bütöv halda nəşr edilmişdi [2, s.69].

Şahlıq rejiminə qarşı demokratik ideyaları müdafiə edən Mirzə Mülküm xan ərəb əlifbasının çətinliyini müsəlmanların elmi, ictimai-siyasi inkişafına mane sayır [15, s.113], fəlsəfə və s. dünyəvi elmlərin məktəblərdə tədrisini tələb edirdi [16, s.82]. Qadın azadlığını və maarifçiliyi təbliğ edən Mirzə Mülküm xan “Qanun” qəzetinin 19-cu sayında yazırdı: “Biz qadınları uşaq tərbiyəsi, ailənin rifahı və dünya tərəqqisinin stimulu hesab edirik. Və qızların tərbiyəsinin sivilizasiyanın ən müqəddəs vəzifələri olduğuna inanırıq” [24, p.11-12].

“Yeni yol” qəzetinin 1922-ci il, 1-ci sayında Mirzə Mülküm xanın əlifba islahatı yolundakı fəaliyyətini təqdir edən C.Məmmədquluzadə onun belə dediyini nəql edirdi: “Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görərik ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlman mətbuatından yüksəkdir. Buna da səbəb ərəb hürufatının (hərflər - Ə.F.) çətinliyidir” [8, s.224]. Lakin İran və Osmanlı hakimiyyəti və mürtəcə ruhanilər ərəb əlifbasını müqəddəs sayıb, hər hansı bir islahata qarşı çıxırdılar. Mirzə Mülküm xan M.F.Axundzadəyə yazdığı məktubda buna işarə edərək yazırdı ki, onlar əlifbanı “dinin bir parçası” [22, p.91] sayırlar. İrandakı tənəzzülün səbəbini ərəb əlifbasında gören Mirzə Mülküm xan “Əgər əlifba dəyişdirilsə, İranda yoxsulluq ortadan qalxar, şahlıq da ləğv olar” [15, s.111] deyirdi. Mirzə Mülküm xanın əlifba çalışmaları bəyənən M.F.Axundzadə yazırdı ki, “Həqiqi alim və hörmətəlayiq Mirzə Kazımbəy də onu dəstəkləyir” [21, c.68].

Mirzə Mülküm xan İstanbulda demokratik fikirli İran azərbaycanlıları tərəfindən nəşr olunan “Əxtər” qəzetində məqalələr yazır, qəzetin dəst-xəttini müdafiə edirdi [18, s.56-57]. “Əxtər” qəzeti haqqında məlumat verən “Əkinçi” qəzetinin 1876-cı il, 5-ci sayındakı “Daxiliyyə” məqaləsində yazırdı ki, “Əgərçi İstanbul şəhərində müsəlmanlar üçün çox qəzet çap olunur, amma onlar osmanlı dilində olduğundan bizim üçün elə ləzzət eləməz, lakin “Əxtər” qəzeti fars dilində çap olduğuna və fars dili bizim vilayətlərdə çox işləndiyinə ümidvarıq ki, onu bizim tərəflərə gətirdən çox ola” [3, s.121-122]. “Əxtər” qəzeti şahlıq rejimini tənqid edib demokratik dəyərləri müdafiə edirdi. Bu səbəbdən İrana gətirilməsi qadağan idi [12, s.93].

Avropalılışmağı və Qərbin dövlət idarə sistemini İranda tətbiq etməyə çalışan Mirzə Mülküm xan “Avropa millətləri bir çox mücadilədən sonra ədalət, azadlıq, seçib-seçilmə haqqına sahib oldular. Əgər müsəlmanlar həqiqətən də bu haqlara sahib olmaq istəyirsə, niyə Avropanı təqlid etməirlər?” [16, s.62] deyirdi. Volter, Russo kimi Qərb filosoflarının xalqı zülmə qarşı mübarizəyə çağırıldığını deyən Mirzə Mülküm xan “Məzlum zülmə dözməməlidir” [16, s.72] deyərək xalqı şahlıq rejiminə qarşı mübarizəyə səsləyirdi.

Ölkədə günahkarlara verilən cəzaların da qeyri-müəyyən və adama görə müxtəlif olduğunu yazan mütəfəkkir – “Cəzalar hər bir günahkar üçün aydın və

bərabər olmalıdır” [16, s.75-76] deyirdi. “Qanun bütün İran məmləkətində, bütün İran təbəələri üçün bərabər olmalıdır; Heç kimə qanunsuz cəza verilməməlidir; Etiqad azadlığı olmalıdır” [16, s.78-79] deyən Mirzə Mülküm xanın ən böyük əleyhdarları şahpərəstlər və mürtəcə ruhanilər idi. Onlar Qərb texnologiyasının qəbul edilməsini mümkün sayır, lakin konstitusiyalı idarə sistemini rədd edirdilər. Mirzə Mülküm xan isə bu cür idarə sisteminin uzun təcrübələrin nəticəsi olduğunu, insanlığa daha faydalı olacağını bildirirdi [16, s.63]. Mirzə Mülküm xan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan şahın səlahiyyətinin parlament tərəfindən məhdudlaşdırılması ideyasını irəli sürürdü [20, s.115-116]. Ölkəni xaricilərin əlində oyunağa çevirən şah hökumətini tənqid edən mütəfəkkir özünün “Qanun” qəzetində – “Məgər İran xalqı ölüb ki, onu hərraca qoyublar?” [2, s.51] deyə şikayət edirdi.

Mütəfəkkir “İran mədəniyyəti” adlı əsərində islam dininin mədəniyyətə mane olduğunu iddia edənləri də tənqid edir, “İslam dini mədəniyyətə müxalif deyil” deyirdi [16, s.62]. Mirzə Mülküm xan İranın və islam dünyasının Qərb qarşısındakı məğlubiyyətini nadan din və dövlət xadimlərində görür və onları tənqid edirdi. “Bu ruhanilərin nə üstünlükləri var ki, belə geniş imtiyazlara malikdirlər?” deyən mütəfəkkir onların öz rəzilliklərini vəzifə ilə pərdələdiklərini deyir [16, s.47], “Nidayi-ədalət” risaləsində Avropanın inkişafını keşişlərin yaratdığı xurafat və mövhumatların qanlı mücadilələr nəticəsində yox edilməsiylə əlaqələndirir və müsəlmanları bundan nümunə götürməyə çağırırdı [16, s.30]. O, xalqı cəhalətdə saxlayan mürtəcə ruhanilərə xitabən “Siz milləti parçalayırsınız, onları bir-birinə düşmən edirsiniz” [2, s.58] deyərək “Qanun” qəzetinin 8-ci sayında din xadimlərindən belə şikayət edirdi: “bütün bu zülmələr və İranda axan göz yaşları sizin sükutunuz və qəddarlığınıza görədir. Necə deyə bilərsiniz ki, “Bu bizim problemimiz deyil” [24, p.13]. Məhz bu kimi hallara görə, o, İranda dünyəvi idarəetmə sisteminin qəbuluna çalışırdı [21, c.116].

İlk dəfə Mirzə Mülküm xan tərəfindən İranda ortaya qoyulan məşrutə ideyaları [16, s.13] Hacı Ağa Ruhullah Nəcəfi İsfahani kimi mütərəqqi din xadimləri tərəfindən də dəstəklənmişdi. Avropa qanunlarını Qurana uyğun sayan bu din xadimi yazırdı ki, “Məşrutə islam deməkdir. Məşrutə istəmək islamı istəməkdir” [20, s.82]. Mirzə Mülküm xanın məşrutə fikirləri görkəmli azərbaycanlı mütəfəkkir Cəmaləddin Əfqaniyə də təsir etmişdir [17, s.108]. Lakin Mirzə Mülküm xanı küfrlə ittiham edib, “Biz dinimizdən imtina etmək istəmirik. Allah bizə ağıl verib, Avropa qanunlarına möhtac deyilik” deyən mürtəcə ruhanilər də var idi [17, s.105-106].

“İranda hər şeyi bir nəfər (şah-Ə.F.) zəbt edib” [16, s.44] deyən Mirzə Mülküm xan “Goftar dər rəfi-zülm” (“Zülmün ləğvi haqqında sözlər”) əsərində belə yazırdı: “Ya zalımlar zülmü tərk etməli, ya da məzlumlar zülmə dözməməlidirlər” [15, s.61]. M.F.Axundzadə onun belə dediyini nəql edirdi:

“Məzluma demək lazımdır ki, ey nadan! Sən ki, qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan?” [1, s.268].

Maarifçi bir şəxsiyyət olan Mirzə Mülküm xan eyni zamanda ziddiyyətli ictimai-siyasi xadim idi. Nəsrəddin şahın Avropaya səyahətlərində İranın təbii qaynaqlarının İngiltərəyə icarəyə verilməsi üçün çalışmışdı [17, s.105]. Mirzə Mülküm xanın təşviqi ilə şah İranda istehsal edilən tütün və tənəkənin alqı-satqı və istehsalını 50 il müddətinə Gerald Talbotun Londondakı şirkətinin inhisarına vermişdi. Lakin xalqın şiddətli etirazı və Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Həsən Şirazi və Təbrizdən olan müctəhid Mirzə Cavadın şaha, ingilislərə qarşı cihad fətvaları Nəsrəddin şahı bu müqaviləni pozmağa məcbur etmişdi [19, s.4-5]. Deyə bilərik ki, Nəsrəddin şahın dövründə baş verən tənəkə üsyanı və sonda şahın qətl edilməsi İranda ümumxalq azadlıq hərəkatının təməlini qoydu və məşrutəyə gedən yol açıldı.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Mirzə Mülküm xan XIX əsr İranında demokratik dəyərlərin yayılmasında, şahlıq rejiminə və xurafətçi din xadimlərinə qarşı mübarizədə böyük rol oynamışdır. Mürtəcə ruhanilərin maneəsindən çəkinən Mirzə Mülküm xan əksər vaxtlarda özünün qərbpərəst fikirlərini dini terminologiya ilə ifadə edərək müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilməsinə çalışmışdır. İran məşrutə inqilabının təməllərinin qoyulmasında da onun demokratik ideyaları təsiredici olmuşdur [23, p.185]. Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı məşrutə inqilabçılarına, o cümlədən Cənubi Azərbaycandan olan millət vəkili, görkəmli ictimai-siyasi xadim Seyid Həsən Tağızadəyə böyük təsir göstərmişdir [10, s.183]. Mütəfəkkirin “Qanun” qəzetinin bəzi nömrələri isə məşrutə inqilabı dövründə Tehranda yenidən nəşr edilmişdi [2, s.25]. Mütəfəkkirin maarifçilik fəaliyyəti M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxtı kimi azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Cənubi Azərbaycanlı mütəfəkkir və yazıçı M.Ə.Talıbov Mirzə Mülküm xanı “böyük islahatçı və maarifçi” adlandırmışdır [2, s.26].

Beləliklə, Mirzə Mülküm xanın əsərlərinin öyrənilməsi XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan və İran tarixinin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundzadə M.F.* Əsərləri: 3 cildə. II c., Tərtib edən: H.Məmmədzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
2. *Baxşəliyev O.* Mirzə Melkum xan: həyatı və ədəbi fəaliyyəti. Bakı: Azərənşr, 1970, 76 s.
3. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya, 2005, 496 s.
4. *Həsənzadə T.* XVIII-XIX əsrlərdə İranda yaşamış azərbaycanlı ictimai-siyasi xadimlər (Mehdi Bəmdadın “Tarixi-ricali-İran” əsəri əsasında). Bakı: Nurlan, 2007, 319 s.

5. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 579 s.
6. *Kəsrəvi Ə.* İranın məşrutə inqilabının tarixi. I c., Tərc: A.Ə.Haşimi (Cavanşir). Essen, 2003, 528 s.
7. *Məmmədquluzadə C.* Əsərləri. II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
8. *Məmmədquluzadə C.* Əsərləri. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
9. “Mülküm xan” / Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası / http://calilbook.musigi-dunya.az/m/mulkum_xan.html?fbclid=IwAR2YZdCQdagt1BeREjBLRrpHM9MoYJKAYtAL5TJ_5HIZ6Oj2S9wfPPyqXIU
10. *Şəfiyeva Ə.* S.H.Tağızadənin elmi-pedaqoji fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, 2009, №3, s.182-185
11. *Tərbiyə M.* Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 129 s.
12. *Alam Tabriz A.* Aydınların, dini liderlər və esnafın İranın yakın dönmə toplumsal hərəketlərindəki və devrimlərindəki rollerinin incelenməsi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.
13. *Algar H.* *Ahundzade Mirza Feth Ali* // TDV İslam Ansiklopedisi, II c., İstanbul, 1989, s.186-190
14. *Algar H.* *Mirza Melkum han* // TDV İslam Ansiklopedisi, XXX cild, İstanbul, 2005, s.164-166
15. *Devebakan M.* İranın modernleşme ve meşrutiyete geçiş sürecinde önemli bir aktör: Mirza Malkum Han (1833–1908). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2008, 135 s.
16. *İmamoğlu O.* Mirza Malkum hanın risalelerinde İran modernleşmesi. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019, 105 s.
17. *Karadeniz Y.* İran Batılılaşma Hərəketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908) // SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011, Sayı: 23, s.103-111
18. *Kurtuluş R.* *Ahter* // TDV İslam Ansiklopedisi, Ek-1-ci c., İstanbul, 2016, s.56-57
19. *Kurtuluş R.* *Tütün* // TDV İslam Ansiklopedisi. 42-ci c., İstanbul, 2012, s.4-5
20. *Uyar M.* İranda modernleşme ve din adamları. İstanbul, Emre yay., 2008, 336 s.
21. *Рзаев А.К.* Мухаммед Али Мирза Казем-Бек. Москва: Наука, 1989, 199 с.
22. *Algar H.* *Mirza Malkum Khan. A Biographical Study in Iranian Modernism.* California: University Press of California, 1973, 337 p.
23. *Algar H.* *Religion and the State in Iran, 1785–1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period.* California: University of California Press, 1980, 286 p.
24. *Bashir H.* *Qanun and the Modernisation of Political Thought in Iran* / <https://isu-ir.academia.edu/HassanBashir>
25. *Kəsrəvi Ə.* Tarixə-məşrutəyə-İran. Tehran: Müəssəseye-intişarə-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.
26. *Tərbiyə M.* Danışməndane-Azərbaycan. Tehran, 1314, 414 s.

Redaksiyaya daxil olub 10.02.2020

УДК 1(091)

Л.Д.Гулиева

*Азербайджанский государственный педагогический университет
elkhan.mikailov@bk.ru*

ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И РОЛЬ ЭТНОСА В КУЛЬТУРЕ

Ключевые слова: *мультикультурализм, толерантность, демократическое общество, культура, этнос*

Статья посвящена проблемам и политики мультикультурализма в Азербайджане. Отмечается, что мультикультурализм является государственной политикой нашей республики. Подчеркивается, что мультикультурализм является образом жизни азербайджанского народа, превратившего в принципы своей жизнедеятельности толерантность, терпимость, высокое уважение в отношении других религий и культур.

В статье также рассматриваются вопросы роли этноса в культуре, этнокультурных традиций. Автор указывает, что этническим компонентам культуры Азербайджана принадлежит исключительная роль в национальном самоопределении, возвышении азербайджанского народа, сохранении его исторической самобытности.

L.D.Quliyeva

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ VƏ MƏDƏNİYYƏTDƏ ETNOSUN ROLU

Açar sözlər: *multikulturalizm, tolerantlıq, demokratik cəmiyyət, mədəniyyət, etnos*

Məqalə Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti problemlərinə həsr olunub. Qeyd olunur ki, multikulturalizm bizim respublikamızda dövlət siyasətini təşkil edir və Azərbaycan xalqının həyat tərzinə çevrilib. Azərbaycan xalqı başqa dinlərə və mədəniyyətlərə qarşı tolerantlıq, dözümlülük, yüksək hörmət prinsiplərini öz həyat fəaliyyətinə çevirmişdir.

Məqalədə eləcə də mədəniyyətdə etnosun, etno-mədəniyyət ənənələrinin rolu da gözdən keçirilir. Müəllif qeyd edir ki, millil müqəddəratını təyin etməkdə, Azərbaycan xalqının yüksəlişində, onun tarixi fərqliliyinin qorunmasında Azərbaycan mədəniyyətinin etnik komponentlərinin müstəsna rolu var.

L.D.Guliyeva

POLITIS OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN AND ROLE OF ETHNICITY IN THE CULTURE

Keywords: *multiculturalism, tolerance, democratic society, culture, ethnicity*

The article focuses on the issues of multiculturalism politics Azerbaijan. It is emphasized that multiculturalism is the state policy of the Republic of Azerbaijan.

The major objective of the politics is to protect and develop the ethno-cultural values of different ethnic groups living in the country and integrate them into society. The Republic of Azerbaijan considers the protection and development of the ethno-cultural values of ethnic groups and national minorities living in the territory of Azerbaijan an both an objective and tool of its state politics. In addition, the author reviews concept such as “multiculturalism”, “tolerance”, “ethnicity”, “ethno-cultural values”.

Азербайджан – одна из стран мир, где мультикультурализм является государственной политикой. Образом жизни азербайджанского народа стали мультикультурализм, принципы толерантности и уважения к другим культурам и религиям. Успешное и целенаправленное проведение данной политики в нашей стране обусловило тот факт, что Азербайджан превратился в один из центров мультикультурализма в мире.

Руководство Азербайджана во главе с уважаемым Президентом Ильхамом Алиевым сделало четкий и твердый выбор, определило точные и твердые идеологические цели, которые отвергают политику самоизоляции и дискриминации, предоставляя представителям всех наций и конфессий право на уважение, самоопределение, достоинство, свободу совести, языка, религии, осуществляя культурный плюрализм. Неслучайно Президент Ильхам Алиев объявил 2016 год годом мультикультурализма в Азербайджане. Осуществление данной политики в нашем государстве обусловило сохранение и развитие этнокультурных ценностей, являющихся основой этого многообразия. В своём выступлении на заседании Совета Безопасности ООН Президент Ильхам Алиев отметил: «Азербайджан стремится внести свой вклад в диалог цивилизаций, наша страна проводит многочисленные мероприятия, служащие созданию лучшего взаимопонимания между представителями различных религий. Азербайджан – многонациональная и многоконфессиональная страна.

Представители всех наций и религий живут в нашей стране в условиях мира и взаимопонимания. Ведущийся в нашей стране межкультурный диалог может быть использован в качестве хорошего примера мирного сосуществования людей различных религий и различного происхождения» (1, с.7).

Мультикультурализм в Азербайджане демонстрирует культурное и этническое многообразие нашего общества и способствует признанию всеми его членами право сохранять и развивать свое культурное наследие и традиции.

Роль этноса в культуре, проблема национального менталитета в ней является одним из важнейших разделов культурологии и может стать ключом к пониманию многих проблем и аспектов мультикультурализма. Четкое осмысление и познание корней и особенностей своей национальной культуры и религии, своей этнокультурной самобытности и оригинальности непосредственным образом связано с осознанием своего народа неотъемлемой частью всего человечества, с выявлением и открытием новых сторон исторического, духовного и этнического родства и взаимодействия со многими народами мира и с их культурной революцией.

Наша республика, обретя независимость, государственность и самостоятельность, с полным правом может гордиться своей ролью в сокровищнице культуры общечеловеческой цивилизации, внося свою лепту в мировую культуру. В нашей древней самобытной культуре содержатся богатейшие, ценнейшие пласты многообразного духовного опыта, высочайших достижений, непреходящие образцы материальных и духовных ценностей, яркие, прекрасные произведения искусства, оригинальные идеи, взгляды, идеи, верования.

В многовековой азербайджанской национальной культуре и искусстве заложены самые надежные и стабильные гарантии необратимости прогрессивных изменений во всех сферах жизни общества. И именно наша культура, своим корнями уходящая в глубокую древность, содержащиеся в ней знания, опыт, традиции, нормы и ценности морали, нравственности, способны в большой степени помочь как сохранить и развивать свою духовность, национальную самобытность и самостоятельность, свое национальное достоинство и гордость.

Этнические компоненты культуры представляют собой комплекс органически взаимосвязанных, сложившихся исторически самобытных традиций, психологических особенностей, вкусов, ценностей, обычаев, ритуалов, норм поведения народа. Эти факторы одновременно с общечеловеческими интегративными элементами демонстрируют характер и особенности материального и духовного культурогенезиса, нашего народа, его менталитета.

Этническим пластам в культуре Азербайджана принадлежит исключительная роль в национальном самоопределении, духовном возвышении азербайджанского народа, сохранении и развитии его исторической самобытности, духовной и эстетической уникальности, оригинальности. Этнический слой культуры Азербайджана содержит в себе

как целый пласт создаваемой на протяжении веков художественной культуры в области фольклорных форм, так и творения в сфере профессионального искусства. Народное искусство или фольклор является одним из самых важных компонентов этнокультурного многообразия. Выраженное словесно-поэтическими, музыкально-сценическими, обрядово-игровыми и другими формами, оно является хранителем и выразителем национальных особенностей народа, его традиций, обычаев, которые выражены в образах, символике, языке, художественном строе и характеризуют его этнокультурные особенности.

Так, в национальную художественную культуру Азербайджана органично включен целостный слой прекрасных образцов культуры и искусства в области фольклорных форм. Сюда входят обрядовые и культовые представления, сказки, легенды, дастаны, мифы, народные песни, танцы, ашугское творчество, мугамы.

Величие и красота азербайджанского мугама воплощены в его философско-эстетических идеях и образах, влияющих на народные массы и являющихся эффективным средством эстетического и нравственного воспитания. На открытии симпозиума первого международного музыкального фестиваля в «Баку Вице-президент Азербайджана Мехрибанум Алиева отмечала, что мугам – это некий генетический код, нельзя погрузиться в мугам и продолжать жить дальше так, как вы живете. Входя в его врата, вы фактически либо принимаете, либо не принимаете его философскую концепцию. Эта концепция выстрадана опытом многих поколений» (4, с.77).

Этнический пласт культуры Азербайджана также представлен различными религиозными и древними языческими ритуалами и представлениями, обрядовыми и культовыми проявлениями, насыщенные историей, образом жизни, характером и типом национального мышления, являющиеся системой взглядов на окружающий мир, на самого человека и его места в этом мире. История показывает, что именно следование азербайджанским народом, своим этнокультурным корням, своей многовековой традиционной культуре, ее незыблемым устоям обуславливает сохранение и укрепление национальных связей, традиций народной культуры, проявлению общечеловеческих элементов на основе развития собственной материальной и духовной культуры.

«Азербайджан является одной из колыбелей древних цивилизаций. Культурное, религиозное, этническое разнообразие является характерным для цивилизации в нашей стране. С точки зрения локальной цивилизации наша страна является местом, где только не возникают столкновения, но и осуществляется взаимодействие и взаимовлияние восточной и западной, исламской, христианской и иудейской цивилизации. Тысячелетний синтез

элементов этих цивилизаций сформировал в Азербайджане специфическую среду с высоким уровнем взаимопонимания толерантности столь разнообразных элементов параллельных цивилизаций. На протяжении веков мультикультурализм, как важнейший элемент цивилизации является историческим достижением Азербайджана» (2, с.14).

Азербайджанская культура является формой проявления общечеловеческого содержания культуры, составляя неотъемлемую органическую часть всемирной культуры. В то же время она выражает общечеловеческое мультикультуральное содержание в соответствии с характером и особенностями своего народа. Поэтому кроме мультикультурального содержания ей свойственны черты и особенности индивидуально-специфического, свой этнический колорит. Национальная культура предполагает не только то, что отличает в сфере культуры одну нацию от другой, но и индивидуально-своеобразно проявляется в культуре каждой нации и народности. Мультикультурализм становится движущей силой сосуществования и постоянного развития национальных культур, а также их мирное совместной деятельности.

Уходя своими корнями в глубь веков, национальная культура нашего народа всегда играла активную роль в утверждении прогрессивных общечеловеческих идеалов и ценностей, возвышая их на уровень принадлежности родному народу. В наших этнокультурных традициях, дошедших от старших поколений, заключен незаменимый этнопсихологический и социальный опыт, в котором нормы взаимоотношений между людьми и между представителями других народов является одновременно и моделями образа действия и указаниями как себя вести в различных жизненных ситуациях. Усвоение и соблюдение национальных традиций, обрядов и обычаев, этических правил и норм поведения и сейчас выступает одним из действенных способов приобщения человека к той или иной социальной группе, к нации, к национальной культуре.

Следует выделить огромную роль этноса, этнокультурного фактора в развитии и функционировании культуры общества в целом. Этническое в культуре каждого народа, в том числе и азербайджанского, представляет собой целый пласт социальных и духовных связей и отношений, имеющих огромную силу национального притяжения и воздействия, помогающих людям создавать и развивать свою культуру и уважать культуру других народов. На территории нашей страны с древности совместно проживали представители различных народов, и здесь сформировалась культура с традициями глубокой дружбы и взаимного сотрудничества. Все это нашло яркое художественно-эстетическое отражение в образцах азербайджанской культуры и искусства разных периодов.

Этнический слой культуры является наиболее устойчивым, наиболее консервативным пластом культуры, и в то же время вместе с социальными и общественными и другими изменениями и этот пласт культуры испытывает на себе эволюционные и прогрессивные изменения. Эти исторические изменения, при которых происходит процесс взаимодействия и наложения традиций различных эпох, обуславливает этническую многослойность и многосоставной характер азербайджанской культуры. Она содержит в себе как элементы материальной и духовной культуры, существовавшие еще на стадии формирования азербайджанского народа, так и сравнительно недавно сложившиеся современные традиции и компоненты. Самобытность и уникальность азербайджанской национальной культуры заключается в том, что она представляет собой своеобразный многовековой органический синтез длительной эволюции и взаимодействия разнообразных оригинальных этнических и субэтнических культур, заключающий в себе этнокультурные особенности доисламской цивилизации, а также яркую палитру культур последующих исторических эпох.

Прекрасная культура нашей страны имеет самобытность, цельность, оригинальность, величие и сохраняет свои этнокультурные непреходящие ценности несмотря на все зигзаги и перипетии своего развития, на трудность и противоречивость своей исторической судьбы, несмотря на все попытки имперских структур насильственно нивелировать и обесцветить исторические национальные корни наших национальных традиций. Многовековое сосуществование на территории Азербайджана многочисленных этнических, религиозных, духовных культур и субкультур, формируя и развивая многие черты культурно-бытового сходства, способствовало не поглощению одной культуры другой, а культурному плюрализму, органическому и гармоническому синтезу. Одним из основных показателей современного развития азербайджанской национальной культуры является в настоящее время толерантная среда с твердой мультикультуральной основой, руководствуясь которой Президент Ильхам Алиев охарактеризовал мультикультурализм в нашей республике как «образ жизни», оказывая на государственном и правительственном уровне большую поддержку этому направлению.

Идеология азербайджанства, основы которой заложил Общенациональный лидер азербайджанского народа, Гейдар Алиев, включает в себя такие понятия как единство, солидарность, дружба всех народов и наций, проживающих на территории нашей страны. В основе межнациональных отношений в нашей республике, единстве и солидарности всех народов находится мудрое и справедливое высказывание Гейдара Алиева «У всех у нас одна Родина. Это – Азербайджан».

В этом смысле правомерна мысль академика Р.Мехтиева о том, что

национальную идеологию нельзя искусственно выработать сверху: такая идеология должна быть результатом многолетнего эффективного государственного управления, которое признается большинством народа.

Складывающиеся в последние годы в рамках азербайджанства идейный комплекс, социально-психологические установки и культурные ориентации могут быть полезными в деле формирования общественной системы взглядов на национальные проблемы» (3, с.357).

Большим достижением независимого суверенного азербайджанского государства является признание всеми проживающими в стране народами единой верной идеологии – азербайджанства, которую они почитают, уважают, верят и одобряют. Эта дальновидная и мудрая политика последовательно продолжается Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, являющего гарантом стабильности, прогресса и динамической благополучной жизни азербайджанского общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Ильхама Алиева на заседании Совета Безопасности ООН 4 мая 2012 г. // портал Президента Азербайджанской Республики. <http://ru=president, az/articles/4845>
2. *Алакбаров У.К.* Основы управления устойчивым развитием и экономической цивилизацией / Учебник для высших учебных заведений. Баку: Асполитграф, 2017, 192 с.
3. *Мехтиева Р.Э.* Философия / Учебное пособие. Баку: Шярг-Гярб, 2009, 357 с.
4. Из выступления Посла Доброй воли ЮНЕСКО Мехрибан-ханум Алиевой / Материалы международного симпозиума «Мир Мугама», 18-20 марта 2009 г., 110 с.

Redaksiyaya daxil olub 26.09.2019

UOT 94(479.24)

Ə.C.Qurbanlı

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
qurbanli.68@mail.ru*

SSRİ RƏHBƏRLİYİNİN DEPORTASIYA SİYASƏTİNƏ QARŞI LƏMBƏLİNİN (ERMƏNİSTAN) AZƏRBAYCANLI ƏHALİSİNİN İTAƏTSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR (1947-1953-CÜ İLLƏR)

Açar sözlər: Ermənistan, Ləmbəli, azərbaycanlı, deportasiya

Məqalədə 1947-1953-cü illərdə indiki Ermənistan SSR ərazisindən, azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası tədqiq edilmiş, Ləmbəli əhalisinin təmsalında keçmiş SSRİ və Ermənistan rəhbərlərinin soydaşlarımızın başına gətirdiyi faciələr öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlıların deportasiyası zamanı əhalinin köçürülməyə qarşı müqaviməti, rəhbərlik-xalq birliyi təhlil edilmiş, əhalinin könüllü deyil, məcburi qaydada köçürülməyə cəhdi məqalədə geniş yer almışdır. Məqalədə gətirilən faktlar arxiv sənədlərinə dayanaraq yazılmışdır.

А.Дж.Гурбанли

О НЕПОДЧИНЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛАМБАЛИ (АРМЕНИЯ) ПРОТИВ ДЕПОРТАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РУКОВОДСТВА СССР (1947-1953 ГГ.)

Ключевая слова: Армения, Ламбали, азербайджанцы, депортация

В статье исследуется депортация этнических азербайджанцев из родных земель – нынешней территории Армянской ССР в 1947-1953 гг., отражающая трагедию, пережитую нашим народом по вине советских и армянских лидеров в Ламбали. Проанализировано сопротивление населения против депортации азербайджанцев, единство руководства и народа, широко освещено не добровольное переселение населения, а попытка принудительного депортирования людей. Приведенные в статье факты основаны на архивных документах.

A.J.Gurbanli

ON DISOBEDIENCE OF THE AZERBAIJANI POPULATION OF LAMBALI (ARMENIA) AGAINST DEPORTATION POLICY OF THE USSR LEADERSHIP (1947-1953)

Keywords: Armenian, Lambali, azerbaijanians, deportation

This article examines the deportation of ethnic Azerbaijanis from their native lands – the current territory of the Armenian SSR in 1947-1953, reflecting the tragedy

experienced by our people through the fault of Soviet and Armenian leaders in Lambali. The resistance of the population against the deportation of Azerbaijanis, the unity of the leadership and the people are analyzed, not voluntary resettlement of the population, but the attempt to forcibly deport people is widely covered. The facts mentioned in the article are based on archival documents.

Son illər Ermənistan Respublikası ərazisində XX əsrin ortalarından etibarən soydaşlarımıza qarşı həyata keçirilmiş deportasiya siyasətinin araşdırılması öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu siyasət indinin özündə belə davam edir, soydaşlarımız yenə də tarixi torpaqlarında deportasiyaya, etnik təmizləməyə məruz qalmışlar. Bu baxımdan Ləmbəlinin azərbaycanlı əhalisinin İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə tarixi torpaqlarında deportasiyaya qarşı göstərdiyi müqaviməti və birliyi xalqımızın bu gün ehtiyac duyduğu böyük birlik üçün öyrənilməsi vacib olan əsl nümunədir.

Azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları ərazilərdən deportasiyası siyasəti bütün XX əsr boyu sistemli surətdə davam etdirilmiş, soyqırımı səviyyəsinə çatdırılmasına görə dünya tarixində analoqu olmayan aksiya olmuşdur. Sovetlər Birliyi daxilində azərbaycanlıların deportasiyası yeni metodlarla davam etdirilmiş, İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə isə bu siyasət amansızlıqla həyata keçirilmişdir.

Bu illərdə Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilər tərəfindən həyata keçirilmiş deportasiya və soyqırımı cinayətləri daha geniş vüsət almış, deportasiya siyasəti daha mütəşəkkil şəkildə və daha böyük qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Soydaşlarımızın üzləşdiyi bu faciəli dövrə, xüsusən də Ləmbəlilərin başına gələn bu ağırlı hadisələrə qısa da olsa məqalə həsr etməyi lazım bilir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında"kı 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ermənilərin aborigen türk əhalisinə qarşı ənənəvi etnik təmizləmə siyasətinə yenidən rəvac verməklə yanaşı, onların aqressiv planlarının reallaşmasına yol açmış oldu.

Azərbaycan türklərinin köçürülməsi haqqında Mərkəzi hökumətin qəbul etdiyi qərarların siyasi aspektdə şərhı də onu göstərir ki, bu qərarlar türk əhalisinin respublika ərazisindən istədikləri forma və metodlarla çıxarılması üçün erməni rəsmi və şovinst dairələrinə hər cür sərbəstlik verirdi [9].

Məcburi köçürülmə ilə bağlı arxiv materialları ilə tanışlıq və azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası prosesinin izlənilməsi də təsdiq edir ki, deportasiya prosesi ermənilərin türk əhalisinə qarşı olan tarixi-etnik düşmənçiliyi zəminində həyata keçirilir, etnik təmizləmə siyasətinin yeni formada davamı idi.

1948-ci ilin 10 martında SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalinin və İşlər İdarəsinin rəisi Çadeyevin imzası ilə "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 754 sayılı ikinci qəranını qəbul edir [4, v.21-25].

1948-ci il 10 mart tarixli qərarında azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə bağlı konkret tədbirlərdən bəhs olunur və göstərilirdi ki, bu qərar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavədir [4, v.101]. Qərarla köçürülmə dövrü üçün köçürüləcək bütün işlər Azərbaycan SSR-nin və Ermənistan SSR-nin rəhbərlərinin üzərinə qoyulmuşdu [4, v.22-25]. Qərarla Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılırdı ki, köçürüləcək əhali arasında köçürmənin şərtləri və köçürülənlərlə dövlət tərəfindən güzəştlər haqqında izahat işləri aparılsın [4, v.101].

Ermənistandan köçürülən azərbaycanlı əhaliyə bir sıra "güzəştlər" nəzərdə tutulur, "Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştlər haqqında "SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 17 noyabr tarixli qərarı Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhaliyə də şamil edilirdi. Maraqlıdır ki, bu qərar məhz 1937-ci ildə Sibir, Qazaxıstan və Uzaq Şərqi köçürülənlərə aid idi [10, s.9].

Köçürüləcək əhalinin yerləşdiriləcəyi ərazi Azərbaycanın Kür-Araz ovalığı müəyyən edildiyindən onların Ermənistan SSR-dən köçürülüb yerləşdirilməsində daha ağır yük Azərbaycan SSR hökumətinin üzərinə düşürdü. Azərbaycan K(b)P MK SSRİ NS-nin 10 mart 1948-ci il, 754 sayılı qərarından irəli gələn vəzifələri həll etmək məqsədilə 1948-ci ilin 19 martında xüsusi qərar qəbul etdi [4, v.19-21].

Azərbaycan K(b)P MK 19 mart 1948-ci il tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürüləcəyi müddətdə köçürülmə ilə bağlı məsələnin yerində tez və vətənpəşiv hətli məqsədilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin İrəvan şəhərində xüsusi nümayəndəliyini açmış, həmin vəzifəyə Mürsəl Nəcəf oğlu Məmmədov təyin edilmişdir [4, v.19-21].

Ermənilər ilkin olaraq azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşadıkları qarışıq kəndləri, əsasən də iri azərbaycanlı kəndlərini köçürmək istəyirdilər. Bunlardan biri 245 təsərrüfatı olan (1179 nəfər) Noyomberyan rayonunun Ləmbəli kəndi, o biri isə 238 təsərrüfatı olan (1410 nəfər) Zəngibasar rayonunun Mehmandar kəndləri idi [4, v.3]. Bu kəndlərin köçürülməsi ilkin köçürmə planında nəzərdə tutulmuşdu.

Köçürülmə tədbirləri respublikanın 22 rayonunu, xüsusən Zəngibasar, Artaşat, Vedi, Qarabağlar, Basarkeçər, Noyomberyan, Mikoyan, Dilican, Kirovakan və s. başqa azərbaycanlılar yaşayan rayonları əhatə edirdi. Erməni

millətçiləri ilk növbədə türk əhalini kompakt yaşadığı rayonlardan köçürməyə çalışırdılar [2, v.221-227].

Məlumdur ki, SSRİ NS-nin "Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarında azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi "kөнüllүk" prinsipləri əsasında həyata keçirilməli idi. Qərarda deyilirdi: "100 min kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi könüllü əsaslar üzrə köçürülsün" [4, v.81].

Arxivdə qorunub saxlanılan bir çox rəsmi sənədlərdə də köçürülmənin guya könüllü qaydada aparıldığı qeyd olunur. Doğrudanmı köçürmə könüllü idi? Göçürüləcək azərbaycanlı əhalinin köçürmə siyasətinə münasibəti necə idi və onlar bu siyasi tədbiri necə qarşılayırdılar?

Arxiv sənədindən məlum olur ki, SSRİ NS-nin "Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarında nəzərdə tutulduğu kimi, köçürülmə heç də xoşluqla olmayıb və məcburi xarakter daşıyıb.

Əvvəllər Azərbaycan SSR DİN-da yüksək vəzifə tutmuş, 30-cu illərdə azərbaycanlıların repressiyasında xeyli dərəcədə aktiv, cinayətkar rol oynamış və köçürmə illərində Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri olmuş general-mayor Xoren Qriqoryanın Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova ünvanladığı, üzərində "tamamilə məxfidir" qıfı 3 may 1948-ci il tarixli "Ermənistan SSR-nin azərbaycanlı əhalisi arasında Azərbaycan SSR-ə köçürülməyə dair əhval-ruhiyyə haqqında" kı arayışda bildirilirdi: "Xarakterik haldır ki, gələcək köçürülmə haqqında əhaliyə xəbər verilən kimi və bu tədbirin məqsədləri kolxozçuların ümumi yığınağında açıqlandığı zaman iştirakçılar öz tərəflərindən hökumətin bu qərarını yekdilliklə müsbət qarşılasalar da, öz aralarında olan təkbətək söhbətlərində əhalinin çoxu bu tədbirə qarşı öz etirazlarını bildirirlər" [5, v.21].

Köçürülmə ərəfəsində Ermənistanın Xüsusi Xidmət Orqanları və onların yerlərdəki çoxsaylı agentləri vasitəsi ilə azərbaycanlı əhalinin köçürmə siyasətinə olan münasibəti öyrənilir və lazımı dövlət instansiyalarına çatdırılırdı. Azərbaycanlı əhalisi arasında aparılan dinləmələr və ictimai rəyin öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, əhali tərəfindən köçürülməyə olan münasibət rəsmi orqanların bildirdiyi kimi, heç də birmənalı deyildi. Ermənistan SSR DİN X.Qriqoryan azərbaycanlı əhali arasında yaranmış mənfi əhval-ruhiyyəni onlar arasında təbliğat qrupları tərəfindən aparılmış zəif izahat işləri ilə bağlasa da, əsl həqiqətdə Azərbaycan türkləri min illər boyu yaşadıkları, onlara məxsus tarixi torpaqlarını heç də asanlıqla tərk etmək istəmirdilər.

Bu faktı təsdiq edən X.Qriqoryan Azərbaycan rəhbərinə ünvanladığı arayışda bildirirdi: "Bizim tərəfimizdən çoxlu faktlar əldə olunmuşdur ki, azərbaycanlılar yaşayış yerlərindən köçmək istəməirlər. Onların öz yaxın adamlarının qəbirlərini yad edərkən, məzar başında ayrılıq haqqında ağılar demələri onların köçmək istəmədiklərini göstərir..." [5, v.20].

SSRİ Nazirlər Sovetinin Azərbaycan türklərinin köçürülməsi haqqındakı məlum qərarına qarşı qeyri və yarım-leqal formalarda gizli də olsa, mənfi münasibət davam edir, demək olar ki, Ermənistanın türklər yaşayan bütün rayonlarını əhatə etmişdi. Köçürülməyə qarşı mənfi münasibət Zəngibasar, Amasya, Basarkeçər, Sisyan, Vedi, Qarabağlar, Artaşat, Oktomberyan, Qafan, Meğri və s. başqa rayonlarında olduğu kimi, Noyomberyanda da azərbaycanlı əhali arasında kəskin şəkildə nəzərə çarpırdı [5, v.21-28].

Köçürülmə tədbirlərinə qoşulmayan və bütün əhalisi ilə birlikdə bu siyasi tədbirə etiraz edən Noyomberyan rayonunun Ləmbəli kəndinin əhalisi hələ 1948-ci ildə köçürülməsi nəzərdə tutulan kəndlərin siyahısında idi. SSRİ NS-nin 140848 sayılı 29 sentyabr 1948-ci il tarixli qərarına əsasən Ermənistan SSR NS Ləmbəli zeytun sovxozu və qonşu Kərkilə kəndində subtropik sovxoz yaradılması haqqında xüsusi qərar qəbul etmiş və bununla əlaqədar həmin kəndlərin sakinləri sərəncama əsasən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməli, onlara məxsus malikanə və torpaqlar ermənilərə verilməli idi [1, v.152].

Bu barədə Ləmbəlinin, Aşağı Körpülünün, Zəngibasar rayonunun Hacı Elyas kəndlərinin əhalisinin köçürülməsini sürətləndirilməsi barədə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini A.Piruzyanın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevə 18 oktyabr 1948-ci il tarixli məktubunda ətraflı bəhs olunur. Məktubun mətnindən aydın olur ki, bu kəndlərdə Ermənistan hökuməti subtropik və tərəvəzçilik sovxozu yaratmış və bu kəndlərin köçürülməsi "zərurəti" bildirilirdi [1, v.52].

Ermənistan SSR-nin hökuməti bu kəndi ilkin olaraq köçürməyə can atır, bunu onunla əlaqələndirirdilər ki, onların köçürülməsi xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti daşıyır [1, v.153]. Bütün bunlar bəhanə idi. Məgər azərbaycanlılar qalıb həmin sovxozda işləyə bilməzdilər? Və yaxud onların sovxozda işləmələri xalq təsərrüfatına hansı zərəri verirdi? Ləmbəli kəndinin köçürülməsi Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən Respublika Kənd Təsərrüfatı Nazirinin müavini A.Qriqoryana tapşırılsa da, onlar Azərbaycanın Salyan rayonuna köçməkdən qəti imtina edir və açıqdan-açığa hökumətin qərarına itaətsizlik nümayiş etdirirdilər. Azərbaycan SSR Köçürmə idarəsinin rəisi A.Gözəlovun Azərbaycan SSR NS-nin sədri Teymur Quliyevin adına göndərilmiş 26 oktyabr 1948-ci il tarixli məktubunda ona məlumat verərək bildirirdi ki, 245 təsərrüfatdan (1192 nəfər) ibarət olan Ləmbəli kəndinin əhalisi Azərbaycanın Salyan ərazisinə köçmək istəməirlər [1, v.148].

Ləmbəli kənd sakini Seyidov Əlinin Gürcüstanın Sadaxlı stansiyasından Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun ünvanına göndərdiyi məktub təkcə Ləmbəlidə deyil, bütün Ermənistanda Azərbaycan türklərinin necə və hansı şəraitdə köçürülməsinə aydınlıq gətirir. Məktubun mətnindən aydın olur ki, azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi könüllülük prinsipinə əsaslandığına baxmayaraq respublikada köçürülmə zorakı yolla aparılır və həmin metod eynilə Ləmbəli kəndində də tətbiq edilir [1, v.151].

Ləmbəli əhalisini köçürməyə razı sala bilməyən rayon rəhbərləri kolxozun ümumi yığıncağında saxta protokol tərtib etmiş, təzyiq altında kolxozçuların 25%-nin razılığını almışlar. Yığıncaqda 150 adam iştirak etdiyi halda, protokolda 450 nəfərin iştirakı qeyd olunmuşdur [1, v.151]. Əhalini köçürməyə məcbur etmək məqsədilə Ləmbəli kolxozunun sədri B.İnsanov rayon partiya komitəsinə çağrılaraq ona təzyiqlər göstərilmişdir. Lakin buna baxmayaraq kənd camaatına arxalanan B.İnsanov onların təklifini rədd etmişdi [8, s.178].

Köçürülmənin qəti olduğunu başa düşən B.İnsanov ehtiyatı əldən buraxmır, azərbaycan ziyalılarından bu işə kömək göstərmələrini xahiş edir. O, Ləmbəlilərin köçmək istəmədiklərini və köçərlərsə onlar üçün iqlim şəraitinin uyğun olduğu Qazax, Akstafa, Tovuz rayonlarında məskunlaşdırılması məsələsinin yuxarı təşkilatlarda qaldırılmasına köməklik göstərilməsi barədə Səməd Vurğuna müraciət etmişdir. (Bu müraciət AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun arxivində indiyədək qorunub saxlanılmaqdadır).

S.Karapetyanın göstərişi və milis dəstələrinin köməyi ilə Ləmbəlilər maşınlarla doldurularaq Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə köçürülür. Gürcüstan hakimiyyət orqanları isə öz növbəsində əhalini vaqonlara doldurub onları İrəvana göndərir [8, s.178]. C.Vəlibəyov və B.İnsanov Ləmbəlilərin bu vəziyyəti ilə bağlı Ermənistan K(b)P MK-da olmuş, bundan sonra hökumət Ləmbəlilərin Basarkeçərin Zod, Ağkilsə kəndlərində yerləşdirilməsinə icazə vermişdir [8, s.178].

Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirinin müavini M.Poladov Ermənistanda olarkən hazırladığı arayışda göstərirdi ki, Ləmbəli əhalisinin evləri bura köçürülən erməni ailələri arasında paylanmış, azərbaycanlıların qəbiristanlığı dağıdılaraq məzar daşlarından yeni binaların tikintisində istifadə olunmuşdur [10, s.34]. Azərbaycan rəhbərliyindən kömək görməyən Ləmbəlilər öz vətənlərinə qayıtmaq üçün əsl mərdlik nümunəsi göstərir, Ləmbəliyə qayıdaraq özlərinə yeraltı dəyələr tikərək orada yaşayırlar. Yalnız İ.V.Stalinin ölümündən sonra Ləmbəlilərin G.M.Malenkova ərizə və teleqramlarda zorla əllərindən alınmış evlərinin geri qaytarılmasını tələb edirlər [10, s.35]. SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə Baş Köçürmə İdarəsinin xüsusi komissiyası Ləmbəlidə olur və onların qaldırıldıqları məsələlər faktlarla

təsdiqlənir. Aparılan yoxlamalar və aşkar olunmuş faktlar barədə Ermənistan K(b)P MK-nın yeni təyin edilmiş birinci katibi S.Tovmasyana məlumat verilir [10, s.35].

1950-ci illərin ortalarında Ermənistan K(b)P MK “Ləmbəlidə evlərin keçmiş sahiblərinə qaytarılması və onların sovxozda işə qəbul edilməsi barədə” qərar qəbul edir [10, s.35]. Beləliklə, Ləmbəlilərin dörd illik qəhrəmanlıq “epopeyası” onların haqlı tələblərinin yerinə yetirilməsi ilə nəticələnir. Sakinlər kəndlərinə qayıdarkən, onların evlərinə sahib çıxmış ermənilərlə münaqişə baş vermiş, iki azərbaycanlı qadın ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü [8, s.183].

Bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Ləmbəlidə azərbaycanlı əhalinin deportasiyaya müqaviməti totalitar rejim dövründə böyük bir hadisə idi. Bütün Ermənistanda azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda olduğu kimi, deportasiya prosesi aşağıdakı formada təzahür etmişdir:

1) Köçürülmənin könüllü olduğuna isnad edilməklə, öz tarixi torpaqlarını tərk etməkdən boyun qaçırılması;

2) Köçürməyə qarşı açıq müqavimət göstərilməsi;

3) Ləmbəlilərin köçkünlərin Kür-Araz ovalığında deyil, dağətəyi rayonlarda məskunlaşmaq cəhdləri;

4) Köçürülməyə qarşı birliyin təşkil olunmasında partiya-təssərrüfat rəhbərliyinin durması;

5) Köçürülmənin “könüllülük” prinsipləri əsasında deyil, məcburiyyət prinsipləri ilə həyata keçirilməsi;

6) Azərbaycanlı əhalinin Ermənistanın dövlət və hüquq mühafizə orqanlarının təzyiqi altında köçürməyə məcbur edilməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası DA: f 411. siy 9, iş 580
2. Azərbaycan Respublikası DA: f 411. siy 9, iş 734
3. Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f 1. siy 55, iş 69
4. Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f 1. siy 222, iş 48
5. Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f 1. siy 221, iş 5
6. Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f 1. siy 221, iş 78
7. Azərbaycan Respublikası PİİSSA: f 1. siy 206, iş 29
8. *Musayev T.* XX əsrdə xalqımızın başına gətirilmiş müsibətlər. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 319 s.
9. *Nəcəfov B.* Deportasiya. Bakı: Çarşoğlu, 1998, 214 s.
10. *Paşayev A.* Köçürülmə. Bakı: Gənclik, 1995, 40 s.

Redaksiyaya daxil olub 07.01.2020

UOT 94(479.24)

N.R.Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
mamedov-n@yahoo.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞAL OLUNMUŞ KƏLBƏCƏR RAYONU ƏRAZİSİNDƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ

Açar sözlər: ekologiya, Azərbaycan, Kəlbəcər, Qarabağ, münaqişə, aqressiv siyasət, erməni terrorçuluğu, soyqırımı, işğal, kütləvi qırğınlar, Ermənistan, vandalizm, abidələr

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan Kəlbəcər rayonu vaxtaşırı olaraq Ermənistan Respublikası silahlı birləşmələrinin hücumlarına məruz qalmış və bu hücumlar nəticəsində 217 kəlbəcərli öldürülmüşdür.

Azərbaycanın, o cümlədən Kəlbəcərin təbii-coğrafi mövqeyi, yeraltı və yerüstü sərvətləri həmişə xain qonşularımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sərvətləri ələ keçirmək üçün Ermənistan işğalçıları Azərbaycan Respublikasına qarşı elan olunmamış müharibəyə başlamış, lakin onlar unudurlar ki, Azərbaycan xalqı, o cümlədən Kəlbəcər əhalisi tarixi ənənələrə sadıq qalaraq işğalçılara ciddi müqavimət göstərmişlər.

Н.Р.Мамедов

АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КЕЛБАДЖАРСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевая слова: экологи, Азербайджан, Келбаджар, Карабах, конфликт, агрессивная политика, армянский терроризм, геноцид, оккупация, массовая резня, Армения, вандализм, памятники

С начала «Нагорно-Гарабахского конфликта» Келбаджарский район подвергался интенсивным обстрелам и нападениям вооруженных сил Республики Армения, армянских сепаратистов вышеупомянутого региона, 217 келбаджарцев стали жертвами этих обстрелов и нападений.

Природные богатства, ресурсы, полезные ископаемые, благоприятное географическое положение всегда привлекали внимание недоброжелателей Азербайджанского народа также к Келбаджару. Армянские оккупанты, сепаратисты, начавшие необъявленную войну против Азербайджанской Республики, их покровители из различных стран мира, забыли, что азербайджанский народ, жители Келбаджарского района верны многовековым традициям патриотизма.

N.R.Mammadov

ARMENIAN VANDALISM IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Keywords: *ecology, Azerbaijan, Kelbajar, Karabakh, conflict, aggressive policy, Armenian terrorism, genocide, occupation, The massacres committed, Armenia, vandalism, material*

Since the beginning of “Daghigh Garabagh conflict” the Kelbajar district has been subjected to intense firing, shelling and attacks by the armed forces of the Republic of Armenia, the Armenian separatists of the afore-mentioned region, 217 Kelbajarina became victims of the firing and attacks.

The natural wealth, resources, minerals, favorable geographic location has always attracted the attention of enemies of the people of Azerbaijan to Kelbajar. Armenian occupants, separatists, who started undeclared war against Azerbaijan Republic, their patrons from around the world have forgotten that the Azerbaijani people, the residents of Kelbajar district are true to centuries-old traditions of patriotism.

Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən Ermənistanın planlı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi cinayətlər tarixi və siyasi cəhətdən araşdırılmasının zəruriliyi, tədqiq olunan mövzunun aktuallığını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev AMEA-nın 26 aprel 2011-ci ildə illik ümumi yığıncağındakı çıxışında bildirmişdir ki, “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu bizə diktə edir ki, bu sahəyə daha da böyük diqqət göstərək. Çünki bu bölgənin tarixi ermənilər tərəfindən daim saxtalaşdırılır, daim təhrif olunur” [2].

Qeyd edək ki, XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəlində SSRİ-nin tənəzzülü və süqutu şəraitində ermənilər yenidən Azərbaycan torpaqlarına qarşı əsassız ərazi iddialarına, xalqımıza qarşı soyqırımı və deportasiya siyasətinə başladılar. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində keçmiş sovet rəhbərliyi ermənilərə açıq şəkildə dəstək verdi. Milli etnik münaqişələrin həllinə Qərb dövlətləri də etinasız yanaşdılar. SSRİ dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqaza əvvəlki nəzarətini qoruyub saxlamağa can atan Rusiya nəinki problemin həllinə cəhd göstərmədi, əksinə, münaqişə nəticəsində yaranmış status-kvonun saxlanması üçün əlindən gələni etdi və bunu ölkəmizin müstəqilliyi üçün təzyiqliq vasitəsinə çevirdi.

Ölkədə gedən siyasi çəkişmə, hərəc-mərclik, ordudakı özbaşnalıq, müdafiə işinin lazımi səviyyədə qurulmaması və sair nəticəsində qısa müddət ərzində Azərbaycanın alınmaz qalası sayılan Şuşa şəhəri və bütövlükdə Dağlıq Qarabağ erməni işğalçılarının nəzarəti altına keçdi. 1993-cü ilin sonuna yaxın isə ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 rayon – Laçın,

Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan rayonları erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olundu [9].

Ümumiyyətlə, 1991-1994-cü illər ərzində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilər öz təbii ehtiyatlarına, iqlim-torpaq şəraitinə və iqtisadi potensialına görə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyəti olan region sayılır. İşğal olunmuş bu ərazidə fəaliyyət göstərən sənaye sahələri Respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənayesi sahələri üzrə müəssisələr daha çox inkişaf etmişdi. Göstərilən sahələrin bu regionda inkişafına güclü kənd təsərrüfatı xammalı və yerli təbii ehtiyatlar müsbət təsir göstərirdi.

Ermənistanın təcavüzünə məruz qalan rayonlarımızdan biri də Kəlbəcər rayonu olmuşdu. Kəlbəcər rayonu Azərbaycanın qərbində yerləşir. Rayon qərbdən Göyçə mahalı, şimaldan Göygöl və Daşkəsən bölgələri, şərqdən Qarabağ mahalı, cənubdan Laçın bölgəsi və Zəngəzur mahalı ilə həmsərhəddir. Kəlbəcər rayonu yeraltı, yerüstü sərvətləri ilə Azərbaycanın incisi idi. Qızıl, civə və mərmər yataqları, isti suyu, turş suyu, dörd yüzdən çox mineral bulaqları, min cür bəzək daşları, qoz və palıd meşələri, təmiz havası, təbii gözəllikləri ilə məşhur olan Kəlbəcəri bəzən “Azərbaycanın İsveçrəsi” də adlandırırdılar. Azərbaycanın ən geniş və zəngin yaylaqları – Sanyer, Qaraarxac, Sultan Heydər, Gülü düzü, Keyti-Mehdi, Alagöllər, Çalmalı, Söyüdlü, Qara Qaya, Dəlidağ, Murovdağ, Qoçdaş və digər yaylaqlar da Kəlbəcərdə idi. Azərbaycanın 28 bölgəsinin mal-qoyun sürüləri yayda Kəlbəcər yaylaqlarına gətirilərdi. Hərbi baxımdan çox əlverişli mövqedə yerləşən Kəlbəcər rayonu 1989-cu ildə Tərtər-Ağdərə yolu kəsildikdən sonra Murov dağının “Ömər” aşırımından 100 kilometrlik Kəlbəcər-Gəncə yolundan istifadə etdi. Təsadüfi deyildir ki, bu yolu “Həyat yolu” adlandırırdılar. Qışda isə təhlükəli olduğundan bu yolla əlaqə kəsilir və əhali blokadada qalırdı [9]. Belə bir çətin şəraitdə Kəlbəcərin mərd oğulları özünümüdafiə batalyonu yaratdı (22.09.1991-ci il). Batalyon 02 dekabr 1991-ci ildə Müdafiə Nazirliyində təsdiq edildi və “809 sayılı Əlahiddə Batalyon” adlandırıldı [10]. 1991-1992-ci illərdə Kəlbəcər Batalyonu Kəlbəcərin müdafiəsini təşkil etməklə yanaşı iyul-avqust aylarında Ağdərə rayonunun Ermənistan silahlı birləşmələrindən təmizlənməsində fəal iştirak etdi. Bütün bunlara baxmayaraq 1993-cü il aprelin 3-də Rusiyanın 7-ci Ordusunun 128-ci motoatıcı alayı muzdluların, əsasən də kazakların yaxından köməyi ilə Ermənistan silahlı birləşmələri Kəlbəcər rayonunun işğal etdi [18]. Dörd il düşməne mərdliklə, ləyaqətlə cavab verən 124 kəndə, 1936 km² əraziyə malik Kəlbəcər rayonu işğal edildi və rayonun 55000 nəfər əhalisi Respublikamızın müxtəlif rayonlarında məcburi köçkün həyatını yaşamağa məcbur edildi. 1988-1994-cü illər ərzində Kəlbəcər rayonu 217 nəfər şəhid vermiş, 3 nəfər isə Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür [19]. Kəlbəcərdə dünyaya göz açmış

Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanları – Şahlar Əvəz oğlu Şükürovun, Sərdar Mədət oğlu Səfərovun, Ülfət Ələkbər oğlu Kərimovun rəşadətləri bütün gənclərimizə örnək olmaqla daim ürəklərdə yaşayacaqdır.

Ermənistan tərəfindən başlanmış müharibə işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda nəinki şəhər və kəndlərin dağıdılmasına, eyni zamanda ərazidə bitki və heyvanat aləminin məhv edilməsinə və bütövlükdə ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olmuşdur.

Aparığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Kəlbəcər bölgəsində 4000-dən çox bitki, çoxsaylı dərələr, təpələr, yamaclar, qayalar, 30 mindən çox sərin, 17 isti və 400-dən çox turş sular, qızıl, civə, obsidian və mərmər yataqları olmaqla, Kəlbəcər özlüyündə böyük abidə idi. Eyni zamanda Kəlbəcərin digər bir füsunkarlığı Qaragöl və Zılxa göllərinin sahilindəki Ayıçınqılı və Pəriçinqil dağları üzərində həkk olunmuş rəsmlərdir. Bura 1966-cı ildə qeydə alınmış və 1976-cı ilədək tədqiq edilmişdi. Rayonda 3500-dən çox qaya rəsmi dəniz səviyyəsindən 3000 metr hündürlükdə aşkar edilmişdir [8]. Orijinal təsvirli, bədii dəyərli və mövzu müxtəlifliyi ilə seçilən bu rəsmlərdə sadə kotanla şumlanan tarla, ov və dini mərasimləri, maral, dağ keçisi, canavar, ceyran və başqa təsvirlər tapmaq olar. Bu qaya rəsmlərinin çoxu Erkən Tunc dövrünün sonlarına aid olub, biri digərindən ölçüsünə, kompozisiyasına və təsvir texnologiyasına görə fərqlənirdi. Son Tunc dövrünün sonlarına aid təsvirlər üstünlük təşkil edirdi. Bu qaya rəsmləri yaxınlığında hündür dağlıq ərazilərdəki qədim yaşayış yerində bizim eradan üç min əvvələ aid gil qablar, obsidian və çaxmaqdaşından bıçaqlar, ox ucluqları və çoxlu başqa əşyalar tapılmışdır ki, bütün bunlar Kəlbəcərin qədim yaşayış məskəni olmasını sübuta yetirir.

Kəlbəcər ərazisində bir çox qədim qalaların qalıqları var idi. Bunlardan ən məşhurları “Comərd”, “Qalaboynu”, “Qaraçanlı”, “Lök” və digərlərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu qalalar əsasən karvan yollarına gözətçilik məqsədilə inşa edilmişdir. Kəlbəcərdəki bu qalalardan nisbətən salamat qalam “Lök” qalası idi. Qalanın üst tərəfi dəvə boynuna oxşadığından ona “Lök” adı verilmişdi [6]. Nəhəng bir qayalıq üzərində ucaldılmış bu qalanın bir yerdən yolu vardı. Bu cığırın döngəsində kiçik bir gözətçi yeri düzəldilmişdi. Burada gizlənən bir nəfər cığırdan keçmək istəyənləri bir-bir ağaclarla itələyib uçurum qayadan sala bilirdi. Qayanın baş tərəfində qalın və içərisində dəyirmi quyular olan qala diyarları ucaldılmışdı. Qalanın içərisində qayalar bir neçə yerdən çapılmış, oyulmuş və nəhəng quyular qazılmışdı. Görünür, bu quyularda ərzaq və birinci növbədə su ehtiyatı saxlayırlarmışlar. Hansısa hündür dağdakı bulaqdan qalaya su borusu çəkilmişdir. “Lök” qalasının sol tərəfində, Lev çayı görünən istiqamətdə qabağı açıq, bir-birinə yaxın iki mağara var idi. Həmin mağaralarda ərzaq saxlanıldığı güman edilirdi [7].

XII-XV əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının süqutundan sonra Kəlbəcər

Xaçının mərkəzi olmuşdur. Təəccüblü deyildi ki, bu ərazidə Xudadəng, Gəncəsar, Xatirəvənd və Müqəddəs Yakob kimi məşhur komplekslər tapılmışdı.

Kəlbəcərin qədim dövrlərdən erməni işğalına qədərki tarixinə səyahət etməyin mümkün olduğu başqa bir abidə 900 m²-dən çox ərazini əhatə edən və Qarabağda ən heyranedici abidə Kəlbəcər Tarix Muzeyi idi. Onun daxili divarlarının tikintisində 2037 rəng çalarlı daşlardan istifadə edilmişdi. Bu onu başqa muzeylərdən fərqləndirirdi. Muzeyin həyətidə 14 qoyun və at fiquru vardı. Muzey eksponatları zəngin bir dəhlizdən, 3 kabinetdən, 9 nümayiş salonundan və içərisində 30 mindən çox eksponat olan bir fonddan ibarət idi [13]. Buradan Kəlbəcərin zəngin təbiəti, qədim yaşayış ərazisi, müxtəlif çeşidli daşlar, kənd təsərrüfatı və maldarlıq alətləri, qədim ev əşyaları, qədim silahlar, qədim metal və kağız pullar, qədim yaşayış evlərinin quruluşu, ceyran və düzəngah keçisinin fiqurları, daşlaşmış nehrə, qazan, şeypur və arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış digər əşyalar haqqında və həmçinin bütövlükdə Azərbaycanın, o cümlədən Kəlbəcərin müasir tarixi haqqında məlumat almaq mümkün idi.

Kəlbəcərdə aparılan arxeoloji ekspedisiyalar burada yaşayışın qədimdən mövcud olduğunu göstərmişdir. Yazıyurdu, Taxta, İstisu və Zalxa adlı yerlərdəki qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi bu ərazilərin hələ e.ə. III minillikdə insanlar tərəfindən mənimsənildiyini sübuta yetirmişdir [23].

Kəlbəcər rayonunun işğalından sonra yerli və xarici jurnalistlər qarşısında çıxış edən Azərbaycan Milli Ordusunun iki əsgəri – Qalib və Şəmsi Məcnunov qardaşları üç həftə ərzində işğal olunmuş Laçın və Kəlbəcər rayonları ərazilərindən çıxarkən Laçın və Kəlbəcər rayonlarının bir neçə kəndlərində dinc sakinlərin ermənilər tərəfindən güllələndiklərinin, yerli sakinlərə məxsus var-dövlətin dayanmadan ardı-arası kəsilməyən yük maşınları ilə daşındığını gördüklərini bildirmişlər. Onlar həmçinin məişət əşyalarını və mal-qaranı çıxartdıqdan sonra ermənilərin bütünlüklə kəndləri yandırdıqlarının şahidi olduqlarını vurğulamışlar.

Kəlbəcər rayonunda aparılmış çəkilişlərdən rayon ərazisinin ermənilər tərəfindən necə dağıldığını aydın görmək olur. Kəlbəcər rayon Uşaq xəstəxanasının binası tamamilə dağıdılmışdır. 1993-cü ilə qədər həmin binanın ön hissəsində Kəlbəcər şəhər əhalisinin ən sevimli istirahət guşəsi olan park yerləşirdi. Park 1960-cı illərdə nadir ağac növlərindən, həmişəyaşıl kollardan, nadir dağ güllərindən salınmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, bu parkdan da heç bir əsər-əlamət qalmamışdır [6].

Kəlbəcər Meşə Təsərrüfatı İdarəsinin inzibati binası tamamilə dağıdılmışdır. Binanın sağ tərəfində yerləşən parkdan, orada əkilmiş müxtəlif növ dekorativ, relik şam ağaclarından əsər-əlamət yoxdur. Çaykənd kəndi tamamilə dağıdılmış və kəndin yollarının kənarındakı ağaclar məhv edilmişdir

[7]. Lakin ermənilər bu kəndi və Rəhimli kəndini yenidən bərpa edib yaşayırlar. Təkcə Rəhimli kəndinin yuxarı hissəsində yerləşən evlərdə yaşayış vardır və ermənilər burada heyvandarlıqla məşğul olurlar. Ermənilər kənddən yuxarıda, yüksəklikdə televiziya qülləsi tikiblər və qülləyə gedən yolda minlərlə ağac məhv edilmişdir [8].

Xarabalığa çevrilmiş İstibulaq kəndinin bütün evləri yandırılaraq məhv edilmiş, sahibsiz qalmış həyətyanı sahələrdəki ağaclar kəsilərək daşınmışdır. Kəlbəcər qızıl mədəni ermənilər tərəfindən istismar olunmaqla Kəlbəcərdən qızıl mədəninə və oradan da Göyçəyə qədər yol təmir olunmuş və intensiv istifadə edilir.

Kəlbəcər şəhəri tam dağıldıqdan sonra binaların bir hissəsi yenidən bərpa olunmuş, yeni binalar inşa edilmiş və bu mənzillərə erməni əhalisi yerləşdirilmişdir. Şəhərin “yuxarı düz” adlanan sahəsində, uçurları görünən Rayon İcra Hakimiyyətinin yeni binasının qabaq tərəfində 1985-86-cı illərdə salınmış parkdan və ətrafdakı yaşıllıqlardan heç bir nişanə qalmamış, xarabalığa çevrilmişdir.

Alkənd və Böyürbinə kəndlərinin də tamamilə xarabalığa çevrilmiş, həyətyanı sahələrdə ağacların tamamilə kəsilərək məhv edilmişdir. Evlərin divarları belə dağıdılmışdır.

İşğaldan sonra Kəlbəcərdə olmuş Tərtər rayonu Qapanlı kənd sakininin gördüklərindən: “2005-ci ildə Çəmini, Dəmirçi Damı kəndlərinin ərazisində olarkən yaşayış evlərindən, məktəb binası, inzibati binalardan əsər-ələmət yox idi, qapı-pəncərələr, damlar sökülmüşdü. Görünür, xüsusi dəstələr taxta materialları istifadə üçün yığıb aparırdılar. Çaykənddə ermənilər bir neçə evdə yaşayırdılar. Qalan evlər isə tamamilə uçurulmuşdu. Bəzi evlərdən tövlə kimi istifadə olunurdu [9]. Kəlbəcər şəhərində seçmə üsulu ilə yaşayış vardı. Hansı evlər istifadə edilməyibsə, hamısı tam sökülüb, şəhərdə olan parklar, yaşıllıqlar dağıdılıb. İstehsalat sahələri, tikinti müəssisələri, idarə binaları tam dağıdılmışdır. Şəhərin yuxarı hissəsində tam təmir olunmuş bir neçə bina vardı. Şəhərdə Uşaq xəstəxanasının binası tamamilə dağıdılıb. Nadir ağac növlərindən, həmişəyaşıl kollardan salınan istirahət parkları sökülmüşdür. Şəhərə gələn asfalt yolu bərpa edilmişdir. Digər binaların tam sökülməsi hesabına şəhərin yuxarı məhəllələrində hərbi yönümlü idarələr, aşağısında isə əhalinin yaşaması üçün şərait təmin olunub. Elektrik enerjisi gecə-gündüz verilir.

Dəmirçi Damı, Seyidlər, Cəmilli, Çaykənd, İstibulaq, Təzəkənd, Rəhimli, Alxaslı, Boyaqlı, Qalqılışlı, Qaraxan, Şaplar, Şam, Xolərək, Çıraq, Tövlə, Şurtan kəndlərində tək-tək evlərdə yaşayış vardı. Dədə-baba qəbiristanlıqlarının heç birini tapa bilmədim. Həmin ərazilər tam təmizlənmiş və traktorla şumlanmışdır. Hətta bəzi yerlərdə olmuş qədim heykəllər daşınıb aparılmışdır” [9].

Qeyd edək ki, Kəlbəcər tarix-diyarşünaslıq muzeyi tamamilə dağıdılmış, 13 minədək əşyası itirilmişdir. Qubadlı tarix-diyarşünaslıq muzeyinin 3 mindən çox, Laçın tarix-diyarşünaslıq muzeyinin 5 mindən çox əşyası (Sarı Aşığın xatirə muzeyi filialı ilə birlikdə) itirilmişdir [10].

Kəlbəcər və Laçın tarix-diyarşünaslıq muzeyləri Bakı şəhərində, Qubadlı tarix-diyarşünaslıq muzeyi isə Sumqayıt şəhərində fəaliyyətlərini qismən bərpa etmişlər.

İşğal altında olan Kəlbəcər rayonu öz təbii ehtiyatlarına, iqlim-torpaq şəraitinə və iqtisadi potensialına görə Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyəti olan bölgə sayılırdı. Rayonda fəaliyyət göstərən sənaye sahələri respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənaye sahələri üzrə müəssisələr daha çox inkişaf etmişdi. Göstərilən sahələrin rayonda inkişafına güclü kənd təsərrüfatı xammalı və yerli təbii ehtiyatlar müsbət təsir göstərirdi. İşğal altında Kəlbəcər rayonunun 19 sənaye müəssisəsi qalmışdır [18].

Ümumilikdə, ayrı-ayrı sənaye məhsullarına görə işğal olunmuş rayonların Azərbaycan Respublikasında xüsusi çəkisi belə olmuşdur: divar materialları – 11,0%, tikinti əhəngi 7,8%, tikinti materialları - 3,0%, ayaqqabı - 11,0%, ət - 5,0%, konservlər – 6,9, inək yağı – 25,2%, şərab materialları – 35%, xam ipək – 13,5%, yun – 19,3%, mineral su – 11,5% və s. [19].

Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən taxılın 14,3%-i, üzümün 31,5%-i, ətin 14,5, südün 17,1, yunun 19,3 və baramanın 17%-i işğal olunmuş rayonların payına düşürdü. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Kəlbəcər rayonunda 124300 hektar ümumi torpaq sahəsi dövrüyyədən çıxarılmışdır ki, bundan 48220 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar olmuşdur. Hansı ki, Kəlbəcər rayonu hər il dövlətə 1000 ton taxıl, 1000 ton ət, 3000 ton süd, 198 ton yun, kartof, tütün və sair təhvil verirdi [20].

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, ümumilikdə, Azərbaycanda istehsal olunan taxılın 14,3%-i, üzümün 31,5%-i, ətin 14,5%-i, südün 17,1%-i, yunun 19,3%-i və baramanın 17%-i işğal olunmuş rayonların payına düşürdü. Həm də bu rayonlarda ekoloji cəhətdən ən təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi [11].

Apardığımız hesablamaya görə, işğaldan əvvəl Kəlbəcər rayonunda 33298 baş iribuynuzlu mal-qara, 11736 inək və camış, 107760 qoyun və keçi olmuşdur. Ümumilikdə, Ermənistan silahlı birləşmələrinin təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində il ərzində 79,4 min ton taxıl, 20,5 min ton pambıq, 324,5 min ton üzüm, 23,5 min ton kartof və s. yığılmır. Minlərlə baş iri buynuzlu mal-qara, o cümlədən minlərlə baş inək və camış, 1 mln. 98 min keçi və qoyun ələ keçirilmiş, 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, 846 ton xama və s. heyvandarlıq məhsulları itirilmişdir [13].

Azərbaycan qədim mədəniyyət abidələrinə görə dünyanın ən zəngin

ölkələrindən biri sayılır. Təəssüflər olsun ki, 1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı başlayan işğalçılıq siyasəti ərazimizin 20 faizi ilə yanaşı, qiymətli mədəni sərvətlərimiz də düşmən tərəfindən məhv edilmişdir.

İşğal altında olan Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən abidələrimizin çoxu dağıdılıb, məhv edilmiş, qalanlarının isə ermənilər tərəfindən süni yollarla “erməni xalqına mənsub olması” təbliğ edilir və beynəlxalq ictimaiyyətdə yanlış rəy yaradılır. Ermənistan silahlı birləşmələrinin Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı eyni zamanda 45 klub, 119 kitabxana, eksponatları ilə birlikdə 1 muzey və onların filialları, 1 uşaq musiqi məktəbi və onların filialları, konsert müəssisəsi, mədəniyyət və istirahət parkı, 41 mədəniyyət və incəsənət müəssisələrinin binaları işğal olunmuş, dağıdılmışdır. İşğal altında olan kitabxanalarda minlərlə nüsxə kitab fondu, 400 ədəd xalça məmulatları qarət olunmuşdur [21].

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Mədəniyyət Siyasəti Şöbəsi muzey sektorunun verdiyi məlumata görə, Kəlbəcərin tarix muzeyinin unikal eksponatları, eramızdan 3000 il əvvəlki dövrə təsadüf edən qızıl və gümüş əşyalarının taleyi indiyədək məlum deyil [23].

Qeyd edək ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü bu gün də davam etməkdədir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etdiyi ilk günlərdən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olmuşdur. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev münaqişənin tənzimlənməsini Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet məsələ kimi həmişə ön plana çəkmiş, bu işdə beynəlxalq təşkilatların rolunu xüsusilə vurğulamışdı. 1991-2018-ci illər ərzində Azərbaycan bir çox nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatlarla hərtərəfli əlaqələr qurmuş və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini bu təşkilatların çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev münaqişə ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini qəti şəkildə ifadə edərək demişdir: “Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqlar mövzusu deyildir, olmayıb və heç vaxt olmayacaqdır. Dağlıq Qarabağ heç vaxt müstəqil ölkə olmayacaqdır, Azərbaycanın razılığı olmadan bu mümkün deyildir. Azərbaycan isə buna heç vaxt öz razılığını verə bilməz. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər və orada yaşayacaq azərbaycanlılar muxtariyyət statusu çərçivəsində yaşamaladırlar və bu sahədə dünyanın ən qabaqcıl təcrübəsi tətbiq edilməlidir. Bizim prinsipial mövqeyimiz bundan ibarətdir və biz bu mövqedən bir addım geri atmayacağıq. Çalışacağıq ki, bütün imkanları işə salaq, bu məsələni tezliklə, ədalətlə, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə həll edək ki, Azərbaycan vətəndaşları öz doğma torpaqlarına tezliklə qayıda bilsinlər” [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azər nəşr, 1998, 500 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında çıxışı. 26 aprel 2011-ci il / Prezident az/articles/2016
3. Prezidenti İlham Əliyev və mədəniyyət (2008-2013): 2 cilddə, II c., Bakı: Şərq Qərb, 2013, 384 s.
4. *Mahmudov Y.* Tarixin ən böyük və ən təhlükəli yalanı / “Azərbaycan” qəz., №18(5122), 25 yanvar, 2009
5. *Məmmədova H.İ.* Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı: Elm, 2009, 317 s.
6. AMEA TİEA, f.1, s. 19, i.8953, v.92
7. ARPİİSSA, f. 1, s.84, i.170, v.3
8. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.100
9. ARMMA, f. 2941, s.1, i. 49, v.78
10. ARMMA, f. 2941, s.1, i.233, v.475
11. *Təhməzov M.* Kəlbəcər. Ensiklopedik məlumatlar. Bakı, 2013, 587 s.
12. *Ramalov A.* Kəlbəcər batalyonu və əfsanəvi alay. Bakı: Azər nəşr, 2012, 330 s.
13. *Həsənov T.* Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri. Bakı: Çəşioğlu, 2002, 289 s.
14. *Allahverdiyev F.* Qarabağın dağətəyi zonasında torpaqların çirklənməsi. Bakı, 2006, 112 s.
15. *Hüseynov S.* Ermənilərin ekoloji cinayətləri davam etməkdədir. QAT. Qarabağ dünən, bu gün, sabah. Bakı, 2004, s.231-235
16. *Əhmədov V.* Erməni işğalı nəticəsində Azərbaycana dəyən iqtisadi zərər. QAT. Qarabağ dünən, bu gün, sabah. Bakı, 2010, 228 s.
17. *Mehdiyev R.* Azərbaycanlılara qarşı soyqırımını gerçəklikləri. Bakı: AMMA, 2000, 416 s.
18. ARMMA, f. 2941, s.1, i.263, v.150
19. ARPİİSSA, f.1, s.84, i.170, v.2
20. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.9
21. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri. Bakı: Elm, 2003, 367 s.
22. *Əhmədov E.* Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü (1987-2011). Bakı, 2012, 912 s.
23. *Aslanova F.* Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi. Bakı, 2014
24. *Məmmədli A.* Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı: Elm, 2005, 436 s.
25. *Məhəmməd N.* Nakam talelər (Kəlbəcər şəhidləri). Bakı, 2017, 86 s.
26. *Tapdıqoğlu N.* Kəlbəcər toponimləri. Bakı, 2002, 259 s.

Redaksiyaya daxil olub 12.02.2020

UOT 930.85

T.F.Musayev

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
telman.musaiev@mail.ru*

XIX ƏSRDƏ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ İPƏKÇİLİK VƏ İPƏK PARÇA TOXUCULUĞU

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, ipək, ipəkçilik, toxuculuq, ipək parça, kустar sənət

XIX əsrdə ipəkçilik və ipək parça toxuculuğu Qarabağ bölgəsində sənətkarlıq istehsalının aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağ bölgəsində yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyət şəraitində ipəkçilikdə başlanmış tənəzzül, XIX əsrin 50-ci illərində Rusiya toxuculuq fabriklərinin xam ipəyə artan tələbatı nəticəsində sürətli inkişaf əvəz olunmuşdu. XIX əsrin 60-cı illərində ipəkqurdu xəstəliyinin yayılması və bölgə bazarlarının ucuz fabrik istehsalı olan məmulatlarla doldurulması ipək parça istehsalının kəskin azalmasına səbəb olmuşdu. XIX əsrin 70-ci illərində ipəkçiliyin dirçəlməsi və dünya bazarlarında xam ipəyin qiymətinin yüksəlməsi bölgədə ipəksarma fabriklərinin meydana gəlməsinə və sənətkar tipli müəssisələrin sıradan çıxmasına səbəb olmuşdu. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarından sənətkar tipli ipək parça toxuculuğunun yenidən bərpasına cəhd edilsə də, XIX əsrin sonlarında ipəkçiliyin sürətli inkişafına baxmayaraq bu sənət sahəsi yenidən tənəzzülə uğramışdı. Buna baxmayaraq şəhərdə kiçik emalatxanalar, kəndlərdə isə ailələr ipək parça istehsalını XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etdirmişlər.

Т.Ф.Мусаев

ШЕЛКОВОДСТВО И ШЕЛКОТКАЧЕСТВО В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ В XIX ВЕКЕ

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, шелк, шелководство, ткачество, шелковая ткань, кустарное ремесло

В XIX веке шелководство и шелкоткачество превратилось в одно из ведущих отраслей ремесленного производства в Карабахском регионе. Спад в шелководстве, начавшийся в условиях сложной военно-политической ситуации в Азербайджане, в том числе Карабахе, в начале XIX века, сменился бурным развитием в 50-е годы XIX века, в результате возросшего спроса на шелка-сырца со стороны российских фабрик. Распространения болезни шелковичных червей в 60-е годы XIX века и насыщения рынка региона дешевыми фабричными изделиями привело к резкому сокращению производства шелковых тканей. С возрождением шелководства в 70-х годах XIX века и рост цен шелка-сырца на мировом рынке привело к появлению шелкопрядильных фабрик в регионе и

краху ремесленных предприятий. Хотя в 80-е годы XIX века были предприняты попытки возродить ремесленное шелкоткачество, в конце XIX века несмотря на развитие производства шелка шелкоткачество снова пришло в упадок. Тем не менее, небольшие мастерские, в городе и семьи в деревнях, до начала XX века, продолжали производство шелковых тканей.

T.F.Musayev

SERICULTURE AND SILK WEAVING IN THE KARABAKH REGION IN THE 19th CENTURIES

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, silk, silkworm breeding, weaving, silk cloth, handicraft*

Silkworm breeding and weaving of silk tissue had changed to one of the leading field of the craftsman production in Karabagh region at the beginning of XIX centuries. Nevertheless, weaving of silk tissue and silkworm breeding declined in the region with the destruction effect of Russian-Iran wars during 20-30 years of XIX century, the demand of crude silk of the Russian factories provided positive effect to silk tissue weaving beside development of silkworm breeding. Spread of silkworm disease at 60s years of XIX century and filling of regional markets with cheap products of factory manufacture led to the rapid decline of silk tissue production. Flourishing of silkworm breeding during 70s of XIX century and with increase of silk value, the formation of silk rolling factories and dysfunction of craftsman type enterprises were observed. Although there were attempts to recurrent restoration of tissue weaving of craftsman type in the middle of 80s of XIX century, despite rapid development of the silkworm breeding at 90s of XIX century, the repeated decline was stated. Notwithstanding, the silkworm breeding was continued by the families at domestic condition in the villages and small scale workshops in the cities up to the beginning of XX century.

Qarabağ bölgəsi hələ erkən orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda ipəkçiliyin geniş yayıldığı mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti və florası ipəkqurdu bəsləmək üçün geniş imkanlar açırdı. Qarabağ ipəyi, eləcə də ondan hazırlanmış parça məmulatları daxili bazarın rəvac satış məhsuluna çevrilməklə yanaşı, qonşu ölkələrə, o cümlədən Rusiya və Avropa bazarlarına da yol tapmağı bacarmışdı.

XVIII əsrin sonlarında şah Qacarın Qarabağa dağıdıcı yürüşləri kənd təsərrüfatının və sənətkarlığın digər sahələri kimi, ipəkçiliyin və ipək toxuculuğunun da tənəzzülənə səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq tədqiq olunan dövrdə ipəkçilik və ipək parça toxuculuğu bölgənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Qarabağ xanlığının həm dağlıq, həm də düzən ərazilərində ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün çoxlu tut bağları salınmışdı. Xüsusilə İbrahimxəlil xanın dövründə (1763-1806-cı illərdə) ipəkçilik geniş vüsət

almışdı. İrimiqyaslı ipəkçiliklə xanın özü və iri feodallar məşğul olurdular. İbrahimxəlil xanın Hindarxında 26, Cəfərqulu ağanın Doyran kəndində 12 çəkiliyi olması və xanın əhalidən məcəhət tərqiylə ipəkdən vergi topladığı haqqında məlumatlar var [1, s.449-450; 7, s.114]. İpək Qarabağın həm də əsas ixrac maddəsini təşkil edirdi. Şuşalı tacirlər təkcə Qarabağ xanlığında deyil, Şəki, Şirvan və Gəncə xanlıqlarında da ipəyin alış və satışını inhisara alaraq xam ipəyi və ipək parçaları Rusiyaya, Gürcüstana, İrana, Türkiyəyə aparırdılar. 1809-cu ilə aid məlumata görə, Şuşada 4000 pud keyfiyyətli xam ipək istehsal edilirdi [12, s.82-83, 532]. Yığılan xam ipək karxanalarda emal edilirdi. Bunu xanlıqlar dövründə ipək əyirən karxanalardan “karxana xərci” adlı vergi toplanması da təsdiq edir. Bu vergi bəzi hallarda ipəklə ödənilirdi. Bəzi digər vergilərlə yanaşı, ipəkdən toplanan mizan vergisi də iltizama verilirdi. İpəkçi ustalardan toplanan vergilər 236 xan manatına müqaitəyə verilirdi [5, s.125-176].

XIX əsrin 20-ci illərində Rusiya-İran müharibələri tut bağlarının xeyli hissəsinin məhv olmasına, ipəksarma emalatxanalarının dağıdılmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə, Qarabağda illik xam ipək istehsalı azalaraq 1708 puda enmişdi [27, s.200]. Bu vəziyyət XIX əsrin 30-cu illərində də davam etmişdi. Bu dövrdə bölgədə 1600 tut bağları var idi və ildə 1700 pud barama istehsal edilirdi [25, s.292-293]. Qarabağda istehsal edilən xam ipəyin bir hissəsi Rusiyanın ipək sənayesinin artan tələbatını ödəmək üçün göndərilirdi. Rusiyaya hər il gümüş pulla 1 milyon rubl həcmində xam ipək ixrac edilirdi [3, s.79]. Toxuculuq fabriklərinin maraqlarını nəzərə alan çar hökuməti yeni işğal etdiyi Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın ipəkçilik bölgələrində ipəkçilik təsərrüfatının inkişafını təmin etmək məqsədilə 1836-cı ildə Peterburqda xüsusi şirkət [15, s.32], Şəkidə isə “Cənubi Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət” yaratmış, tut bağlarının sahəsinin genişləndirilməsi üçün tədbirlər görmüşdü [32, s.160]. Görülən tədbirlər Qarabağda da ipəkçiliyin inkişafına təkan vermiş və 1838-ci ildə Qarabağdan təkcə Rusiyaya göndərilmiş xam ipəyin həcmi 1400 pud təşkil etmişdi [34, s.136].

Azərbaycanın işğalından sonra yaranmış sabitlik və Rusiya hökumətinin ipəkçiliyi bütün vergilərdən azad etməsi, XIX əsrin 40-cı illərində bölgədə ipəkçiliyin daha sürətlə inkişafına şərait yaratmış və ipək istehsalı əsrin 20-30-cu illəri ilə müqayisədə artaraq 2000 puda çatmışdı. İstehsal edilən ipəyin 2/3-i yenə də Rusiyaya ixrac edilirdi [15, s.20].

Rusiya və xarici bazarlarda xam ipəyə tələbatın artması XIX əsrin 50-ci illərində ölkədə ipək istehsalının yüksək səviyyəyə çatmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə Qarabağda ipək istehsalı 4000-5000 puda çatmışdı. Qarabağ xam ipəyin illik istehsal həcminə görə əsas ipəkçilik bölgəsi olan Şəkidən sonra ikinci yerə qalmışdı. Qarabağ ipəyi keyfiyyətinə görə də Şəki ipəyi ilə yanaşı dururdu [32, s.165]. İpək ticarəti ilə məşğul olan Şuşalı tacirlərə Moskva və

İstanbul bazarlarında, Nijniy Novqorod və Leypsiq yarmarkalarında tez-tez rast gəlmək olurdu [33, s.435].

XIX əsrin 40-50-ci illərində Avropada “qatina” adlanan ipəkqurdu xəstəliyinin ipəkçiliyə böyük zərbə vurməsi səbəbindən fabrik sahibləri Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan xam ipək əldə edərək böhrandan çıxmağa çalışırdılar [21, s.352]. XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq xarici ipək şirkətlərinin agentlərinin – qrenaryorların ölkənin ipəkçilik mərkəzlərindən külli miqdarda sağlam ipəkqurdu toxumunu xaricə çıxarmaları Qarabağda da xam ipək istehsalının kəskin azalmasına səbəb olmuşdu. Xarici qrenaryorların Azərbaycanda peyda olması “qatina” xəstəliyinin ölkənin ipəkçilik mərkəzlərinə yayılmasına da səbəb olmuşdu [34, s.240]. Cavanşir və Şuşa qəzaları, Kür çayı vadisi boyu yerləşən kəndlər bu xəstəlikdən daha çox zərər görmüşdü. Bu səbəbdən çoxları ipəkçiliyi atıb tut ağaclarını kəsməyə başlamışdılar [36, s.232]. Yalnız XIX əsrin 70-ci illərində ölkənin, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin ipəkçilik təsərrüfatı tədricən yaranmış ağır vəziyyətdən çıxmağa başlamışdı. Yerli ipəkçilər “Yapon”, “Xorasan”, “Buxara” cinsləri kimi daha dözümlü ipəkqurdu cinslərinin bəslənməsinə başlamış və nəticədə, ipəkçilik canlanmağa başlamışdı [16, s.307-308]. 1873-cü ildən başlayaraq Fransadan ölkəyə gətirilən və Qarabağ kumdarları arasında da paylanan barama toxumları daha davamlı və məhsuldar olduğundan, digər yerlərdən gətirilən və yerli barama qurdlarına nisbətən baha satılırdı [37, s.172]. Fransa və İtaliyadan gətirilmiş barama qurdunun hər pudu 20 rubla satıldığı halda, digər barama qurdu növləri 13 rubla satılırdı [18, s.635]. Yeni cins ipəkqurdu toxumlarının yayılmasında Tiflisdə yaradılmış Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin böyük rolu olmuşdu. Nəticədə, ipəkqurdu toxumlarının keyfiyyəti yüksəlmiş, barama yığımı kəskin artmışdı. 1872-ci ildə ölkənin iki əsas ipəkçilik mərkəzi olan Şuşa və Şəki qəzasında birlikdə 135800 pud, 1874-cü ildə isə 159604 pud xam ipək istehsal edilmişdi [35, s.243]. XIX əsrin 80-ci illərində isə Qarabağda ipəkçilik daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Cəbrayıl qəzasında 90, Şuşa qəzasında 77, Cavanşir qəzasında isə 30 olmaqla cəmi 197 kəndin əhalisi ipəkçiliklə məşğul olurdu [35, s.246]. İpəkçiliyin sürətli inkişafına 1887-ci ildə Tiflisdə açılmış “Qafqaz ipəkçilik stansiyası” və onun yerlərdə, o cümlədən Qarabağın Ləmbəran [21, s.353] və digər kəndlərində açılmış şöbələri, eləcə də şöbələrin nümunəvi kumxanalar vasitəsilə yerli kumdarlara ipəkqurdunun saxlanması, yemlənməsi haqqında məsləhətlər verməsi də müsbət təsir göstərmişdi. Belə nümunəvi məntəqələrdən biri Şuşa qəzasının Hacılar kəndində açılmışdı [23, s.45-46]. Şuşa qəzasının Ağcabədi, Ləmbəran, Zəngəzur qəzasının Qubadlı, Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar və Cavanşir qəzasının Bərdə, Alpaut, Sarov və Kasapet kənd məktəblərində ipəkçilik kursları təşkil olunmuşdu [43, s.229, 278-311].

XIX əsrin 90-cı illərində xam ipəyə olan tələbatın artması Qarabağ

bölgəsində də ipək istehsalının sürətlə artmasına səbəb olmuşdu. Əgər 1890-cı ildə Qarabağda 30561 pud xam ipək istehsal edilmişdisə [22, s.8], 1897-ci ildə istehsalın həcmi 42180 pud təşkil etmişdi [31, s.86].

İpəksarmada buxar maşınlarının tətbiqinə qədər Qarabağ bölgəsində hələ qədim dövrlərdən “mancalıq” adlanan sadə ipəksarma dəzgahından istifadə edilirdi [41, s.7]. İpəksarmanın primitiv mancalıq dəzgahlarında həyata keçirilməsi əsrlər boyu davam etsə də, XIX əsrin II yarısından xam ipəyə olan tələbatın kəskin artması şəraitində artıq özünü döğrultmurdu. Kustar üsulla istehsal edilən ipək sapın keyfiyyəti aşağı idi. Belə saplar parça toxumağa yaramırdı və təkrar əyrildikdən sonra istifadə edildiyindən baha başa gəlirdi. [11, s.86-87]. Toxucuların ipək sapa olan tələbatının ödənməsində əsasən Şuşa şəhərində yerləşən və “şərbafxana” adlanan emalatxanalr da müəyyən rol oynayırdı. Bu emalatxanalar kiçik kustar müəssisələr olub aşağı əmək məhsuldarlığı və istehsal texnikasının primitivliyi ilə fərqlənirdi. Burada 3-5 nəfər çalışır, bəzən isə muzzdlu natura ilə ödənilən fəhlələr də çalışdırılırdı [5, s.156]. XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada ipəyin açılması və sarılması üçün 15 nəfərin çalışdığı 7 kələfaçan emalatxana mövcud olmuşdu. Emalatxana sahibi onun dəzgahında əyrilmiş ipəyin hər stili üçün mis pulla 24 qəpik, kobud ipək üçün isə mis pulla 18 qəpik alırdı [5, s.152; 24, s.312]. Şəhərdə ipək açmaq və çillə hazırlamaq üçün 16 işçisi olan kələfaçan dəzgahın olduğu haqqında məlumat da var [7, s.120].

XIX əsrin 50-ci illərində Şuşada ipəksarma və ipəkburma sənətinin əmtəə istehsalı səviyyəsinə yüksəlməsi “karxana” adlanan kiçik müəssisələrdə əmək bölgüsünün yaranmasına da təsir etmişdi. Baramanın açılıb kələf çarxı üzərinə sarınması ilə “mancalıqçı”, xam ipək tellərinin seçilib yenidən küpü üzərinə sarınması ilə “nəqqat”, ipək tellərinin tovlanması ilə “tovçu”, ara ipəyinin sarınması ilə “lüləvəkil”, çillə çəkməklə “karatan”, çilləni qələməklərə bölməklə “karaçı”, çillə taylarını nire və sanaya düzməklə “tərrah” məşğul olurdu [9, s.289-290].

Qarabağda istehsal edilmiş xam ipək yüksək keyfiyyəti ilə həm daxildə, həm də xaricdə yaxşı satılan məhsullardan idi. XIX əsrin 80-ci illərində Batum limanının ilə Rusiyaya və Avropaya ixrac edilmiş 35996 pud xam ipəyin 34000 pudu ölkənin əsas ipəkçilik mərkəzləri olan Şəki, Şamaxı və Qarabağ bölgələrindən göndərilmişdi [32, s.218, 237,239].

Rusiyada və xarici bazarlarda xam ipəyə olan tələbatın kəskin artması XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ipəksarma işinin xarakterində ciddi dəyişikliklərin meydana gəlməsinə və yeni kapitalist münasibətlərinin yaranmasına şərait yaratmışdı. Digər bölgələrdə olduğu kimi, Qarabağda fəaliyyət göstərən kustar ipəksarma karxanaları da istehsalı sürətlə artan baramanın emalının öhdəsindən gələ bilmirdi. Azərbaycanın işğalından sonrakı dövrdə müstəmləkə siyasəti yürüdən və digər ucqarlar kimi, Azərbaycanı da

ancaq xammal itehsal edən aqrar bölgə kimi görmək isətəyən çar hökuməti ipək fabrik sahiblərinin maraqlarını güdərək yerli şərbafxanaları rus manufakturaları üçün rəqib sayır və hesab edirdi ki, Cənubi Qafqaz əhalisinin başlıca qayğısı yüksək keyfiyyətli xam ipək hasil etməkdən ibarət olmalıdır [14, s.199]. Buna görə də əsas diqqətini xam ipəyin emalı işinə yönəldərək yerli ipək parça toxuculuğuna tamamilə biganə münasibət bəsləyirdi. Digər tərəfdən, Rusiya fabriklərinə böyük həcmdə tez korlanan yaş barama yükünə nisbətən emal olunmuş quru ipəyin göndərilməsi daha münasib idi [10, s.35]. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağ bölgəsində ipəksarma sənəti istisna olmaqla ipəkçiliyin heç bir sənət sahəsi fabrik mərhələsinə yüksələ bilməmiş, yalnız ipək toxuculuğu xalq arasında “karxana” adlandırılan forması ilə ənənəvi manufaktura mərhələsinə yaxınlaşa bilmişdi. Bölgədə baramanın bolluğu, qadın və uşaqların timsalında bol və ucuz işçi qüvvəsinin varlığı, eləcə də bölgənin xam ipəyinin Rusiyaya və xarici ölkələrə ixracının əsas mərkəzi olan Batum limanından uzaqda yerləşməsi də dövrün müasir texnologiyası ilə təchiz edilmiş müəssisələrin yaranmasına zərurət yaratmış və ipəksarma prosesinin bölgənin özündə təşkil olunmasına ciddi təsir göstərmişdi.

Qarabağda ipəksarmanın fabrik mərhələsinə keçidi Şuşa şəhərində, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında başlamışdı. Həm sənətkar və həm də fabrik tipli ipəksarma müəssisələrinin paralel fəaliyyət göstərdiyi Şəki-Zaqatala ipəkçilik mərkəzindən fərqli olaraq Qarabağda meydana çıxan ipəksarma fabrikləri tezliklə ipəksaran sənətkarları sıxışdırmışdı. 1860-1862-ci illərdə Şuşa qəzasında illik istehsalı 275-300 min rubl olan 26-36 müəssisə fəaliyyət göstərirdi. 1860-cı ildə Şuşada ilk ipəksarma fabriki açılsa da, 1863-cü ildə ipəkqurdu xəstəliyinin yayılması və xam ipəyin qıtlığı ilə bağlı fəaliyyətini dayandırmış, ipəksarma işinə olan tələbatı yenidən sənətkar tipli müəssisələri ödəməyə başlamışdı. 1863-1866-cı illərdə onların sayı illik istehsalı 300-500 min rubl olan 184-500 müəssisəyə yüksəlmişdi [34, s.419-421]. İstehsal həcmi nəzərə alaraq bu müəssisələrin kiçik sənətkar müəssisələri olduğuna əmin olmaq mümkündür. XIX əsrin 70-ci illərində ipəkçiliyin dirçəlməsi və dünya bazarında xam ipəyin qiymətinin yüksəlməsi, Şuşada və ətraf kəndlərdə yenidən ipəksarma fabriklərinin, xüsusilə də buxarla işləyən fabriklərin meydana çıxmasına və sənətkar tipli müəssisələrin yenidən sıradan çıxmasına səbəb olmuşdu. Buxar mühərriki ilə işləyən ilk ipəksaran fabrik 1867-ci ildə Şuşakənddə, 1869-cu ildə isə Şuşada açılmışdı [39, s.235]. Sənətkar tipli müəssisələrin sayı isə tədricən azalaraq 1872-ci ildə illik istehsalı 20000 rubl, işçi sayı 158 nəfər olan 150 müəssisədən, 1876-cı ildə hər birində 8-9 nəfərin çalışdığı və illik istehsalı 27 min rubl olan 40 müəssisəyə enmişdi. Sonralar sənətkar tipli ipəksarma müəssisələri tamamilə ləğv olunmuş və 1878-ci ildə 7 ipəksarma fabriki ilə əvəz olunmuşdu. Şuşada 1872-1879-cu illərdə 1-3 ipəksarma fabriki fəaliyyət göstərirdi [34, s.420-422]. XIX əsrin 70-ci illərinin

sonunda Şuşa qəzasında fabriklərin sayı daha da artaraq 10-a yüksəlmişdi [2, v.83-102]. Göründüyü kimi, XIX əsrin 70-ci illərində Şuşada, 70-ci illərin sonlarında isə Şuşa qəzasında ipəksarma fabrikləri yenidən meydana çıxmış və sənətkar tipli müəssisələr sıradan çıxmışdı.

XIX əsrin 80-ci illərində Qarabağda buxarla işləyən ipəksarma fabriklərinin sayı sürətlə artaraq 15-ə çatmışdı. İstehsal edilmiş ipək əsasən Moskvaya, qalanı isə Fransaya ixrac edilirdi [38, s.207-252]. Bu dövrdə Qarabağ bölgəsində 9 ipəkburma fabriki də fəaliyyət göstərirdi. İpəksarma işinin sənaye xarakteri alması nəticəsində kəndlilər daha əvvəllər olduğu kimi, baramanı dədə-baba dəzgahlarında sarıyıb xam ipək halına salmaq və ondan cecim toxuyub satmaq əvəzinə, onu buxarla işləyən ipəksarma fabriklərinə verməyi daha üstün tuturdular [21, s.354].

XIX əsrin 90-cı illərində də bölgədə ipəksarma əsasən fabrik tipli müəssisələrdə həyata keçirilirdi və 1894-cü ildə onların sayı artaraq 19-a yüksəlmişdi. İpəkqurutmada isə XX əsrin əvvəllərinə qədər hələ də sənətkar tipli müəssisələr qalırdı. 1884-1899-cu illərdə Cəbrayıl qəzasında 1-8 işçinin çalışdığı və illik istehsal həcmi 10-100 min rubl olan 5-12 xırda kустar ipəkqurutma müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi haqqında məlumat var [34, s.422-430].

Qarabağda əsrlər boyu xam ipək istehsalının davamlı inkişafı burada ipək parça istehsalının da inkişafına təkan vermişdi. Mənbələrdə xanlıqlar dövründə bölgədə ipəkəyirən karxanalarının mövcudluğu və bu karxanalardan “karxana xərci”, ipək toxucularından “mancalıq pulu”, “culfa pulu” adlı vergi toplanması, Şuşada boyaqxanalarda digər məmulatlarla yanaşı, ipəyin də boyanması [24, s.313] haqqında olan məlumatlar da ipək parça toxuculuğu haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Rusiya-İran müharibələrinin dağıdıcı təsirinin hələ hiss olunmadığı XIX əsrin ilk illərində Şuşada “manufaktura” adlandırılan ipəktoxuma müəssisələrində müxtəlif ipək parçalar istehsal edən 500 dəzgah fəaliyyət göstərirdi [12, s.82].

XIX əsrin 20-30-cu illərində Qarabağ bölgəsində ipək toxuculuğu ev peşəsi xarakteri daşıyırdı [32, s.159]. Qadınlar zərbaft tikmələrinə üstünlük verir, ipək parçaların üzrəndə qızıl saplarla müxtəlif kompozisiyalar toxuyurdular. Məhsulun bir hissəsini mübadilə üçün bazara çıxarırdılar. Bu istehsal Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında daha geniş yayılmışdı [5, s.144-157]. Toxunan parçalar örtük, köynək və şalvar tikişində istifadə edilir və 3-8 gümüş rubla satılırdı [24, s.299]. Kəndlilərin xəzinə və mülkədarlara natura ilə ödədikləri vergilər sırasında ev sənayesi məhsulu olan ipək məmulatları da var idi [14, s.253]. Müharibələr ipək toxuyan sənətkarların sayının azalmasına səbəb olmuş və XIX əsrin ilk illəri ilə müqayisədə, Qarabağ xanlığının ləğv olunduqdan sonrakı 1823-cü ildə Şuşada ipək toxuculuğu ilə məşğul olan 135 sənətkar qalmışdı [17, II cədvəl].

XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada 132 toxucu dəzğah fəaliyyət göstərirdi. Bu dəzğahlarda 324 toxucunun çalışdığı 42 ipək toxuyan müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisələrdə 7200 ədəd ipək parça, 740 ədəd şal, 6100 ədəd qırmızı parça toxunmuşdu. Eni 10 verşokdan 1 arşına qədər, uzununu 25 arşın olan bir ədəd ipək parça gümüş pulla 8 rubl və daha artıq qiymətə sətirlirdi. Mənbədə Şuşada 50 dəzğahdan istifadə edildiyi manufakturaların olduğundan da xüsusi bəhs edilir [24, s.311-312]. İpək parça istehsalının geniş miqyas alması sənətkarlığın bu sahəsində yeni iqtisadi münasibətlərin – kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdı. İpək məmulatların istehsalında ilkin kapitalist müəssisələri olan karxanalarda ixtisaslaşma mövcud idi. Mənbələrin birində göstərilir ki, Məşədi Abbas Mirzəmməd oğlunun və Məşədi Abbas Mehdi oğlunun karxanalarında peşəkar şərbafklar yalnız aloyşa toxuyur, İbrahim Kərbəlayı Hüseyn oğlunun karxanasında isə yalnız darayı istehsal olunurdu. Qalan iki karxanada hər növ ipək məmulatlar istehsal olunurdu. Kərbəlayı Kərim Mehdi oğlunun karxanasında çarqat və darayı, Məşədi Məlik Dadaş oğlunun karxanasında iki dəzğahda aloyşa, üçüncü dəzğahda isə kəlağayı toxunurdu [21, s.95-96]. Karxana sahibkarları özləri də toxucu sənətkarlar idi [4, s.30]. Karxanalarda əmək bölgüsü də mövcud idi və yardımçı peşələr yaranmışdı. İpəyin sarınması prosesi başa çatdıqdan sonra son nəticə kimi toxuma əməliyyatı – “kargərlik” və “pəstəkarlıq” adlanan əməliyyat həyata keçirilirdi. Bütün bu əməliyyatlar yerinə yetrildikdən sonra boyama əməliyyatına keçilirdi [10, s.82-121]. Karxanalarda muzdlu fəhlələrin əməyindən də istifadə edilirdi. Bu karxanalar adi sənətkar emalatxanalarından əmək məhsuldarlığı və istehsal həcmi ilə də fərqlənirdi. Hər bir karxananın gündəlik istehsal həcmi 14000 ədəd ipək və yaxud pambıq parça təşkil edirdi [24, s.311-312].

XIX əsri 30-40-cı illərində Şuşa şəhəri Şamaxı və Gəncə şəhərləri ilə yanaşı, Azərbaycanın ən mühüm ipəktoxuma mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi [6, s.97-108]. 1850-ci ildə Şuşada 42 ipək toxuyan müəssisə var idi ki, bu müəssisələrdə 528 sahibkar və fəhlə 132 dəzğahda işləməklə 55440 pud həcmində məhsul istehsal etmişdi. Hər müəssisəyə düşən fəhlə sayı 12 nəfər təşkil edirdi [40, s.79] və ildə 1000 ədəd təkə “darayı” və “qəsabə” adlı ipək parça istehsal edilirdi [34, s.434].

İpək parça toxuculuğu müəyyən vərdiş və səriştə tələb etdiyindən peşəkar kişi toxucular – şərbafklar tərəfindən karxanada yerinə yetirilirdi. Keci isə sadə əyirmə üsulu ilə istehsal edilirdi. Keci sapı çıxdaş edilmiş və “pırlamış”, “kəmsarıq”, “tompal” adlanan baramalardan hazırlanırdı. Keci sap toxuculuğu məmulatları – cecim, çuxa, şalvar, tətinklik, köynək olduqca bəsit üsulla alındığından kümdar qadınların özləri tərəfindən evdə istehsal edilirdi. Cecim məişətdə əhəmiyyətinə və iqtisadi faydasına görə Qarabağın bütün kəndlərində və qəza mərkəzlərində, xüsusilə də Şuşada, Şuşa və Cəbrayıl

qəzalarında toxunurdu [32, s.230-231; 16, s.243].

Şuşa qəzasının Lənbəran kəndində “həmayan”, Ağcabədi və Xəlfərəddin kəndlərində “obagəzər” adlı zolaqlı cecimlər toxunurdu. Cecimlər xam ipək və keci sapından iki üzlü toxunduğundan 40-50 ilə qədər məişət əhəmiyyətini qoruyur və yüksək qiymətləndirilir, ancaq pula kəskin ehtiyac yarandığında bazara çıxarılırdı [20, s.97]. Qarabağda xıs qırmızı, namazi, tətinklik, qanavuz, mov, qaytan, bafta, zərxara, qurşaq, çadra, tirmə, örtük, kəlağayı, şal, kimxa, darayı, qanavuz, atlaz, tafta, diba və s. ipək parçalar da toxunurdu [4, s.21]. Bölgədə toxunan ipək qanavuz parçalar əksər hallarda saya toxunurdu. Sarı, qırmızı, yaşıl, göy rənglərdə boyanmış qanavuzlardan qadın tuman-köynəklərinin və çarşablarının, yaşıl-göy və qırmızı-qara toxunuşlu qanavuzlardan isə kişi köynəklərinin hazırlanmasında istifadə edilirdi [4, s.24]. Bahalı parçalardan olan darayı XIX əsrin 90-cı illərinəqən Şuşada toxunurdu [25, s.63]. Burada “yaşıl darayı”, “sarı darayı”, “dizlik darayı” və “cüttel darayı” adlı xüsusi darayılar toxunurdu [4, s.25]. Texnoloji baxımdan darayı arşinnüma və ədədi olmaqla zolaqlı və damalı toxunurdu [41, s.3]. Əksər hallarda bir rəngdə və saya toxunan arşinnüma darayılardan fərqli olaraq ədədi toxunuşlu darayılar özlərinin yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə seçilirdi [4, s.25]. Bahalı parçalardan olan atlazın toxunuşu zamanı isə qızıl və gümüş saplardan istifadə edilirdi. Mənbələrdə üzərində qızıl və gümüş saplardan tikmə üsulu ilə çoxfıqurlu insan təsvirləri verilmiş atlaz parçalardan bəhs edilir [28, s.617]. Zərbaft da ipək, qızıl və gümüş sapların qatışığından toxunurdu və tərkibində qızıl saplar parçanın ümumi çəkisinin 15%-ni təşkil edirdi. Şuşada bahalı parçalarla yanaşı, nisbətən ucuz mov, kisəyi parçalar da toxunurdu. Bölgədə tafta, alaca və s. kimi arşinnüma toxumalarla yanaşı, çarşab, yorğanüzü, baş örtüyü, əl dəsmalı və s. ədədi toxumalar istehsal edilirdi. Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında şalvarlıq, qurşaq, bəyaz istehsal olunurdu [32, s.230]. Bu istehsal şəxsi tələbatın ödənilməsi üçün nəzərdə tutulsa da, pula olan ehtiyac şəraitində satışa da çıxarılırdı [16, s.243]. Bölgədə qəsabə, aloyşa kimi ipək parçalar, həmçinin ipək çuxa, şalvar istehsal edilirdi. Şuşa üçün zolaqlı və dama-dama ipək materialdan hazırlanan və haşiyə bəzəyinin zənginliyi ilə şöhrət tapan “xanəylən” və “telhaşiyə” adlı ipək çarşablar xarakterik idi. Şəhərdə eni və uzunluğu 1-3 arşın olan kəlağayı [20, s.97], müxtəlif bədii şəritlər istehsal edilirdi [4, s.21]. İran və Türkiyədə gözəl Şuşa kəlağaylarına həmişə ehtiyac duyulurdu [8, s.124]. Şuşa toxumaları kiçik ölçüləri, sarı, xınayı, çəhrayı, qırmızı, açıq yaşıl və s. ilıq rəng qamması, eləcə də ədədi məmulatları güləbətənlə işlənen zəngin haşiyələri ilə seçilirdi. Şuşa və Ağcabədidə, evlərdə tovlı ipək və kəci ipliindən və ya bunların qarışığından “ladı” istehsal edilirdi. XIX əsrdə Qarabağda ipəkdən “vazi” adlanan qadın üst paltar, yorğanüzü, yüküzü kimi istifadə olunan müxtəlif rəngli zolaqlı “həmyanlar” da istehsal edilirdi [4, s.29, 37, 41].

Mənbələrdə XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bütün Azərbaycanda ipək parça istehsalında tənəzzülün başladığı xüsusi qeyd olunur. Bu dövrün tədqiqatçılarından S.Qulişambarov bu tənəzzülün səbəbləri haqqında yazırdı ki, “Şərq üslublu naxışlarla toxunmuş və yerli istehsalın məhsullarına oxşar olan Moskva toxuculuq fabriklərinin məhsulları yerli bazarı doldurmuşdu” [16, s.331-332]. Nəticədə, yerli ipək parça məmulatları rəqabətə tab gətirmir, keyfiyyəti və ucuzluğu ilə seçilən gətirilmə məhsullar tərəfindən sıxışdırılırdı. Yerli ipək məmulatların qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi onların satışını məhdudlaşdırdığından ipək parça istehsalını da sərfəli etmirdi. Buna görə də yerli sakinlər istehsal etdikləri xam ipəyi emal edib parça toxumaqdansa ipək fabriklərinə sataraq daha böyük qazanc əldə etməyi üstün tuturdular. Əvvəllər müharibələr xam ipəyin ixracına imkan vermədiyindən daxili bazarda xammal tükənməz idi və Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına qədər ölkədə ipək toxuculuğu çox inkişaf etmişdi. Lakin işğaldan sonra çar hökuməti regionun bol və ucuz xammalından əsasən Rusiyanın ipək toxucu fabriklərini inkişaf etdirmək üçün istifadə etmişdi [26, s.63]. Yüksək keyfiyyətli xam ipəyin Rusiyaya və xarici ölkələrə daşınması, ipəktoxuma mərkəzlərində, o cümlədən Qarabağda xammal çatışmazlığına gətirib çıxarmışdı. Digər tərəfdən, XIX əsrin II yarısından başlayaraq ipəkçilik və ipəksarmada yaranan durğunluq öz əlvan təsviri və zərif toxunuşu ilə şöhrət qazanmış ənənəvi naxışlı ipək parçaların istehsalına təsir göstərməyə bilməzdi. Parçaların bədii xüsusiyyətlərinin dəyişilməsi, əlvan metal sapların böhranı səbəbindən məmulatların dekorativ həlli sadələşərək “xara”, “zərxara” kimi mürəkkəb hörgülü, geniş kompozisiyaya malik məmulatlar əvəzinə sadə quruluşlu, həndəsi naxışlı, kütləvi səciyyə daşıyan ipək parça istehsalı üstünlük qazanmışdı.

XIX əsrin II yarısından boyama sahəsində təbii boyaq əvəzinə ucuz və tez solan kimyəvi boyaqlardan istifadə edilməsi [4, s.13] nəticəsində yerli ipək toxucuları tədricən əhalinin tələbatından geri qalır, onların kustar üsulla toxuduqları məmulatların qiyməti düşdüyündən gəlirləri də azalırdı. S.Qulişambarov ağır vəziyyətə düşmüş toxucular haqqında yazırdı ki, “çox vaxt təəccüblənirsən ki, niyə görə (onlar) hələ də işləyirlər” [16, s.331].

Bu dövrün tədqiqatçıları Rusiyada pambıq parça istehsalının sürətlə artmasını və Cənubi Qafqaz bazarlarını pambıq parça ilə doldurmasının ipək parça istehsalına öz mənfi təsir göstərdiyini də xüsusi qeyd edirdilər. Əsas alıcı kütləsi olan yoxsul təbəqə ucuz pambıq parçadan toxunmuş məmulatları baha, lakin möhkəm Şuşa ipək parçalarından hazırlanmış məmulatlardan üstün tuturdular. XIX əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda ipəkçilik təsərrüfatlarında ipəkqurdu xəstəliyinin yayılmağa başlaması ilə xam ipək yığımının azalması nəticəsində qiymətinin yüksəlməsi, eləcə də bu sahəyə çar hökuməti tərəfindən kreditlərin ayrılmaması ipək parça istehsalının tənəzzülünü daha da dərinləşdirən səbəblərdən idi. Nəticədə, həm

də xammaldan tamamilə məhrum olmuş sahibkarlar kütləvi şəkildə müəssisələrini bağlamalı olurdular [6, s.97-108]. Toxuculuqda yaranan yeni kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması və şəhərdə fabrik istehsalının genişlənməsi, eləcə də hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər torpaqsızlıqdan və aztorpaqlıqdan əziyyət çəkən, öz təsərrüfatı ilə dolana bilməyən bölgənin toxucu sənətkarları bəzən hətta ailəlikcə sabit əməkhaqqı təklif edən fabriklərdə işə düzəlir, muzdlu işləyən fəhlələrə çevrilirdilər. Yaranmış bu vəziyyətin uzun müddət davam etməsi ipək parça toxuculuğunda əsrlərlə formalaşmış ənənələrin və vərdişlərin itirilməsinə və ixtisaslı ipək toxucularının qıtlığına gətirib çıxarmışdı. 1858-1859-cu illərdə Şuşada ipək toxuyan müəssisələrin sayı azalaraq 28-ə enmiş, illik istehsal həcmi isə cəmi 18000 rubl təşkil etmişdi [34, s.80; 30, s.84]. İstehsal olunmuş məhsulun həcmindən çıxış edərək bu müəssisələrin kiçik əmtəə xarakteri daşdığına əmin olmaq olar. XIX əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında ipək toxuculuğundakı tənəzzül müəssisələrin sayında daha əhəmiyyətli azalma ilə müşahidə edilmişdi. 1861-ci ildə Şuşada mövcud ipəktoxuma müəssisələrinin sayı 26-ya, 1862-ci ildə isə 16-ya enmiş, istehsal həcmi müvafiq olaraq 95000 və 78000 rubl təşkil etmişdi. Göstərilən müəssisələr də 1963-cü ildən öz fəaliyyətlərini dayandırmış və Şuşada ipək parça istehsalında uzunmüddətli fasilə yaranmışdı. Azərbaycanda ipək parça toxuyan müəssisələrin sayının XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarında 60-cı illərin əvvəlləri ilə müqayisədə 2,5 dəfə azalması bu tənəzzülün bütün ölkəni əhatə etdiyinə dəlalət edir [34, s.72-80].

XIX əsrin 70-ci illərində ipəkçilik təsərrüfatlarının bərpasına baxmayaraq ipək toxuculuğunda təxminən 20 il davam etmiş fasilədən sonra 1886-1893-cü illərdə bölgədə sənətkar tipli ipək parça toxuculuğunun yenidən bərpasına cəhd edilsə də, bu, ipək toxuculuğunun əvvəlki şöhrətinin qaytarılmasına gətirib çıxara bilməmişdi. 1886-cı ildə Şuşa şəhərində hər birində 1-2 işçinin çalışdığı və illik istehsal həcmi 1000 rublu keçməyən 3-4 ipəktoxuma müəssisələri açılsa da, 1893-cü ildə şəhərdə cəmi 3 işçinin çalışdığı 3 ipəktoxuma müəssisəsi qalmışdı [34, s.93]. Göründüyü kimi, XIX əsrin ortalarında bölgədə inkişaf etmiş karxana şərbaflığı əsrin sonlarına doğru öz xarakterini dəyişmiş, bəziləri tələbatın azalması ilə ləğv olunmuş, bəziləri isə zəif də olsa öz fəaliyyətlərini davam etdirmiş və əsasən bazar üçün məhsul istehsal etmişlər. 1896-cı ildə Şuşada 5 şərbaft karxanasının qalması və bu karxanalarda 4 növ ipək parça məmulatı – darayı, kəlağayı, çarqat və aloyşa toxunması haqqında mənbələrin birində məlumat verilir [20, s.94]. Görünür, bu müəssisələr də sonralar öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Belə ki, sonrakı dövrə aid mənbələrdə Şuşada ipəktoxuma müəssisələrinin fəaliyyəti haqqında məlumat rast gəlinmir. Lakin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də ipək istehsalında sənətkarlığın tənəzzülə uğramasına və fabrik istehsalının hakim olmasına baxmayaraq kустar ipək məmulatı istehsalı

tamamilə sıxışdırılıb aradan çıxarıla bilməmişdi və şəhərdə kiçik emalatxanalar, kəndlərdə isə ev şəraitində ailələr ipək parça toxuculuğunu davam etdirirdilər. Belə ki, hətta XIX əsrin sonlarında belə kустar ipək parça toxuculuğu hələ də gəlirli sahə olaraq qalırdı. Əgər fabrikdə toxunmuş bir növ parçanın dəzqahda toxunması sahibinə 25-30 rubl gəlir gətirirdisə, kустar toxucu bəsit ailə dəzqahında 125 rubl gəlir götürürdü [16, s.331-332]. Yerli əhali, xüsusilə də varlı təbəqə arasında ipək məmulatlara tələbatın hələ də qalması da kустar ipək toxuculuğunu stimullaşdırırdı. XIX əsrin sonlarında varlı şəhər ziyalıları kустar istehsalı olan zərif, sayə mahud parçadan paltar geyinməyə üstünlük verirdilər [19, s.198-206]. Bu səbəbdən “bəzi fabrik sahibləri... istehsalı dayandırmasalar da, əsasən kустar sənətkarlar işləyirdi” [16, s.331-332]. Dövrün tədqiqatçılarından N.Şavrov da XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində hələ də evlərdə “kargah” adlanan çox primitiv ağac dəzqahlarda müxtəlif ipək məmulatlarının toxunduğunu qeyd edirdi [41, s.3].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. Qarabağ və “Qarabağnamələr” // Qarabağnamələr. II kitab, Bakı: Yazıçı, 1991, s.449-450
2. Azərb. DTA. f. 43, siy. 2, iş 867
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 456 s.
4. Əliyeva G. Azərbaycanın bədii parçaları və tikmələri. Bakı: Elm, 1990, 175 s.
5. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı: Təhsil, 2007, 254 s.
6. Hüseyinov H. XIX əsrdə Azərbaycanda ipəktoxuma istehsalının vəziyyəti və onun xarakteri. (1840-1880-ci illər) // Azərbaycan Dövlət Universitetinin xəbərləri, 1959, № 6, s.97-108
7. Hüseyinov Y. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: Şuşa, 2012, 248 s.
8. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı: Avropa, 2016, 960 s.
9. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 1999, 323 s.
10. Mustafayev A.N. Azərbaycanda şərbafıq sənəti. Bakı: Elm, 1991, 192 s.
11. Vəliyev T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ipək emalı sənayesi (1900-1917) Bakı: Elm, 1977, 148 s.
12. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Архив Главного управления наместника Кавказскою. (АКАК) Издан под редакцией председателя Комиссии А.Д. Берже. т. IV, док. 95, Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского, 1870, 760 с.
13. АКАК. т. IV, док. 96, Тифлис: 1870, 760 с.
14. АКАК. т. VIII, док. 117, Тифлис: 1881, 1033 с.
15. Гагемейстр Ю.А. Закавказские очерки. ч. III, СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1845, 162 с.
16. Гуллишамбаров С.И. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис:

- Типография Канцелярии Главногоначальствующего, 1894, 360 с.
17. *Егизаров С.А.* Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи. Казань: Типография Императорского Казанского Университета, 1891, 242 с.
 18. Материалы по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. I, Тифлис: 1885, с. 893
 19. *Мержеевский С.Е.* Кустарная промышленность в России. Т. V, СПб., 1898, 412 с.
 20. *Мириманов Г.А.* Кустарные шелковые промыслы Шушинского уезда // Труды Кавказской шелководческой станции, т. VIII, Тифлис, 1896, с. 89-100
 21. *Мочалов В.Д.* Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX века. М.: Изд. АН СССР, 1958, 492 с.
 22. Обзор Елизаветпольской губернии за 1892 год. Тифлис: тип. Е.И. Хеладзе, 1893, 44 с.
 23. Обзор Елизаветпольской губернии за 1913 г. Тифлис: Тип-лит. Т-ва Либерман и К^о, 1915, 85 с.
 24. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. III, СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, 392 с.
 25. Описание Кавказской выставки предметов сельского хозяйства и промышленности в городе Тифлисе в 1889 года. Ч. II, Тифлис: 1893, 378 с.
 26. Отчеты о деятельности Кавказского кустарного комитета и учреждений по кустарной промышленности на Кавказе в 1912-1914 гг. Тифлис, 1915, 658 с.
 27. Памятная книга Елизаветпольской губернии на 1914 год. Тифлис: Типография наместника Е.И.В. на Кавказе, 1914, 381 с.
 28. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. (Изд. под ред. Н.И. Веселовского), т. III, СПб.: Лештуковская паровая скоропечатаня П.О. Яблонского, 1898, 741 с.
 29. Райко Н.А. Краткий очерк шелководного промысла в Закавказье / Газ. "Кавказ", 1854, июль, № 54
 30. *Садыхова Г.* История города Шуши (XIX – начало XX вв.). Баку: Нурлан, 2004, 184 с.
 31. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Под ред. Е.И. Кондратенко. Тифлис: Типография М. Шарадзе и К^о, 1899, 822 с.
 32. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. IV, ч. 1-2, Тифлис: Типография М.Д.Ратинянца, 1888, 892 с.
 33. Статистическое описание Шемахинской губернии / Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1851, с. 405-452
 34. *Сумбатзаде А.С.* Промышленность Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд-

- во Азерб. ССР, 1964, 501 с.
35. *Сумбатзаде А.С.* Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд-во Азерб. ССР, 1958, 364 с.
 36. Труды Кавказского общества сельского хозяйства. Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1885, № 1, 435 с.
 37. Труды Кавказского общества сельского хозяйства. Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1885, № 23, 387 с.
 38. Труды Кавказской шелководческой станции за 1887 и 1888 гг. Т. I, Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1889, 276 с.
 39. Труды Кавказской шелководческой станции за 1889 г. Т. II, Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1891, 245 с.
 40. *Ханыков Н.* О промышленности в Шемахинской губернии: земледельческой, мануфактурной, торговой / Газ. "Кавказ", 1850, март, № 20
 41. *Шавров Н.Н.* Домашнее кустарное татарское ткачество и кустарно-промышленное шелкоткацкое производство // Труды Кавказской шелководческой станции. Т. XII, вып. 3 Тифлис: Тип. К.П.Козловского, 1902, с.18-39
 42. *Шавров Н.Н.* Исследование Кавказского шелководства // Труды Кавказской шелководческой станции за 1887-1888 гг. Т. I, Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1889, с.242-260
 43. *Шавров Н.Н.* Описание кавказского шелководства. Тифлис: Тип. Канцелярии Главнокомандующего гражд. ч. на Кавказе, 1891, 320 с.

Redaksiyaya daxil olub 05.03.2020

UOT 930.85

S.Q.Vahabova
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
vahabova1971@mail.ru

AZƏRBAYCAN SİLAHSAZLIĞINDA BƏDİİ-TEKNİKİ ƏNƏNƏLƏR

Açar sözlər: metalışləmə sənəti, silahsızlıq, nəbati ornament, xəncər tiyəsi, tüfəng lüləsi

Məqalədə Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələri sayılan, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin silah kolleksiyasında qorunan silahların bədii tərtibatı və istehsalı texnikasından bəhs edilir. Silahqayırma metalışləmənin əsas sahələrindən biri olaraq orta əsrlərdə daha da inkişaf etmişdir. Silahsızların təcrübə və təfəkkürünün məhsulu olan silah məmulatları təyinatına və quruluşuna görə müxtəlif növlərə ayrılırdı. Bu növlərin üzərində müxtəlif bəzək işləri, zərgərlik üsulları, kalliqrafik yazılar, damğalar tətbiq edilirdi. Qədim metallurgiya ocaqlarından olan Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində hazırlanan silah nümunələri nəinki daxili bazarda, həmçinin ölkənin hüdudlarında da şöhrət tapmışdır.

C.Г.Вагабова

ХУДОЖЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ОРУЖИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: металлообработка, оружие, растительные орнаменты, клинок кинжала, ствол винтовки

В статье рассматриваются художественные разработки и технологии изготовления оружия, которые хранятся в богатой коллекции Национального музея истории Азербайджана. Оружие, оружейное дело является одной из основных областей металлообработки, которая получила дальнейшее развитие в средние века. Оружие, являясь продуктом опыта и мышления оружейников, были разделены на различные типы в зависимости от их конструкции и структуры. На этих типах использовались различные украшения, каллиграфические надписи и клеймо. Оружие, производимое в разных городах Азербайджана, из древних металлургических мест, было известно не только на внутреннем рынке, но и за рубежом.

S.G.Vahabova

ARTISTIC AND TECHNICAL TRADITIONS IN AZERBAIJAN'S WEAPONRY

Keywords: *metalworking, weaponry, floral ornaments, dagger, rifle*

The article deals with the artistic design and production techniques of the weapons, which are protected in the rich collection of the National Museum of History of Azerbaijan, considered cultural and cultural samples of Azerbaijan. Weaponry was one of the main areas of metalization, which was further developed in the Middle Ages. Arms, a product of the weapon's experience and thinking, were divided into different types according to their design and structure. Various ornaments, jewelry, calligraphic inscriptions, and stamps were used on these types. Arms manufactured in various cities of ancient metallurgy in Azerbaijan were not only popular in the domestic market but also in the country.

Azərbaycanın zəngin təbii xammal ehtiyatı qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif sənət sahələrinin meydana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Metalışləmə sənətinin tərəqqisi maddi nemətlər istehsalının genişlənməsinə, sərvət bolluğunun artmasına imkan yaratmaqla, eyni zamanda sosial təbəqələşməyə və sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsinə yaxından kömək etmişdir. Azərbaycanın faydalı filiz yataqları qədim zamanlardan başlayaraq burada bəsit metallurqiyanın meydana gəlməsində və bu zəmin əsasında metalışləmə sənətinin inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır (1, s.355).

Azərbaycan özünün təbii sərvətləri və faydalı qazıntıları ilə hələ qədim zamanlardan zəngin bir ölkə kimi tanınmışdır. Mənbələr, habelə qədim tariximizin və mədəniyyətimizin öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri də bunu təsdiq edir.

Azərbaycan ərazisindəki həmin zəngin sərvətlərdən biri də metaldır. Tədqiqatlarda Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim metallurqiya ocaqlarından biri hesab olunduğu vurğulanır (6, s.391). Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı (eneolit, tunc, dəmir dövrü və orta əsrlər) aşkara çıxarılan külli miqdarda maddi mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi nəticəsində aydın olur ki, hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu, III minilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda metaldan istifadə etməyə başlamışdılar (5, s.36).

Azərbaycanda dəmirin meydana gəlməsi və inkişafı daha mükəmməl əmək alətləri və silahlar hazırlanmasına imkan vermişdir. Ölkənin zəngin dəmir filizi yataqları qədim zamanlardan başlayaraq yerli xammal əsasında dəmirçilik sənətinin meydana gəlməsində görkəmli rol oynamışdır. Bayan, Daşkəsən, Quşçu və Çovdar kəndləri yaxınlığında dəmir filizi çıxarılması və bəsit əritmə üsulu ilə ondan təbəqə dəmir hazırlanması XIX əsrin ortalarında

davam etmişdir (10, s.391).

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə bəhs etdiyimiz metalların istehsal olunması haqqında yazılı mənbələrdə də məlumatlar var. Həmin məlumatlardan biri Moisey Kaqankaytuqlu tərəfindən verilir. Moisey Kaqankaytuqlu Qafqaz Albaniyasının təbii zənginliklərini və faydalı qazıntılarını qısaca olaraq təsvir edərkən Albaniyada müxtəlif növ metalların istehsalından da bəhs etmişdir: “Bu gözəl ölkədən axan Kür çayında xeyli miqdarda balıqlar vardır. Dağlarında qızıl, gümüş, mis və sarı boyaq istehsal olunur...” (4, s.36).

Naxçıvan ərazisində belə mədənlərin olması haqqında XIV əsr tarixçisi Məhəmməd Naxçıvaninin də məlumatı vardır (2, s.11). XIX əsr İran tarixçisi Həmdullah Qəzvini Naxçıvan yaxınlığında mis mədənlərinin və Gəncə ətrafında isə dəmir mədəninin olması haqqında məlumat verir.

Metal məmulatı istehsalı sahəsində erkən başlanan ixtisaslaşma ilk sinifli cəmiyyət və orta əsrlər boyu davam etmişdir. Məmulat növü üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi tökməçilik, misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, silahsızlıq və b. müstəqil sənət sahələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Sənətin yüksək inkişafını əks etdirən əsas cəhət özünü xüsusilə silahsızlıq sahəsində daha aydın büruzə verirdi. Silahsızlıq metalışləmə sənətinin qədim sahələrindən biri olub texnoloji cəhətdən daha mürəkkəb istehsal proseslərini əhatə edirdi. Ordu və hökmdarların inzibati keşikçi dəstələrini zəruri sursatla (qılınc, qalxan, nizə, toppuz, şeşpər, dəbilqə, qolçaq, dava köynəyi) təmin edən orta əsr silah emalatxanalarının işi sənətdaxili ixtisaslaşmanı və bəsit əmək bölgüsünü aydın əks etdirir.

Strateji Karvan yollarının kəsişməsində yerləşən Azərbaycan erkən orta əsrlərdən hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdir. Bu səbəbdən də burada Yaxın, Orta və Uzaq Şərq silah ustalarının nailiyyətləri ilə zənginləşən yerli silah ənənələri meydana gəlmişdir. Sifarişlə işləyən divan emalatxanaları ilə yanaşı, keçmişdə sərbəst satış üçün xəncər-bıçaq istehsal edən fərdi dükənlər də fəaliyyət göstərirdi.

Uzun əsrlər boyu bədii və estetik normaları özündə əks etdirən Şərq, eləcə də Azərbaycan silahları bədii-texniki fikir və təcrübənin unikal nümunəsi olmuşdur. Silah ilkin vəzifəsi ilə yanaşı, ta qədimdən bədii yaradıcılıq obyektinə çevrilmişdir. Silah təyinatına, quruluşuna, texniki cəhətdən istehsalına görə tətbiqi-dekorativ incəsənətin, daha dəqiq desək, “bədii metal” adlanan sahənin vacib hissələrindən birinə çevrilmişdi. Şərq silahı özünün mükəmməl döyüş keyfiyyəti və zərif dekorativ tərtibatı ilə həmişə şöhrət qazanıb.

Qədim dövrlərdən silah təkə döyüş ləvazimatı deyil, eyni zamanda sahibinin sosial statusunu və maddi rifahını göstərirdi. Cah-calalın və təmtərağın, zati-aliliyin və incə zövqün nümayişi olan silahlar həm də bir sənət əsəri kimi qiymətləndirilirdi. Bəhə qiymətləndirilən, sahibinin fəxrlə gəzdirdiyi

silah bədii tərtibatın ən zərif və incə texnologiyalarını özündə təcəssüm etdirirdi. Silah özündə zərgərlik sənətini, oyma, döymə, qara mina, inkrustasiya, tökmə, daş üzərində naxış vurma kimi sənətləri birləşdirir.

Öz məmulatlarının bəzədilməsi üçün Azərbaycan silahsazları qızıldan, qiymətli daşlardan, mirvari və firuzədən geniş istifadə edirdilər. Metalın bədii emalının ənənəvi üsulları – oyma, həkkətmə, cızma, naxışaçma, qızıl və gümüşlə inkrustasiyası tətbiq olunurdu.

Azərbaycan silah ustaları öz məmulatlarının bəzəyi üçün dini, poetik səciyyəli yazılardan istifadə ediblər ki, bu kalligrafik yazılar da özünəməxsus bir ornament kimi qəbul edilirdi. Belə yazılara tiyələr üzərində, qınların, qılınc və qəmələrin sağanağı və dəbilqələr üzərində rast gəlinir. Bir çox silah əşyaları – qılınc qınları, güzrlər, lələkli toppuzlar, nümayiş qalxanları polad və dəmirdən hazırlanmış ayrı-ayrı detalların qızılla inkrustasiyasının səmərəli üsulunu nümayiş etdirir.

Azərbaycan silahının yüksək bədii nümunələri son orta əsrlərə təsadüf edir. Məhz bu zaman silah dekorativ emalın və bəzəkvermanın yeni zərif üsulları ilə zənginləşdirilir ki, bu da məmulatların dəyərini və bədii-texniki məziyyətlərini artırırdı. Şərqi silahsazlıq sənətində dekorativlik yaradıcılığın obrazlı quruluşu üçün əsasən çevrilərək və zəngin naxışlar sənətini yaradaraq, xüsusilə parlaq və özünəməxsus cəhətlər kəsb edirdi. Bu naxışlar mürəkkəb ornamental ritmə və tez-tez yüksələn ahəngdarlığa malik olur (9, s. 86).

Azərbaycan orta əsr silahları və hərbi sənətinə dair məlumatları orta əsr mənbələrindən və hərbi salnamələrdən izləyirik. Silah, onun növləri və tətbiqi qaydaları haqqında vizual informasiyanı orta əsr miniatür rəsmlərindən, bir qədər inkişaf etmiş orta əsrlərdə isə divar üzərində təsvirlərdən (Şəki xan sarayı və İrəvan Sərdar sarayı) almaq olar.

Şübhəsiz ki, silahlar haqqında dolğun məlumatı müxtəlif ölkələrin muzey kolleksiyalarında qorunub saxlanılan silah nümunələrinin özlərindən əldə etmək olar. Azərbaycanın ən zəngin soyuq silah kolleksiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində, eləcə də Azərbaycanın bölgələrindəki diyarşünaslıq muzeylərində qorunur.

Silah bütün digər sənətkarlıq məmulatları içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu, tamamilə aydındır, çünki bir ölkənin əhalisinin azadlığı, həyatı, maddi rifah halının vəziyyəti silahın olub-olmamasından çox asılı idi.

Orta əsr müdafiə silahları zireh, qalxan, dəbilqə, bazubənd, ayaqlıqlar, sinəbəndlərlə səciyyələnir. Bu silahlar döyüşçünü hər zərbədən qoruyurdu. İlk öncə döyüşçülər başlarına müdafiə başlığı olan oval formalı, çox da hündür olmayan şiş ucluqlu, arxada boynu, çiyini örtən halqalı torlu, burunluqlu dəbilqələr geyirdilər. Sonralar bu formalı dəbilqələr bir qədər dəyişdirildi. XV əsrin II yarısında artıq dəbilqələr sferik konus forması alır və yuxarı hissəsinə ornamentli şiş ucluqlu olaraq qotaz salınırdı. Bu cür dəbilqələr bütöv poladdan

hazırlanırdı, kənarına halqalı tor bərkidilirdi ki, bu tor da boynu, ənsəni, çiyinləri qoruyurdu (10, s.22).

Müdafiə yaraqlarından olan qalxanlar dairəvi, bir azca qabarıq formada olurdu. Qalxanlar döyüşçünün müdafiə silahı olmaqla yanaşı, çox gözəl, unikal bir maddi mədəniyyət nümunəsi kimi də göz oxşayır. Hər bir qalxanda o dövrün ustalarının təfəkkürünün, insan əməlinin məhsulu olan incə, zərif, göz oxşayan sənət əsəri canlanır. Qalxanların üzərində müxtəlif döyüş, ov səhnələri, məclis səhnələri, bədii ədəbiyyatdan nümunələr, kufi xətlə Qurani-Kərimdən yazılmış yazılar bu müdafiə yarağını həm silah növü kimi, həm də sənət əsəri kimi əhəmiyyətli edir (11, s.25).

Azərbaycan döyüşçüsünün qüruru sayılan, soyuq silahın doğrayıcı-batırıcı növü olan qılınclar iki formada olurdu. Düz tiyəli qılinc – ikiəgzəl düz tiyəsi olan silahdır. Bu silahda tiyənin işlək hissəsi ucluğa keçən iki paralel tərəflərlə təşkil olunurdu. Orta əsrlər dövrünün yazılı mənbələri düz tiyəli qılıncların tətbiqi haqqında məlumat verirlər. Orta əsrlərdə ən mükəmməl qılinc növü “şəmşir” qılıncları sayılırdı.

Kəsici-batırıcı silahların daha bir növü xəncərlərdir. Xəncər ikiəgzəl düz tiyəli olan kəsici-batırıcı silahdır. Bu silahda tiyənin işlək hissəsi ucluğa keçən iki paralel tərəflərlə təşkil olunmuşdu. Texniki cəhətdən əsas diqqəti dar kanallı və iti dişli, çox güclü çıxıntılı tiyələr cəlb edirdi. Tiyələr deşmək üçün düz, dar, bir tərəfi kəsərli hazırlanırdı. Doğramaq və batırmaq üçün xəncər enli və iki tərəfi kəsərli olurdu. Kəsmək və deşmək üçün kəsər bayıra çıxarılırdı. Xəncər hazırlanarkən əsas diqqət möhkəmliyə və metalın son dərəcə yaxşı döyülməsinə yönəldilirdi.

Qafqazda, həmçinin Azərbaycanda silahın düzəldilməsi üçün başlıca olaraq Dəməşq poladından istifadə edilirdi. Hücüm silahları üçün səciyyəvi olan kəsmək-dəğramaq funksiyalı “şəmşir”i qılınclarda açıq dəstək yuxarı küncə doğru əyilir, bunun nəticəsində silah əldən sürüşmür, tiyəsi ensiz, yüngül, zərbə mərkəzinə qədər düz və aşağıya, üçüncü hissəyə doğru əyilmiş olurdu (8, s.84).

Azərbaycan sənətkarları tiyələrin ornamentlərində çox zaman basma qızıldan, kəsmədən və cilalamadan istifadə edirdilər. Dəstək və qınlar çox zaman mina ilə bəzədilir, daş-qaşlardan firuzəyə, zümrüdə, mirvariyyə üstünlük verilirdi. Dekorativ motivlərdə yazılar, ustanın adı, yeri, silahın istehsal tarixi göstərilirdi (3, s.58).

Azərbaycan silahlarının hazırlanması üsulunda səciyyəvi cəhət minanın və qravürlənmiş ornamentin olmasıdır. Qravür (oyma) naxış və minalanmadan əlavə Azərbaycan silah ustaları silahların bəzədilməsində ştamplamadan, kəsmə naxışdan, həmçinin xəncər tiyələrinin, tüfəng və tapança açarları və lülələrində qızılı çərtmə naxışdan istifadə edirdilər. Üzərində “canavar” və “qurda” adlanan damğalı tiyələr böyük şöhrət qazanmışdı.

Zərbə silahları XVIII əsrin sonuna – XIX əsrin əvvəlinə aid olan toppuz, əmud, təbəzin və şeşpərlərlə təmsil olunurdu. Toppuzlar adətən poladdan və müxtəlif formalarda düzəldilirdi: tilli, dairəvi, piramida formalı olurdu, zəngin ornament və bəzəklərlə süslənirdi (12, s.57). Bəzən bunun üçün başqa xammaldan da istifadə olunurdu. Bəzək üçün onların üzərinə qızıl, gümüş çəkilirdi, müxtəlif rəsmlər vurulurdu.

XVIII – XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda odlu silah çox geniş istifadə olunmuşdu. Azərbaycan tüfənglərinin aşağıdakı tipik cəhətlərini göstərmək olar: uzun, dairəvi və tilli, əsas etibarilə kəsmə lülələri olurdu, qundaqları qısa, çox zaman dairəvi formalı olurdu. Lülə və xəzinə, açar hissə qızılla, az hallarda gümüşlə işlənirdi. Azərbaycan tapançalarının da tüfənglər kimi lülələri yüksək keyfiyyətli poladdan hazırlanırdı, hamar və yaxud tilli formada olurdu. Dəstəkləri adətən dairəvi dəstəklə bitirdi. Bu dairəvi kürəcik çox zaman sümükdən hazırlanırdı.

Azərbaycan odlu silahları lülələrinin qızılı işləmələrlə, çaxmaq açarlarının cızma və kəsmə üsullu naxışlanması, qundaqlarının düz, dar olması ilə fərqlənirdi. Qundaq taxtaları xüsusi olaraq çinar və yaxud qoz ağacından hazırlanırdı, sümük, gümüş, sədəflə qoyma naxış üsulu ilə bəzədilirdi. Belə növ çaxmaqdaşlı tüfəng və tapançaların ən gözəl nümunələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında mühafizə olunur.

XIX əsrdə Azərbaycanda odlu silah hazırlanması ilə əsasən iri şəhərlərdə yerləşən emalatxanalarda məşğul olunurdu. Bununla bərabər, həmin əsrə aid olan ədəbiyyat silahqayırma sənətinin başqa yerlərə də yayıldığını göstərir. O.Yevetski yazır ki, Nuxada XIX əsrin əvvəllərində silah hazırlayan bir neçə zavod var idi. Başqa bir müəllif yazır: “Qarabağın Qələbürt mahalında yalnız bir nəfər silah lüləsi düzəldən var idi. Onun yanında dörd nəfər fəhlə işləyirdi. Vəng və Şəskirt kəndlərinin hərəsində tüfəng sürgüsü (xəzinəsi) hazırlayan bir nəfər usta işləyirdi” (3, s.65).

Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, XIX əsrin əvvəllərində odlu silahqayırma Gəncə, Nuxa və Cəbrayıl qəzalarında nisbətən daha inkişaf etmişdi. Silahqayırma ilə Şamaxıda, Göycayda və Qubada da məşğul olmuşlar (4, s.74).

XIX əsrin əvvəlinə aid bir sənəddə yazılır: “Lahıç silahı bütün Şirvan, Nuxa, Quba, Qarabağ və Bakı əyalətlərinə, Dağıstan və İrənin bəzi yerlərinə göndərilirdi. Buradakı ustalar bütün işi əl ilə görürdülər. Ona görə də iş çətin olub çox gec yerinə yetirilirdi. Məsələn, usta Əbdülrəhim bir ay ərzində bir tüfəng və iki tapançadan artıq hazırlaya bilmirdi. Lakin onun hazırladığı lülələr alıcılar tərəfindən sevilir, qundağı və başqa ləvazimatı olmadan belə böyük həvəslə alınirdi. Onların qiyməti 5 çervondan 10 çervona qədər idi. Başqa ustaların düzəldikləri lülələr isə 3 çervondan 8 çervona qədər qiymətə satılırdı” (4, s.82).

Azərbaycanda hər b sənəti və silah istehsalı ta qədimdən yüksək inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərdə əsas silah və yaraq mərkəzi sayılan Təbriz, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Ərdəbil, Marağa, Xoy, Gəncə emalatxanalarında həm sifariş, satış üçün silah istehsal edilir, həm də digər ölkələrə, xüsusən də Rusiyaya silah ixrac olunurdu.

Orta əsr Azərbaycan xəncərləri tiyəsində və alətində olan ornamentlərinə görə ümumən Qafqaz, İran və türk xəncərlərindən fərqlənirdi. Bu ornamentdə nəbati və bəzi həndəsi elementlər, eləcə də islami motivlər: islami, ləçək, tağ, bəzi yerlərdən stilizə olunmuş yarpaqları olan burulan budaqlar, arkadan istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə Azərbaycan tətbiqi incəsənətində geniş yayılmış şəbəkə də öz əksini tapmışdır. Üslublaşdırılmış nəbati ornament oyma, qaralama (tiyə üzərində) ilə, tutacaq isə oyma, qaxma, qızıl və gümüş suyuna salınmaqla yaranır. Tutacaq və qının bahalı daşlardan və mina dekorundan (arakəsmə və girintili-çıxıntılı texnika) hazırlanan haşiyələri daha zəngindir.

Bütövlükdə, orta əsr Azərbaycan xəncərinin konstruksiya və bəzək inkişafı haqqında bəhs edərkən deməliyik ki, Azərbaycan xəncəri orta əsrlərin sonlarında Qafqaz tipli xəncərlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Müəyyən mənbələrə əsasən, XIX əsrin müxtəlif illərində metalışləmənin Azərbaycanda nə dərəcədə yayılması haqqında təsəvvür əldə etmək olar. V.Leqkobitov XIX əsrin 30-cu illərində Şamaxıda aşağıdakı metalışləmə müəssisələrinin olmasını göstərir:

Misgərxana - 6, dəmirçixana - 26, zərgərxana - 40, xəncər düzəldən dükən - 9, qundaqsaz - 12, silah qundağına qızıldan naxış salan usta - 1 (9, s.120).

V.Qriqoryev yazır ki, XIX əsrin əvvəllərində yalnız Naxçıvanın bir bazarında aşağıdakı sənətkarlıq müəssisələri mövcud idi:

Silahsaz - 2, gümüşbənd - 2, dəmirçi - 7, çəkməçi və başmaqçı - 11, sərrac - 5, qalayçı - 1 (10, s.101).

XIX əsrin 30-cu illərində yalnız Lahıda 8 silah “zavodu” mövcud idi. Görünür, emalatxanaların böyüklüyü, orada çalışan fəhlələrin və ustaların çoxluğu, işin mürəkkəbliyi nəzərə alınaraq onlar zavod adlandırılmışdı.

Azərbaycan silahlarının bəzədilməsində istifadə olunan naxışlar əsasən nəbati və həndəsi fiqurlardan ibarət olurdu. Naxışlamanın döymə, basma, xatəmkarlıq, savatlama, qızıl suyu vermə kimi üsullarından geniş istifadə edilirdi. Naxışlardan başqa silahların üzərində dini şeirlərə də təsadüf edilirdi. Bu barədə P.Zubov XIX əsrin əvvəllərində yazırdı: “Şirvan tatarları (azərbaycanlılar) dəbdəbəli silahları sevirlər, onlar ən yaxşı silah, tapança, qılınc, dəbilqə və zireh almaq üçün pul əsirgəmirələr və bunları gümüş və qızıl ilə bəzəyirlər” (7, s.83).

Soyuq silahların (xəncər, qılınc) hazırlanmasında novsalma

əmaliyyatından istifadə olunurdu. Kəsici alətlərin hazırlanmasında ən vacib məsələlərdən biri onlara düzgün suvermə idi. Məlum olduğu kimi, kəsici alətlərin tiyəsi poladqarışıq dəmirdən hazırlandığından qızdırılan zaman o, sərtliyinin itirirdi. Poladın sərtlik xassəsi aləti yenidən qızdırıb suyatutma yolu ilə bərpa edilirdi.

Qarasavad üsulu ilə əsasən gümüş məmulatı hazırlanırdı. Gümüş məmulatı istehsalı üzrə ixtisaslaşma nəticəsində bədii metal sənətinin “gümüşkarlıq”, yaxud “gümüşbəndlik” adlanan müstəqil sahəsi yarandıqdan sonra bu texniki üsul xüsusilə geniş intişar etmişdir (13, s.34). Qarasavad texnikası məmulatın bədii təsir gücünü və estetik ifadəliliyini daha da artırdığından o, bəzən qızıla da tətbiq edilirdi. Bununla belə “savad” adlanan qara mina ilə ən çox gümüş məmulatı bəzədilirdi. Çünki qara minanın fonunda işlənmiş naxış dekoru məhz gümüş üzərində daha aydın və səlis rəng uyarı yaradır. Gümüş məmulatının qabarıq naxışlarının şəffaflığı ilə savadın qara rənginin parıltısı cazibədar ahəngdarlıq əmələ gətirir (14, s.16)

Azərbaycanda gümüşkarlığın başlıca məziyyətini savadın həddən ziyadə davamlı olması təşkil etmişdir. Qarasavad kütləsinin tərkibi gümüş, qurğuşun, mis, kükürd, potaş və duzdan ibarət hazırlanırdı.

Savad kütləsi iki üsulla: zərgərlikdə sıyıq xəmir yaxması, gümüşkarlıqda isə bilavasitə toz halında məmulatın üzərinə səpilməklə tətbiq olunurdu. Gümüşkarlıq məmulatı (kəmər, soyuq silahların dəstəyi və qını və s.) nisbətən ucuz silahlar başa gəldiyindən daha geniş ərazidə yayılmışdı. Bununla yanaşı, hər bir zonanın gümüşkarlığı özünəməxsus məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Gəncə, Qazax və Qarabağın gümüşkarlığı bəzək üslubu etibarilə Şirvan, yaxud Qubanın qarasavad məmulatına bənzəmirdi.

Xəncər, qılınc, tüfəng, tapança və s. silah nümunələrini bəzəmək üçün xatəmkarlıq (qaxma, yaxud çaxma) üsulundan istifadə olunmuşdur. Bu məqsədlə hazır məmulatın üzərində nəzərdə tutulmuş çeşni əsasında dəşiklər açılır, sonra onlar çaxma yolu ilə qızıl və ya gümüş mıx, sədəf, sümük qiymətli daş və s. kimi başqa materiallarla doldurularaq bəzənirdi.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin silah kolleksiyasında qorunan silahlar Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kolleksiyanın əsas hissəsini təşkil edən soyuq və odlu silahlar Şərq, eləcə də Azərbaycan silah ustalarının, silahsızlıq işini əsrlər boyu xalqın bədii-estetik normalarının, texniki təfəkkür və sənətkarlıq ənənələri təcrübəsinin birgə təcəssümü kimi çıxış edir. Silahqayırma sənətinin və dekorativ tətbiqi incəsənət nümunələri olan bu silahların əksəriyyəti məhz Azərbaycan ərazisində istehsal olunmuşdur. Bunu həmin silahlar üzərindəki yazılar, damğalar sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1988, 451 s.
2. *İbrahimov F.* Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XIII əsrlər). Bakı, 1988, 174 s.
3. *Quliyev H, Tağızadə H.* Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968, 106 s.
4. *Mustafayev C.* Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 271 s.
5. *Şərifli M.X.* Azərbaycan IX-XII əsrlərdə. Az.SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, XII c., Bakı, 62 s.
6. *Гулишамбаров С.* Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис, 1904, 70 s.
7. *Зубов П.* Картина Кавказского края, ч. IV, СПб, 1834-1835, 269 с.
8. *Ленц Э.* Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения. Ч.1, Собрание оружия. С-Пб., 1908, 84 с.
9. *Мишуков Ф.Я.* Золотая насечка и инкрустация на древнем вооружении // Государственная Оружейная Палата Московского Кремля. Сб. статей. М., 1954, 215 с.
10. Обзорение российских владений за Кавказом. С-Пб, 1836, ч. III, 160 с.
11. Обзорение, российских владений за Кавказом. С-Пб, 1836, ч.IV, 174 с.
12. *Романовский Д.* Тарихие-и аслехэ-и сард-и дар Иран. Баррасиха-йе тарих-и. Краткая история холодного оружия в Иране. Пер. А.Дадашева, 1968, 110 с.
13. *Флоревский Н.* Елисаветпольский округ. ОРВЗК, ч.2, СПб., 1836, 210 с.
14. *Шпаковский В.О.* Рыцари Востока. М: Поматур, 2002, 109 с.
15. *Эфендиев Р.* Ювелирное искусство Азербайджана. Баку, 1964, 76 с.

Redaksiyaya daxil olub 13.03.2020

UOT 32

Y.A.Qaraməmmədli, S.K.Qasimov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı Avrasiya Universiteti
yasin.garamammadli@mail.ru

BMT – 75

BMT-nin FƏALİYYƏTİ MULTİKULTURALİZM BAXIMINDAN: UĞURLAR, PROBLEMLƏR

Açar sözlər: BMT, qaçqın, məcburi köçkün, köçkün, miqrant, emiqrant, immiqrant, insan hüquqları, multikulturalizm

Məqalədə İkinci dünya müharibəsi ilə başlanıb zəmanəmizədək davam edən qaçqın-məcburi köçkün, ümumiyyətlə, köçkün-miqrant problemi araşdırılır, onun həlli sahəsində BMT-nin fəaliyyəti, habelə sığındıqları ölkələrin köçkünlərə münasibəti multikulturalizm bucağından təhlil olunur, uğurlarla yanaşı, mövcud problemlər qeyd edilir, onlardan radikal çıxış yolları axtarışının vacibliyi vurğulanır. 2019-cu ilin dekabrında Cenevrədə keçirilən ilk Qlobal Qaçqın Forumunun nəticələri, burada Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı, problemin həllinə ölkəmizin dəstəyi şərh edilir, bir çox dövlətlərin münasibətindəki fərqlərə diqqət yetirilir, bu məsələdə qlobal və milli aspektlərin vəhdəti əsaslandırılır. Qoşulmama Hərəkətinin sədri kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin COVID-19-a qarşı mübarizə məsələlərini həll etmək üçün BMT-nin xüsusi sessiyasını çağırmaq təklifi qlobal humanitar problemlərin həllində hamı üçün ümumi davranış normaları hazırlanmasına çağırış kimi qiymətləndirilir.

Я.А.Гарамамедли, С.К.Касумов

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ООН В СВЕТЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА: ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ

Ключевые слова: ООН, беженец, вынужденный переселенец, переселенец, мигрант, эмигрант, иммигрант, мультикультурализм

В статье исследуется проблема беженцев-вынужденных переселенцев, в целом переселенцев-мигрантов, продолжающаяся по сей день, начиная со времен Второй мировой войны, анализируются в свете мультикультурализма деятельность ООН по ее решению, а также отношения к переселенцам принимающих их стран, отмечаются наряду с достижениями и имеющиеся проблемы, подчеркивается необходимость нахождения радикальных путей их преодоления. Разбираются итоги первого Глобального форума по беженцам, проходившего в декабре 2019 г. в Женеве, участие в нем представителей Азербайджана, отмечается вклад нашей страны в решение данной проблемы, обращается внимание на разные подходы некоторых стран, обосновывается

единство глобальных и национальных аспектов этого вопроса. Предложение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева как председателя Движения Неприсоединения к Генеральному секретарю ООН о созыве специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН по COVID-19 оценивается как призыв к разработке общих норм поведения для всех в решении глобальных гуманитарных проблем.

Y.A. Garamammadli, S.K. Gasimov

UN ACTIVITY IN TERMS OF MULTICULTURALISM: SUCCESSES, CHALLENGES

Keywords: *UN, refugee, IDP, migrant, emigrant, immigrant, human rights, multiculturalism*

The article is devoted to analyze the problem of refugees and internally displaced persons, which began with the Second World War and continues to the present day. The activities of the UN in solving the problem, as well as the attitude of the host countries to refugees are analyzed in terms of multiculturalism, along with the successes, the existing problems are noted, the importance of finding solutions is emphasized. The results of the first Global Refugee Forum which took place in Geneva in December 2019, the participation of Azerbaijani representatives, the country's support for the solution of the problem are commented on, differences in the attitudes of many countries are emphasized, the unity of global and national aspects is justified. The proposal of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, as Chairman of the Non-Aligned Movement, to convene a special UN session to address the fight against COVID-19 is considered a call for the development of common norms of conduct for all in addressing global humanitarian problems.

Giriş

Dünyada getdikcə kəskinləşən qaçqın-köçkün problemi günümüzün ən mühüm global qayğısına çevrilməkdədir. BMT-nin məlumatına görə, dini və siyasi baxışları, milli mənsubiyyəti və ya müəyyən sosial qrupa aidiyyəti ucbatından, yaxud daha yaxşı həyat axtarışı səbəbindən öz ölkəsini və ya ənənəvi yaşayış yerlərini tərk edənlərin sayı 2019-cu ildə 272 milyon nəfərə çatmışdır. Bu gün dünyada 26 milyon qaçqın da daxil olmaqla məcburi köçkünlər 70 milyon, sığınacaq axtaranlar 3,5 milyon təşkil edir, daha 41 milyon adam ölkədaxili köçkün vəziyyətindədir. Həm də acınacaqlıdır ki, bu proses mənfi dinamika üzrə gedir. Müqayisə üçün deyək ki, köçkünlərin ümumi sayı 2000-ci ildə 173 milyon, yəni son göstəricidən 99 milyon az olmuşdur. Son onilliklərin göstəricilərinin müqayisəsi, təəssüf ki, bunun ümumi meyil olduğunu təsdiq edir: miqrantlar 1980-ci ildə dünya əhalisinin 2,3 faizi, 2000-ci ildə 2,8 faizi, 2017-ci ildə 3,4 faizi qədər olmuşdur [12].

İkinci dünya müharibəsinin ağır sosial problemi BMT gündəliyində

Şübhəsiz, müəyyən əhali kütlələrinin yerdəyişməsi heç də təzə sosial hadisə deyil. Bunun səbəbləri sırasında yaxşı yaşayış yeri və ya qənimət ələ keçirmək kimi amillərlə yanaşı, qarşılıqlı dözümsüzlük də az rol oynamamışdır. İbtidai icma cəmiyyətindən tutmuş burjua demokratiyası bərqərar olanadək həyat tərzi əsla tolerantlığı ilə səciyyələnməmişdir. Sinifli cəmiyyət və dövlət yaranandan isə onun qanunları və siyasəti heç də indi multikulturalizm adlandırılan birgəyaşayış prinsiplərinə uyğun olmamışdır. Aydın ki, tarixi inkişafın həmin mərhələlərində bu problem nə cəmiyyət daxilində, nə də beynəlxalq miqyasda mühüm sosial-siyasi hadisəyə çevrilə bilməzdi. Bunun üçün insan hüquqları və demokratiya anlayışlarının ciddi məzmun kəsb etməsi lazım idi. Avropada azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq şüarları altında baş verən burjua inqilabları feodalizmin təhkimçilik sisteminin dağılması ilə yanaşı ictimai şüurda da əsaslı dönüşə gətirib çıxartdı. Xüsusən də həmin şüarları bayraq edən kapitalist ictimai-siyasi münasibətlərinin bərqərar olması insan hüquqları məsələsini aktualaşdırdı və bu sırada qaçqın-köçkün probleminin ictimailəşməsinə də zəmin yaratdı.

Bununla belə qaçqın-köçkün probleminin bütün dərinliyi və kollektiv həllinin vacibliyi yalnız XX əsrdə dərk olunmağa başladı. Hələ əsrin əvvəlində Birinci dünya müharibəsi (1904-1918) kütləvi qaçqın və köçkünlər axınına səbəb olmaqla, həmin problemin beynəlxalq miqyasda həllinin vacibliyini göstərdi. Ötən əsrin iyirmi-otuzuncu illərində onunla bağlı bir sıra beynəlxalq sənədlər qəbul edilmiş, müəyyən əməli təşəbbüslər də olmuşdu. Lakin problemə qlobal miqyasda siyasi-hüquqi qiymət verilməsi və müvafiq fəaliyyət proqramlarının qəbulu yalnız İkinci dünya müharibəsindən (1939-1945) sonraya təsadüf edir. Artıq müharibənin gedişində antihitler koalisiyasının üzvləri bu problemlə məşğul olacaq təşkilatın fəaliyyətinin əsasları və strukturu ilə bağlı müzakirələr aparmağa başladılar. 1942-ci il yanvarın 1-də *Birləşmiş Millətlər Bəyannaməsi* adlı sənəd qəbul edildi və burada ilk dəfə “birləşmiş millətlər” anlayışı işlədildi. 1945-ci il aprelin 25-dən iyunun 26-dək ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində keçirilən konfransda yeni qlobal qurumun – *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsi* imzalandı və həmin il oktyabrın 24-də qüvvəyə mindi. Bu tarix BMT Günü kimi qeyd edilir. Bir sözlə, İkinci dünya müharibəsi bəşəriyyətə tarixdə misli görünməmiş dəhşətlər gətirməklə, insanlığı bir növ ayıltı – beynəlxalq təhlükəsizliyin etibarlı surətdə qorunmasının zəruriliyi nəhayət, dərk edildi. Yeri gəlmişkən, bu, ümumdünya miqyaslı mötəbər qurumun – BMT-nin yaradılmasının əsas səbəbidir. Digər mühüm amil isə texniki tərəqqi nəticəsində qarşılıqlı əlaqələrin hədsiz dərəcədə genişlənməsidir.

BMT-nin fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən aydın oldu ki, qlobal təhlükəsizlik və beynəlxalq iqtisadi-texniki əməkdaşlıqla yanaşı, daha bir

təxirəsalınmaz vəzifə də var. Bu, müharibənin törətdiyi nəhəng qaçqınlar kütləsi probleminin həllidir, ümumiyyətlə, əsas insan hüquqları və azadlığının heç bir əlamətə görə fərq qoymadan təmin edilməsidir. Odur ki, BMT öz Nizamnaməsinin birinci fəslinin birinci maddəsinin 3-cü bəndində “iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq” onun əsas vəzifələrindən biri kimi qeyd edilmişdir [3].

Təsadüfi deyil ki, BMT-nin ilk növbədə həll etməli olduğu məsələlər sırasında məhz müharibə nəticəsində qaçqın düşən, köçürülən, yaşayış yerini dəyişmək məcburiyyətində qalan, təcili yardıma ehtiyac duyan insanlarla bağlı problemlər mühüm yer tutdu. Rəsmən fəaliyyətə başlamasının altıncı ayında – 1946-cı il aprelin 20-də BMT müharibənin törəməsi olan nəhəng qaçqınlar kütləsinə əməli yardım göstərmək məqsədilə *Qaçqınların işləri üzrə beynəlxalq təşkilat (İRO)* yaratdı və Nizamnaməsini təsdiq etdi. Yeni təşkilat hələ 1943-cü ildən fəaliyyət göstərən *Birləşmiş Millətlərin azad olunmuş rayonlara yardım və bərpa administrasiyasının (UNRRA)* funksiyasını öz üzərinə götürdü, qaçqınların qeydiyyatı, müdafiəsi, köçürülməsi və öz ölkələrinə qaytarılması ilə məşğul oldu. Bütün səylərini müharibə dövründə ziyan çəkən avropalılara, ilk növbədə Xolokost faciəsini yaşayan yəhudilərə, qul kimi işlədilən fəhlələrə, ümumiyyətlə, milyonlarla köçkünə zəruri yardım göstərilməsinə yönəltdi. Köçkünlərin cəmləşdirildiyi yerlərdə təcili yardım qaydaya salındı. Eyni zamanda onların müharibədən əvvəl yaşadıkları ölkələrə qayıtmalarına, yaxud daimi yaşamaq üçün digər dövlətlərə köçmələrinə dəstək verildi. İRO bir milyonadək insana kömək göstərərək 1952-ci ildə öz fəaliyyətini başa çatdırdı.

Lakin Qaçqınların işləri üzrə beynəlxalq təşkilatın hələ fəaliyyət göstərdiyi bir vaxtda aşkar görünürdü ki, o, yardımçı qurum qismində öz üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən gəlməyə qadir deyil, bu işlə bilavasitə BMT-nin özü məşğul olmalıdır. Baş Assambleyanın 1949-cu il dekabrın 3-də qəbul etdiyi qətnamədə göstərilirdi ki, 1951-ci il yanvarın 1-dən BMT öz qurumunu – *Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlığını (Komissar İdarəsini)* yaratmağı qərara alır. Baş Assambleyanın növbəti illik sessiyasında – 1950-ci il dekabrın 14-də yeni qurumun Nizamnaməsi təsdiq edildi. Adətən həmin günü Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlığın yaranma tarixi hesab edirlər. Komissarlığın fəaliyyəti əvvəlcə üç illiyə nəzərdə tutulsa da, hər dəfə beş illiyə uzadılaraq indiyədək davam edir.

Bütün insanların heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən əsas hüquq və azadlıqlardan istifadə etməsi prinsipi BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən bundan daha əvvəl – 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul edilmiş *İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə* təsbit olunmuşdu. Onun birinci maddəsində

deyilir: “Bütün insanlar ləyaqət və hüquqlarına görə azad və bərabər doğulurlar... və bir-birlərinə münasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar”. İkinci maddədə həmin müddəə belə konkretləşdirilir: “Hər bir şəxs irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər əqidəsindən, milli və ya sosial mənşəyindən, əmlak, sosial mövqe və digər vəziyyətindən asılı olmayaraq bu Bəyannamədə elan olunmuş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır” [4].

BMT-nin Baş Assambleyası 1950-ci il dekabrın 14-də keçirilən iclaslarında hərbi əsirlər probleminin dinc həlli üçün tədbirlər, BMT-nin Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarı İdarəsinin Nizamnaməsi və qaçqınlara yardım problemi ilə yanaşı, Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyanın layihəsi barədə məsələni də müzakirə etmişdi. Burada verilən tapşırığa əsasən qaçqınlar probleminin siyasi-hüquqi əsaslarının hazırlanması üzərində də işlər sürətləndirildi. Cəmi yeddi ay sonra – 1951-ci il iyulun 28-də Cenevrədə *Qaçqınların statusu haqqında Konvensiya* qəbul edildi. Konvensiya müvafiq ratifikasiya prosesindən keçərək 1954-cü il aprelin 14-də qüvvəyə mindi.

Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyada İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə ifadəsini tapan prinsip və məqsədlər insanların konkret kateqoriyasına – qaçqınlara şamil edilərək konkretləşdirilmişdir. Bu sənəddə nəzərdə tutulan tədbirlər Avropanın ilk növbədə müharibədən sonrakı dövrdə üzləşdiyi problemlərin həllinə yönəldilmişdi. Bu isə hərbi əməliyyatlardan, işğaldan, dağıntılardan, aclıqdan qaçan, daimi yaşayış yerlərindən güclə köçürülən yüz minlərlə insan demək idi. Konvensiyanın birinci maddəsinin ikinci bəndində göstərilirdi ki, burada 1951-ci il yanvarın 1-dək baş vermiş hadisələr nəticəsində və irqi, dini əlamət, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyət və ya siyasi əqidə üzündən təqib qurbanı olanlar nəzərdə tutulur [5].

Lakin bu məsələlər yoluna qoyulduqca göstərilən tarixdən sonra da müxtəlif səbəblər üzündən oxşar problemlər baş verməkdə idi. Odur ki, 1967-ci il yanvarın 31-də Nyu-Yorkda BMT Baş Assambleyasının sədri və BMT Baş katibinin imzası ilə qəbul edilən *Qaçqınların statusu haqqında Protokolda* yuxarıda göstərilən tarixi-xronoloji məhdudiyət aradan qaldırılmış, Konvensiyanın müddəaları bu sənədin özündə verilən tərifə uyğun gələn bütün qaçqınlara aid edilmiş, bununla da o, universal beynəlxalq hüquqi sənədə çevrilmişdir [5].

Problemin dərinliyi, həlli çətinlikləri

Bununla belə qaçqın-köçkün axınının inkişaf dinamikası göstərirdi ki, bu problem Konvensiya və Protokolda təsbit olunanlardan da mürəkkəbdir. Konvensiya insanları qaçqın-köçkün vəziyyətinə salan başlıca səbəbləri irqi, dini, milli dözümsüzlük, başqa sosial qrupa aid olma və rəsmi siyasi əqidədən

fərqli düşüncəyə görə təqib olunmaqda görünür. Lakin canlı həyat getdikcə qabarıq surətdə göstərirdi ki, insanın ayrılmaz hüquqları ilə bir araya sığmayan başqa təzyiq-təqib formaları da var. Daha doğrusu, insan göstərilənlərdən fərqli səbəblərdən də öz ölkəsində qaçqın-köçkün vəziyyətinə düşə bilər, dünyanın digər bölgələrinə səpələnər. Həm də Konvensiya daha çox müharibənin ağır sosial nəticələrini əsas götürür, bunun başlıca səbəbini haqlı olaraq dövlətlərin rəsmi xarici siyasətində görünür.

Problemə ardıcıl multikultural mövqedən yanaşan mütəxəssislər isə diqqəti buna da cəlb edirlər ki, müasir dünyanı sarsıdan həmin sosial bəla irimiqyaslı müharibələrlə, dövlətlərarası münaqişələrlə yanaşı, başqa səbəblərdən, o cümlədən onların öz daxilində cərəyan edən proseslərdən də meydana gələ bilər və onların müəyyən qismi artıq ciddi qlobal humanitar problemə çevrilməkdədir [13].

İnsanları doğma yurd-yuvalarından didərgin salan, amma Konvensiyada əksini tapmayan digər amilləri belə qruplaşdırmaq olar:

– vətəndaş müharibəsi. Həqiqətən, Afrika, Latın Amerikas, Asiya, xüsusən müsəlman ölkələrində son yarım əsrdə səngimək bilməyən daxili siyasi çəkişmələr kütləvi insan axınına səbəb olmaqdadır;

– yalnız rəsmi hakimiyyətin deyil, ayrı-ayrı idarə və təşkilatların, müəyyən sosial və ya milli-etnik qrupların dözümsüzlüyü və təzyiqi;

– dünyanın yoxsul ölkələrində daxili iqtisadi-sosial şəraitin pisləşməsi, onun nəticəsi olaraq kütləvi işsizlik;

– son vaxtlar ağırlaşmaqda davam edən texnogen və ya təbii xarakterli ekoloji problemlər;

– bəzi sosial qruplara, məsələn, əlillərə və ahıllara mənfi münasibət, yaxud bir çox ölkələrdə seksual oriyentasiyasına görə dözümsüzlük və təqiblər;

– sadəcə daha yaxşı həyat şəraiti axtarışı və s.

Bu və ya digər qəbildən olan amillər insanları yaşayış üçün daha əlverişli məkan axtarmağa vadar edir. Odur ki, doğma yurd-yuvasından müxtəlif səbəblərə görə didərgin düşən, başqa məkan seçməyə məcbur olan fərqli əhali qruplarının mövcudluğu günümüzün sosial gerçəkliyidir. Müharibə, o cümlədən daxili hərbi münaqişələrlə bağlı olanları qaçqın və ya məcburi köçkün adlandırmaq mümkündürsə, digər hallarda ənənəvi yaşayış yerini əsasən zorakılıq olmadan tərk etmə faktı ilə üzləşirik. Amma artıq qeyd etdiyimiz kimi, onların sığındıqları yad ölkələrdə vəziyyəti qaçqın-məcburi köçkünlərin üzləşdikləri problemlərdən elə də fərqlənmir.

Deməli, didərgin əhalinin bütün qruplarını daha ümumi bir anlayışda birləşdirmək və oxşar problemlərin ümumi həlli prinsiplərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Son vaxtlar belə bir universal kateqoriya kimi *miqrant* anlayışından geniş istifadə edilməkdədir. Eyni zamanda *immigrant* və *emigrant* anlayışları da onun nisbi sinonimləri mənasında işlədilir. Bununla

belə, qeyd edək ki, həmin anlayışların hüquqi məzmunu və məntiqi tutumu barədə qəti müəyyən edilmiş ümumi bir fikir yoxdur, yəni hamı tərəfindən qəbul edilə bilən tərfi mövcud deyil. Doğrudur, ilk baxışda bu anlayışların etimoloji ortaqlığı aşkar göründüyündən, onların aldığı mənə çalarları arxa plana keçir. Demək olar ki, dünyanın bütün xalqlarının dilində işlədilən bu anlayışların kökündə latın dilindəki “*migrans*”, “*migrantis*” (“yerini dəyişən”, “köçən”) feli sifəti durur, “*migrare*” (“keçmək”, “köçmək”) feilindən düzəlmədir. Amma hər halda, mənə fərqləri aşkardır. “Miqrant” anlayışı altında *ümumiyyətlə* ənənəvi məkanını dəyişənlər, yəni yeni yaşayış yerinə müvəqqəti və ya daimi *köçənlər* düşünülür. Digər iki anlayış bu köçün əks istiqamətlərini göstərir: “immigrant” termini yeni yaşayış yerinə *gələnləri* ifadə etdiyi halda, “emiqrant” dedikdə yaşadığı ölkədən *gedənlər* nəzərdə tutulur.

Göründüyü kimi, burada “miqrant” anlayışı daha ümumi olub, köçkün əhalinin hər iki variantını əhatə edir. Heç şübhəsiz, köçkün əhali immigrant və ya emigrant qismində sosial-hüquqi baxımdan tamamilə müxtəlif xarakterli problemlərlə qarşılaşırlar. Bizim təhlil aspektimizdən yanaşdıqda, “miqrant” anlayışının məhz “emiqrant” anlayışı ilə üst-üstə düşdüyünü söyləyə bilərik. Elə BMT-nin bütün məlum sənədlərində əsasən qaçqın-köçkünlərin sığındıqları ölkə ilə münasibətlərinin tənzimlənmə mexanizminin araşdırılıb müəyyənləşdirilməsindən, yəni emigrantlara aid məsələlərdən söhbət gedir.

Hesab edirik ki, immigrantların tərk etdikləri ölkə ilə münasibətlərinin ədalətli sosial-hüquqi həlli də vacibdir. Ermənistanda dədə-baba torpaqlarından zorla qovulan, yaxud ərazilərimizin işğalı gedişində qaçqın-məcburi köçkün vəziyyətinə düşən soydaşlarımızın itirilmiş varidatının qaytarılması, onlara dəymiş ziyanın ödənilməsi tələbi də qaçqın-məcburi köçkün prizmasından qiymətləndirilməlidir.

Bunlar problemin, necə deyərlər, formal-linqvistik aspektidir. Mühüm sosial-hüquqi problem müasir dövrdə köçkün kimi təsnif edilə bilən əhali qruplarının bu vəziyyətə düşmə səbəblərindən asılı olmayaraq hamısının oxşar problemlərlə üzləşmələridir. Deməli, həmin problemlərin həllinin prinsipləri, üsul və vasitələrinin də oxşar, hətta eyni olması barədə tələblərə haqq qazandırmalıyıq. Odur ki, son vaxtlar “miqrant” (“köçkün”) anlayışını sosial-hüquqi baxımdan daha geniş məzmununda götürmək, ona “qaçqın”, “təqib olunan” anlayışlarına oxşar mövqedən yanaşmaq barədə təkliflər səslənir. Bu baxışın tərəfdarları hesab edirlər ki, miqrant-köçkünlərin vəziyyəti qaçqınların vəziyyətindən o qədər də fərqlənmir. Deməli, müharibələrlə bağlı olmayan səbəblərdən köçkün düşənlər də qaçqınlara, məcburi köçkünlərə bərabər tutulmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, ya Qaçqınların statusuna dair Konvensiya və Protokol müvafiq düzəlişlər edilib təkmilləşdirilməli, ya da müasir multikulturalist siyasət modelinə cavab verən yeni beynəlxalq hüquqi sənədlə əvəz edilməlidir [14].

2016-cı il sentyabrın 19-da BMT iqamətində keçirilən sammit bu barədə məsələni müzakirə edərək, qaçqın və miqrantların hansı səbəb və ya səbəblərdən didərgin düşmələrindən asılı olmayaraq bütün dövlətləri onların hər birinin insan hüquqlarını qorumaq barədə qəti öhdəlik götürməyə çağırırdı.

Bu qəbildən olan çağırışlar miqrasiyaya dair qlobal müqavilə layihəsinin hazırlanmasına və onun qəbulu üçün hökumətlərarası konfrans çağırılmasına təkan verdi. Həmin mötəbər məclis il yarım davam edən müzakirə və məsləhətləşmələrdən sonra 2018-ci il dekabrın 10-11-də Mərakeşdə keçirildi və *Təhlükəsiz, nizama salınmış və leqal miqrasiya haqqında Qlobal müqavilənin* (qısa – *Qlobal müqavilə*) qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Bu, BMT-nin dünyada hər cür beynəlxalq miqrasiyaya ümumi münasibətini əks etdirən ilk qlobal sazişidir.

Sənəddə göstərilən 23 məqsəd miqrasiya proseslərinin yerli, milli, regional və qlobal səviyyələrdə idarə olunması məsələlərini əhatə edir. Bu sənəddə miqrasiya mənbəyi olan bölgələrdə insanların sabit dolanışına mane olan amillərin təsirini azaltmaq, miqrasiyanın bütün mərhələlərində köçkünlərin üzləşdikləri təhlükələrdən müdafiəsi, onlara kömək, yardım göstərilməsi, gəldikləri ölkələrdə ləyaqət və hüquqlarının qorunması, yerli, milli, regional və qlobal səviyyələrdə davamlı inkişafa öz töhfəsini vermələrinə əlverişli şərait yaradılması kimi multikultural məqsədlər təsbit olunmuşdur. Bununla yanaşı, Qlobal müqavilədə belə bir narahatlığa da diqqət yetirilir ki, müasir cəmiyyətin məruz qaldığı müxtəlif miqyaslı demoqrafik, iqtisadi, sosial və ekoloji dəyişikliklər miqrasiyanın səbəbi də, nəticəsi də ola bilər. Odur ki, beynəlxalq miqrasiya və onunla bağlı amillərin əlaqəli surətdə, hərtərəfli nəzərə alınması və birlikdə nizama salınması vacibdir [6].

Miqrasiya məsələlərinə dair Qlobal müqavilədə müəyyən edilmiş siyasət xəttinin həyata keçirilməsi yolları BMT-nin son mühüm tədbirində – 2019-cu il dekabrın 16-18-də Cenevrədəki Millətlər Sarayında baş tutan ilk *Qlobal Qaçqın Forumunda* (QQF) müzakirə edildi. Tədbir BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı və İsveçrə Hökumətinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirildi. Qaçqın probleminə daha çox əziyyət çəkən Kosta-Rika, Efiopiya, Almaniya, Pakistan və Türkiyə QQF-yə onun həmsədrləri qismində qoşularaq bu sahədə fəaliyyətin əməli məzmun kəsb etməsində yaxından maraqlı olduqlarını göstərdilər. Forum təşkilatçılarının əsas məqsədi problemin nəinki tükənmək bilmədiyinə, hətta dərinləşməkdə davam etdiyinə diqqəti cəlb etmək, bu sahədə beynəlxalq fəaliyyəti əlaqələndirmək və gücləndirmək idi. Forumun yekunları barədə məlumatdan göründüyü kimi, bu ali məclisin gedişində 770-dən çox öhdəlik götürülmüş, onu 3000 iştirakçı – dövlət və hökumət başçıları, BMT liderləri, beynəlxalq təşkilatların və vətəndaş cəmiyyətlərinin nümayəndələri, biznes rəhbərləri dəstəkləmişlər. Ümumdünya Bankı qaçqınları qəbul edən ölkələrə, habelə xüsusi bölmənin həvəsləndirilməsinə və iş yerlərinin

açılmasına 2,2 milyard dollar, İnter-Amerika İnkişaf Bankı 1 milyard dollar ayıracağı barədə bəyanat verib. Habelə ayrı-ayrı dövlətlər və digər maraqlı tərəflər qaçqınlara və onları qəbul edən dövlətlərə ümumilikdə 2 milyard dollardan artıq yardım göstərməyi vəd ediblər [10].

Forumda qeyd edildiyi kimi, problemin mayasında hər qəbildən olan miqrantların, o cümlədən qaçqın-köçkünlərin sığındıqları cəmiyyətə inteqrasiyası durur. Onun həllində siyasi, sosial və iqtisadi amillərlə yanaşı, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibəti də vacibdir. Bunu isə gəlmələri, xüsusən də uşaqları müvafiq təhsil sisteminə cəlb etmədən nizama salmaq mümkün deyil. Lakin real faktlar göstərir ki, məhz bu sahədə vəziyyət daha ağırdır. BMT-nin Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlığının məlumatına görə, 2018-ci ildə qaçqın uşaqların azı 35 faizi ibtidai siniflərə getməmiş, 75 faizi orta təhsil almamışdır, qaçqınların cəmi 3 faizi orta ixtisas və ali məktəblərə qəbul edilmişdir [11].

Belə bir şəraitdə UNESCO-nun qaçqınlara təhsil sahəsində əməli köməyi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Forumda BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşmış bu qurumu problemin həllinə konstruktiv yanaşaraq ciddi həyati əhəmiyyətli əməli təşəbbüslər irəli sürmüşdür:

- qaçqınların əvvəllər aldıkları diplom və ixtisasların tanınmasına dəstək olmaq;
- qaçqınların daha keyfiyyətli məlumatlara əsasən [sığındığı cəmiyyətə] inteqrasiyasına kömək etmək;
- böhranların qarşısının alınması, nəticələrinin yumşaldılması və belə hallara hazırlıq üçün maraqlı tərəflər arasında təhsil sahəsində məlumatlardan istifadəni yaxşılaşdırmaq;
- qəbul edən icma və qaçqınlar arasında təhsilin planlaşdırılması sahəsində potensialı artırmaq;
- tədris planlarının, təlimin dili, metodları və dərs proqramlarının uyğunlaşdırılmasına (yüngülləşdirilməsinə) kömək göstərmək [11].

Əslində, icrası nəzərdə tutulan həmin tədbirlər UNESCO-nun qlobal bir qurum kimi qarşısında duran vəzifələrlə uzlaşır. BMT-nin özü ilə bir vaxtda – 1945-ci il noyabrın 16-da yaradılan bu təşkilat Nizamnaməsində deyildiyi kimi, irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün xalqlar arasında təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı genişləndirməklə, qanunçuluq və ədaləti, insanın əsas hüquq və azadlıqlarını təmin etməyi, sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə dəstək olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur [15].

BMT-nin ixtisaslaşmış bir qurumu olmaqla, UNESCO-nun bütün fəaliyyəti, ümumiyyətlə, dünyada mədəni müxtəlifliyin qorunması kimi mühüm multikultural vəzifənin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Məsələn, onun

tərəfindən 1972-ci ildə qəbul edilmiş “Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması haqqında Konvensiya” multikulturalizm istiqamətində çox mühüm addımlardandır.

Problemin həllinin qlobal və milli aspektlərinin vəhdəti

Təbii ki, bu qəbildən olan problemlərin həllində yalnız təhsil və mədəniyyət sahəsində tədbirlərlə kifayətlənməmək, ona daha geniş səpkidə – insanın əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi müstəvisində yaşamaq lazımdır. Belə qlobal miqyaslı fəaliyyətin adekvat meydanı, əlbəttə, ən mötəbər beynəlxalq qurum olan BMT-dir. Lakin qaçqın-köçkün probleminin həlli yönündə atılan addımlardan görünür ki, onun qlobal səpkisi ilə yanaşı, sırf *milli aspektləri* də ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal Qaçqın Forumunda deyildiyi kimi, qaçqınlara davamlı dəstək göstərilməsi, onların cəmiyyətə inteqrasiyası üçün hər bir dövlətin öz milli qanunvericiliyində mütərəqqi multikultural yönümlü dəyişikliklər etməsi, habelə ciddi əməli tədbirlər görməsi lazımdır.

İlk Qlobal Qaçqın Forumunda respublikamızın nümayəndələri də iştirak edərək problemin həllinə Azərbaycanın dəstəyindən söz açıblar. Onlar Forum çərçivəsində keçirilən plenar sessiya və digər tədbirlərdə ölkəmizin özünün qaçqın axımından əziyyət çəkdiyini, Ermənistanın işğalı nəticəsində Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf ərazilərdən, habelə Ermənistanın özündəki tarixi yurdlarından bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünü qəbul etdiyini, bu qonşu dövlətin antimultikulturalist – işğalçı siyasətini davam etdirməsi nəticəsində yüz minlərlə ailənin doğma torpaqlarına qayıda bilmədiyini diqqətə çatdırıblar. Təmsilçilərimiz qaçqın probleminin həllində onun kökündə duran səbəblərin aradan qaldırılmasının, bu sahədə birgə səylərin gücləndirilməsinin vacib olduğunu göstəriblər. Ölkəmizin öz daxili qaçqın-məcburi köçkünləri ilə yanaşı, üçüncü ölkələrdən qaçqınları da qəbul etdiyi, onların hüquqlarının müdafiəsi, cəmiyyətə inteqrasiyası istiqamətində gördüyü zəruri tədbirlər barədə məlumat veriblər. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan 2019-2022-ci illərdə Qoşulmama Hərəkatına sədrlik edir. Bu təşkilatın 2019-cu ilin oktyabrında Bakıda keçirilmiş XVIII Zirvə görüşünə istinad edilərək Qoşulmama Hərəkatının üzvü olan dövlətlərin Qaçqınlar üzrə Qlobal Pakta mühüm əhəmiyyət verdikləri Forum iştirakçılarının nəzərinə çatdırılıb [1].

Əlavə edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il iyulun 8-də BMT-nin Baş katibi Antonio Quterreşlə telefon söhbətində dövlətimizin COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizədə BMT ilə çoxtərəfli əməkdaşlığı dəstəklədiyini, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına 10 milyon dollar ianə, 30-dan çox ölkəyə isə humanitar və maliyyə yardımı ayırdığını qeyd etmiş, Qoşulmama Hərəkatının sədri statusunda üzv dövlətlər adından BMT Baş Assambleyasının COVID-19-a həsr olunmuş xüsusi

sessiyasının çağırılması barədə müraciətinə müsbət cavabına görə Baş katibə təşəkkürünü çatdırmış, sessiyanın keçirilməsi ilə əlaqədar texniki-logistik məsələlərin həllində Azərbaycanın öz töhfəsini verməyə hazır olduğunu bildirmişdir [2].

Onu da qeyd edək ki, COVID-19 pandemiyasının ağırlaşdığı bir vaxtda bəzi dövlətlər vətəndaşlığı olmayan miqrantlara tibbi yardım göstərməyəcəklərini bildirdilər. Ağır xəstəlik qarşısında müdafiəsiz qalan bu insanlar (əsasən əmək miqrantları) doğma ölkələrinə üz tutmağa məcbur oldular, eyni problemlə üzləşən bu dövlətlər əlavə çətinliklər yaşamalması oldular. Odur ki, belə fəvqəladə hallarda hamı üçün ümumi davranış normaları hazırlanmasına ehtiyac var və Azərbaycan Prezidentinin 130 ölkə adından BMT-yə müraciəti məqamında edilmiş humanist təşəbbüsdür.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın BMT və onun Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı ilə münasibətlərinin iki mühüm aspektini qeyd edə bilərik: əvvəla, müasir beynəlxalq münasibətlərin tamhüquqlu üzvü kimi dövlətimiz bu qlobal beynəlxalq qurumun bütün tədbirlərində fəal iştirak edir, ikincisi isə, Azərbaycanın özü milyonluq qaçqın-məcburi köçkün axını ilə üzləşdiyinə görə beynəlxalq birliyin siyasi-hüquqi və maddi-mənəvi dəstəyinə ehtiyac duyur.

Bütövlükdə, problemə dünya dövlətlərinin münasibətinə gəldikdə, fərqli yanaşmalar hələ də qalmaqdadır. Qlobal miqyaslı təşəbbüslər heç də həmişə və hamı tərəfindən birmənalı qarşılıb müsbət həll edilmir. Bunun səbəbləri arasında qaçqın-köçkünlərin, ümumiyyətlə, hər qəbildən olan miqrantların getdikcə çoxalması mühüm yer tutur. İkinci dünya müharibəsindən sonra planetin müxtəlif bölgələrində baş verən və hələ də davam edən milli və regional konfliktlər çoxsaylı qaçqın-köçkün kütləsi törətməkdədir. Afrikanın bir çox bölgələrinin, Asiyada Banqladeş, Əfqanıstan kimi ölkələrin ardınca ərəb Şərqiində 2011-ci ildən dalbadal törədilib qızıqdırılan daxili siyasi münaqişələr kütləvi qaçqın axınına səbəb olmuşdur. Bura həyat şəraitinin pisləşməsi üzündən Afrika, Asiya və Latın Amerikasından qeyri-leqal miqrant axınına da əlavə etsək, onları qəbul etmək məcburiyyətində qalan dövlətlərin ciddi sınağa çəkildiyini görmək çətin olmaz.

Xüsusən münaqişə zonalarına yaxın dövlətlər, ilk növbədə Türkiyə və Avropanın Aralıq dənizinə çıxışı olan ölkələri qaçqın axınından daha çox əziyyət çəkirlər. Suriyada hələ də sönmək bilməyən daxili milli münaqişə nəticəsində təkcə Türkiyəyə COVID-19 pandemiyası başlananadək 3,7 milyon qaçqın sığınmışdır. Təbii ki, onların yerləşdirilməsi, sosial tələbatlarının ödənməsi, əmək təminatı heç də asan məsələ deyil. Başlıcası isə, qaçqınların özləri də Türkiyədə məskunlaşmaq fikrində olmayıb, Yunanıstan və Bolqarıstandan keçməklə Avropa Birliyi bölgəsinə, xüsusən Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İsveç və b. ölkələrə can atırlar. Amma Avropa İttifaqı (Aİ) bunun ciddi sosial və iqtisadi problemlər yaradacağını nəzərə alaraq onları

qəbul etməyə heç də həvəs göstərmir, bu axının qarşısının alınmasında Türkiyənin yardımçı olmasında maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Bu barədə Aİ-Türkiyə danışıqları 2016-cı il martın 20-də qüvvəyə minən müqavilə ilə nəticələnmişdir. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, Aİ onun ərazisinə qaçqın axınının qarşısını alması üçün Türkiyəyə 6 milyard avro ayırmağı, habelə viza rejimini ləğv etməyi, onun birliyə daxil olması barədə danışıqlara yeni nəfəs verməyi və s. vəd etmişdi. Lakin bu iş çox ləng gedir. Avropa Komissiyasının Türkiyədə Suriya qaçqınlarına maliyyə proqramının həyata keçirilməsində dair 2019-cu ilin əvvəlində açıqladığı məruzəsində göstərdiyinə görə, onun cəmi 2,2 milyardı köçürülmüşdür [9]. Yardım proqramının birinci mərhələsi üzrə 3 milyard avroluq ödəniş, nəhayət, həmin il başa çatdırılmış, yalnız bundan sonra proqramı davam etdirmək qərara alınmışdır [8].

COVID-19 pandemiyasının tüğyan etdiyi bir vaxtda – 2020-ci ilin martında Aİ-nin BMT ilə birlikdə Brüsseldə keçirdiyi Suriyaya yardım üzrə Üçüncü beynəlxalq donor konfransında Avropa İttifaqı diplomatiyasının başçısı Federika Mogerininin bəyan etdiyinə görə, yardımın 3 milyardlıq ikinci hissəsinin icrası çərçivəsində Türkiyəyə 1,5 milyard avro ayrılacaq [8]. Lakin Türkiyə ilə Aİ arasında münasibətlərin ümumən gərgin olaraq qalması bu mühüm humanitar sahədə əməkdaşlığın səmərəli inkişafını şübhə altına alır.

Doğrudur, Brüsseldə üç ay yarım sonra – iyunun 30-da virtual formatda keçirilən Suriyaya 4-cü yardım konfransında geniş beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən 6,9 milyard avro (7,7 milyard dollar) vəd edilmişdir. Lakin bu məbləğin necə bölünəcəyi, nə dərəcədə səmərəli istifadə olunacağı, kifayət edib-etməyəcəyi o qədər də aydın deyil. “Brüssel-4” konfransının təşkilatçılarının məlumatına görə, hazırda Suriyadan kənardə 6 milyonadək qaçqın var, ölkənin özündə 11 milyon suriyalı humanitar yardıma möhtacdır. Koronavirus pandemiyası qaçqınların sığındığı ölkələr də daxil olmaqla bütün dünyada sosial-iqtisadi vəziyyəti gərginləşdirib. Onların əsas kütləsini qəbul edən Türkiyə, Livan və İordaniya ümumi məbləği, o cümlədən COVID-19-a qarşı mübarizə üçün vəsaiti artırmağa çağırmışlar [7].

Yekun əvəzi

Qaçqın-köçkün probleminin dərki və həlli yollarının axtarışı sahəsində qlobal və milli səviyyələrdə bu və ya digər tədbirlərin görülməsi, əlbəttə, təqdirəlayiqdir, bəşər sivilizasiyasının müasir inkişaf səviyyəsi ilə, onun getdikcə humanistləşmə dərəcəsi ilə birbaşa bağlıdır. Lakin əldə edilən nəticələrin qənaətbəxş olduğunu söyləmək çətindir. Xüsusi qayğıya ehtiyac duyan əhali kütləsinin müəyyənləşdirilməsindən tutmuş onların qəbulu və yerləşdirilməsi, zəruri yardımın təşkili və miqdarı, burada BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları ilə yanaşı, məhəlli beynəlxalq təşkilatların və ayrı-ayrı

dövlətlərin problemə tam mənasında multikultural məcrada yanaşması və s. səciyyəli məsələlər hələ də ədalətli həllini gözləyir. Başlıcası isə, dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri zəif ölkələrdən çoxsaylı miqrant axınıni heç də multikultural dözümlülük məcrasında qarşılamağa meyilli deyillər. Görülən tədbirlər və ya verilən vədlər humanitar duyğulardan çox onların öz daxili sosial-iqtisadi sabitliyini qoruyub saxlamaq qayğısından irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyəti İlk Qlobal Qaçqın Forumunda iştirak edib https://migration.gov.az/press/news_content/13812
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BMT-nin Baş katibi Antonio Quterreşə telefonla zəng edib. <https://president.az/articles/39527>
3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu / BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyi tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. Bakı: Patronat-S, 95 s.
4. İnsan hüquqları haqında Ümumi Bəyannamə https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/azb.pdf
5. Qaçqınların statusuna dair Konvensiya və Protokol // <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5ac622ba4>
6. Глобальный договор о безопасной, упорядоченной и легальной миграции (Маракеш, 10-11 дек. 2018 г.) <https://www.un.org/ru/conf/migration/about-conference.shtml>
7. Донорская конференция по Сирии смогла собрать 6,9 миллиарда евро <https://ria.ru/20200630/1573705746.html>
8. ЕС выделит €1,5 млрд сирийским беженцам в Турции <https://www.aa.com.tr/ru/мир/ес-выделит-еще-1-5-млрд-на-нужды-сирийцев-в-турции/1418048>
9. ЕС перечислил для сирийских беженцев в Турции лишь €2,2 млрд. <https://aa.com.tr/ru/мир/ес-перечислил-для-сирийских-беженцев-в-турции-лишь-2-2-млрд-/14500566>
10. Итоги Глобального форума по беженцам... <https://www.unhcr.org/ru/21505-grf-summary.html>
11. На Глобальном форуме по вопросам беженцев ЮНЕСКО обязуется усилить поддержку в области образования для беженцев <https://ru.unesco.org/news/na-globalnom-forume-po-voprosam-bezhencev-yunesko-obyazuetsya-usilit-podderzhku-v-oblasti-obrazovaniya-dlya-bezhencev>
12. Организация Объединенных Наций. Миграция. <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/migration/index.html>
13. *Плюгина И.В.* Понятие мигранта и основные категории мигрантов // Журнал российского права, № 8, 2004, с. 107-114
14. *Прокопенкова И.П.* Женевская конвенция ООН о статусе беженцев в общей системе международного права // Вестник Белгородского

- юридического института МВД России имени И.Д. Путилина, 2018, № 4, с.71-74
15. Устав Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. [www. Ifarcom.ru/files/i-Ustav_UNESCO.pdf](http://www.ifa.com.ru/files/i-Ustav_UNESCO.pdf)

Redaksiyaya daxil olub 21.04.2020

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 159.9

Y.T.Ağasiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ququ-85@mail.ru

KONFLİKT ZAMANI ŞƏXSİYYƏTİN DAVRANIŞI VƏ KONFLİKTƏ DAVAMLILIĞI

Açar sözlər: şəxsiyyət, konflikt, davranış taktikaları, konfliktə davamlılıq, qaçış

Məqalədə göstərilir ki, konflikt cəmiyyətin və şəxsiyyətin inkişafının ayrılmaz bir hissəsidir və konfliktə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Psixologiyada bu problemə yanaşmaların Freydizmdən başladığı qeyd olunur. Xüsusən konfliktləri öyrənən ayrıca bir elmin – konfliktologiyanın yaranması onu öyrənən praktik psixoloqların, psixoloq-tədqiqatçıların köməyinə çatdı. Bundan əlavə məqalədə münaqişə zamanı münaqişə taktikası və şəxsiyyət davranışının taktikası təhlil edilmişdir. Xüsusilə qaçış, kompromis, əməkdaşlıq kimi reaksiyalar izah edildi. Psixoloji sabitliyin stressli şərtlər, pozğunluqlar və stresslər qarşısında psixologiyanın optimal fəaliyyətini qoruyan bir şəxsiyyət əlaməti olması izah olunur. Münaqişə müqaviməti şəxsiyyətin xüsusi bir ifadəsidir; onun komponentləri göstərilir.

Я.Т.Агасиева

ПОВЕДЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И КОНФЛИКТООУСТОЙЧИВОСТЬ ВО ВРЕМЯ КОНФЛИКТА

Ключевые слова: личность, конфликт, тактика поведения, конфликтоустойчивость, бег

В статье показано, что конфликт является неотъемлемой частью развития общества и личности, и что имеются разные взгляды на конфликт. Отмечается, что подходы к этой проблеме в психологии начались с фрейдизма. В частности, появлению отдельной науки – конфликтологии помогали практическим психологам и психологом, который занимается исследованием конфликта. Кроме того, в статье анализируется конфликтная тактика и тактика поведения личности во время конфликта. В частности, были объяснены такие реакции, как бег, компромисс, сотрудничество. Объясняется, что психологическая устойчивость – это личностная черта, которая сохраняет оптимальное функционирование психологии перед лицом стрессовых состояний, расстройств и стрессоров. Конфликтоустойчивость – это особое выражение личности; показаны ее компоненты.

CONFLICT COURSE IDENTIFICATION AND CONVENTION IN CONFLICT

Keywords: *personality, conflict, tactics of behavior, conflict resilience, running*

The article shows that conflict is an integral part of the development of society and personality, and there have different views on conflict. It is noted that approaches to this problem in psychology began with Freudism. In particular, the emergence of a separate science-conflictology was helped by practical psychologists and a psychologist who studies conflict. In addition, the article analyzes the conflict tactics and tactics of personality behaviors during the conflict. In particular, reactions such as run, compromise, cooperation were explained. It is explained that psychological endurance is a personality trait that preserves optimal functioning of psychology in the face of stressful conditions, frustration, and stressors. Conflict resistance is a specific expression of psychological endurance as a feature of personality and its affiliates.

Konflikt cəmiyyətin, şəxsiyyətin inkişafının ayrılmaz bir elementidir. Tarixən müxtəlif elmlərin tərkibində konfliktlə bağlı ayrı-ayrı fikirlər formalaşmışdır. Psixologiya elmində isə bu problemə aid yanaşmalar Freydizmdən başlamışdır. Xüsusən konfliktləri öyrənən ayrıca bir elmin – konfliktologiyanın yaranması onu öyrənən praktik psixoloqların, psixoloq-tədqiqatçıların köməyinə çatdı. Bu gün konfliktə fərqli baxışlar (həm konstruktiv, həm də destruktiv) var. Doğrudur, konflikt (istər şəxsiyyətlərarası, istər şəxsiyyətdaxili) münasibətləri, insanın daxili aləmini kökündən silkələyir, sarsıdır. Lakin bu zaman onun konstruktiv tərəfinin önə çıxmasına şərait yaratmaq lazımdır. Bu zaman isə konflikt şəxsiyyətin formalaşmasında müsbət bir amil kimi qəbul olunur. Belə ki, konflikt şəxsiyyətin psixoloji davamlılığını, əzmini formalaşdırır.

Bəzən konfliktin müzakirəsində soruşulur: "Bir-birinə zidd tərəflər hansılardır?" Təhlilə belə başlamağı konfliktə aqressiv yanaşma kimi yozmaq olar, çünki belə sual üstüörtülü də olsa, "kim günahkardır və ya ilk kim başlayıb?" sualını əks etdirir. Buna baxmayaraq iştirakçıların xarakteristikası konfliktin təsvirində mühüm həlqədir, belə ki konfliktin həlli də məhz iştirakçılardan, onların imkanları, iradələrindən asılıdır.

Nəzəri cəlb edən mühüm məsələlərdən biri də "konfliktin iştirakçıları" və "konfliktin tərəfləri" anlayışlarının fərqləndirilməsidir. Aydındır ki, konfliktə bu və ya digər şəkildə cəlb olunmuş hər kəs onun birbaşa və vasitəsiz iştirakçıları olur.

Konfliktin birbaşa iştirakçıları maraq və məqsədləri yaranmış konfliktli şəraitdə əlçatmaz olan və mövqeləri konfliktli münasibətin inkişafı və xarakterini birbaşa müəyyən edən subyektlərdir. Yalnız birbaşa iştirakçılar

konflikti həll edən tərəflər olurlar. Digər insanlar isə həllə müəyyən qədər ya vasitəçi, ya da mane olurlar.

Konfliktin vasitəsiz iştirakçıları özlərinin vasitəsiz hərəkətləri ilə konfliktli münasibətə cəlb olunan subyektlərdir [7, s.53].

Konflikt zamanı bəzən kimlərinə maraq və məqsədləri üst-üstə düşür, kimlərinə yox. Bu zaman bir-birilə mübarizə aparan iki mövqe yaranır ki, artıq biz də “konfliktin tərəfləri”ndən danışmalı oluruq.

Deməli, konfliktə ya fəal təsir edərək, ya da sadəcə hansısa aidiyyəti olmaqla cəlb olunan insanlar dövrəsi kifayət qədər geniş ola bilər. Hər birinin yerini müəyyənləşdirərək onların konfliktin mənbəyinə, inkişafının xarakterinə, sonuna – həllinə təsir səviyyəsini tədqiq etmək məqsəduyğundur. Ona görə də konfliktin təhlilində onların şəraitdə yaranmış maraq və məqsədlərinə, davranış formalarına diqqət yetirmək çox mühümdür. Müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərə malik subyektlərin – iştirakçıların konfliktli şərait zamanı davranışları, reaksiya tipləri də fərqlənər.

Ümumiyyətlə, konflikt zamanı davranış strategiyalarının seçimində bir sıra parametrlər böyük rol oynayır [2, s.83].

1) şəxsi maraqların və qarşıdakı şəxsin maraqlarının insan üçün əhəmiyyətlik dərəcəsi;

2) qarşıdakı şəxsə münasibət.

İnsanın özünün, yoxsa qarşısındakının maraqlarına yönəlmə səviyyəsi konflikt predmetinin məzmunundan, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dəyərləndirilməsindən asılıdır. Burada qarşı tərəflə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin insan üçün əhəmiyyəti çox mühümdür. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər (əməkdaşlıq, yoldaşlıq, dostluq, sevgi və s.) heç bir əhəmiyyətə malik deyilsə, insanın konfliktə davranışı özünün destruktiv məzmunu ilə (məcburiyyət, mübarizə) seçiləcək. Bu zaman konfliktə şəxsi maraqlar yüksək, əks tərəfin maraqları aşağı qiymətləndirilir və hökmranlıq, avtoritet üstün olur. Konfliktədən qaçış kimi davranış strategiyasında hər iki tərəfin maraqları aşağı qiymətləndirilir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə heç bir dəyişiklik olmasa da, konfliktin təkrarlanma ehtimalı böyük olur. Güzəştə getmək qaçışa yaxındır. Lakin fərq onun ikili olmasındadır. Şəxsi maraqların qurban verilməsi kimi nəzərdən keçirildikdə, şəxsi maraqlar aşağı, əks tərəfin maraqları yüksək qiymətləndirilir. Digər tərəfdən, güzəştli konfliktli qarşılıqlı təsirin həllində tərəflərin maraqlarının tarazlığı kimi nəzərdən keçirmək olar, bu isə müsbət qarşılıqlı münasibətə şərait yaradır. Əməkdaşlıqla müşayiət olunan davranışda isə həm şəxsi, həm də əks tərəfin maraqlarına yüksək yönəlmə olur və şəxsiyyətlərarası münasibətlər yüksək qiymətləndirilir. Qarşıdakı şəxsə münasibətdə sərtlik dərəcəsi və modallıq nümayiş oluna bilər. Mövqedə sərtlik dərəcəsinə görə yumşaq və sərt tələblər ayrıla bilər. Yumşaq münasibətdə insanın şəxsi xarakterini nəzərə alan zərif, dolaylı təsir yolları, sərt mövqedə isə

sosial, fiziki və psixoloji tənzimin tələblər, əmr və başqa formaları ilə təsir nəzərdə tutulur.

Modallıq – insanı qarşılıqlı təsirin subyektivi və ya obyektivi kimi nəzərdən keçirməyə əsasən hörmətin səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. İlk halda qarşı tərəfə güc tətbiq etməklə və ya ümumi əxlaq normalarına sığmayan vasitələrlə təsir etmək olar. Obyektə hörmətsizlik həm birbaşa, həm də dolayı yolla ifadə oluna bilər. Qarşıdakı şəxsə qarşılıqlı təsirin subyektivi kimi münasibət onunla psixoloji bərabərliyin qəbulunu, hörmətli münasibətin gerçəkləşməsini və əxlaqi normaların nəzərə alınmasını əhatə edir. Hədə-qorxunu, fiziki və mənəvi zorakılığı, psixoloji təzyiqli əks etdirən aqressiv strategiyada və ya bir tərəfin istədiyi istiqamətdə güzəştin alınması üçün insana dolayı psixoloji təsirlə müşayiət olunan manipulyativ strategiyada konflikt destruktiv istiqamət alır.

Adları çəkilən hər bir davranış strategiyası konstruktiv və ya destruktiv xarakter daşıya bilər.

Konstruktiv xarakterli davranışda axtarış fəaliyyətinin səviyyəsinin yüksəlməsi, problemin müxtəlif həll variantlarının genişlənməsi, gücün məsələnin həllinə yönəlməsi, bir sözlə, fəaliyyətin və ünsiyyətin səmərəliliyinin yüksəlməsi xarakterikdir. Destruktiv xarakterli davranışda fəaliyyətin parçalanması, spontan və ya impulsiv olaraq çıxış yolu axtarmaq, insanın özünə və başqasına münasibətdə dağıdıcı hərəkətləri, fəaliyyətin pisləşməsi, əsəb partlayışları, isterik reaksiyalar özünü göstərir.

Konfliktli şərait zamanı insanların daha tez-tez seçdikləri 3 davranış strategiyası üzərində dayanacaq.

İnsanın ekstremal şəraitlərdə reaksiyasının tədqiqində güclü stress zamanı yaranan “stupor”(donuqluq vəziyyəti) və mühüm qərar qəbulundan fiziki qaçış vəziyyətlərinə tez-tez rast gəlinir. Psixologiyada belə hallara tez-tez rast gəlmək mümkündür ki, professional hazırlıqlı insanlar ciddi qəza şəraitlərində fəal tədbir görməkdənsə, ya dəhşətə qapılaraq başqalarının nəse etmələrini gözləyir, ya da sadəcə öz iş yerlərini tərk edirlər [6, s.62-63]. Belə “qaçışın” insanı stressogen reallıqdan “təcrid edən” ürəkgetmə kimi fizioloji mexanizmləri də var. Fikri fəallığın enməsi, əvəzləyici hərəkətlər də eyni funksiya daşıyır. Deməli, çətin şəraitlərə adaptiv və dezadaptiv reaksiya forması kimi “qaçış” problemi psixologiya üçün heç də yeni məsələ deyil.

Konfliktin doğurduğu passiv reaksiya forması olan problemdən qaçış şüursuz və şüurlu xarakter daşıya bilər.

Aydın məsələdir ki, insanda yaranan problemlərdən şüursuz qaçış psixoxanalitik əməllərdə daha yaxşı təsvir olunur.

Şəxsiyyətdaxili konfliktləri öyrənərkən bu mexanizmin izahını Festinger tərəfindən təsvir edilən koqnitiv dissonans hadisəsində tapa bilərik. Zidd koqnisiyaların toqquşmasından doğan koqnitiv konflikt vəziyyətinə düşən insan onları elə şərh edir ki, onlar zidd görünməzlər (məsələn, “siqaret çəkmək

ziyandır” - “düzdür, ancaq mən həmişə çəkmirəm”; “siqaret çəkmək mənə gərginlikdən azad edir, ona görə də həтта mənim üçün bu faydalıdır”).

F.Hayderin struktur balans nəzəriyyəsi şəxsiyyətlərarası münasibətlərin koqnitiv məntiqinin izahına həsr edilmişdir. İnsan başqaları ilə münasibəti, onların davranışı, ona münasibəti haqqında təsəvvürləri ilə bağlı ziddiyyətlə rastlaşdıqda narahatlıq duyur və hansısa yolla bu ziddiyyəti aradan qaldırmağa çalışır. Hayder özü yaranmış narazılıqları əvvəlcədən şərh etməyə əsaslanan bir neçə belə mexanizm irəli sürür. Dostluğa yaraşmayan hərəkət edən insana münasibəti, bu hərəkətin özünə münasibəti dəyişmək və nəhayət bu hərəkət üçün məsuliyyəti insanın üzərindən götürmək olar.

Şübhəsiz, əvvəlcədən şərhətmə heç də həmişə insanın öz problemlərindən qaçma meylini göstərmir. Bu həm də düşünülmüş xarakter daşıya və şəraitə münasibəti, onun əhəmiyyətliliyini yenidən nəzərdən keçirməyə yönəlmiş ola bilər.

Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətdə konfliktdən qaçış iki əsas formada reallaşa bilər. Birinci halda, bu, problemi kənarlaşdırmaqla vəziyyətdən şəxsən qaçış, onu “təxirə salmaq”, yaranan fikir ayrılığı barəsində əks tərəflə qarşılıqlı təsirdə olmaq arzusunun olmaması, onunla əlaqəni kəsmək kimi ifadə olunur. İkinci halda, insanın yaranan problemi öz şəxsi maraqları, mövqeyindən imtina edərək, əks tərəfin maraqlarının qəbul etməklə həll etdiyi zaman reallaşan güzəşt kimi ifadə olunur. Belə strategiyayı da mübahisə predmeti o qədər də yüksək qiymətləndirilmədikdə düşünülmüş – rəasional hesab etmək olar. Lakin öz problemlərini həll etmək arzusu və qabiliyyətinin olmamasından doğan güzəştə getmək qəbuləilməzdir.

İnsanın konfliktdən qaçış strategiyasını seçməsi rus tədqiqatçısı B.İ.Xasanın “konfliktofobia” adlandırdığı halla bağlı ola bilər [7, s.57]. Bu hal konfliktdə münasibətdə şüura məxsus mənfə yönəlişlərlə bağlıdır və onun arxasında konfliktin mümkün dağıdıcı təsirindən qorxu durur. Nəticədə, konflikt insan tərəfindən özünə, başqaları ilə ünsiyyətinə təhlükə kimi qavranılır. “Konfliktofobia” konfliktli şəraitə güclü emosional rəaksiyada, ondan tez “can qurtarmaq” meylinə ifadə olunur.

Konfliktdə bu davranış strategiyasının seçimi onun destruktiv həllinə gətirib çıxarır.

Konfliktdə qeyri-konstruktiv, lakin fəal davranış strategiyalarından biri də “mübarizə”dir (təzyiq). Psixoanalizdə “qaçış”la “təzyiq”i sinonim kimi qəbul etsələr də, ən azından fərq ondan ibarətdir ki, qaçış prosesləri şüursuz mexanizmlərlə şərtlənir, mübarizə və ya təzyiq isə insan tərəfindən dərk olunur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, K.Xorni hesab edirdi ki, müasir cəmiyyət fərdi rəqabət prinsipinə əsaslanır. Hər bir insan eyni qrupun başqa üzvləri ilə mübarizə aparmağa məcburdur. Hər birinin üstünlüyü başqası üçün

uğursuzluğu göstərir. Belə şəraitin psixoloji nəticəsi insanlar arasında düşmənsayağı gərginlikdir [4, s.203].

Aydındır ki, konflikt mübarizə doğurur. Lakin mübarizəni bir strategiya kimi seçərək yalnız onun neqativ yönünü qəbul edən bir neçə əlamət göstərə bilərik [5, s.10].

1) rəqibə çətinliklərin yaradılması. İnsan çətinliklərin öhdəsindən yaxşı gələcəyinə əmindirsə, başqası üçün vəziyyəti qəlizləşdirir;

2) hərəkətlərdə müstəqilliyin nəzərə alınması, rəqibin sərbəstliyinin məhdudlaşdırılması;

3) rəqibin vəzifə və imkanlarından insanın öz məqsədi üçün istifadə etməsi;

4) güc və vasitələrin daha faydalı istiqamətdə cəmləşdirilməsi;

5) ilk növbədə, rəqibin fəaliyyətdə olan mərkəz və orqanlarının sıradan çıxarılması;

6) zədələnmiş mərkəzlərin yaranmasına çalışmaq;

7) rəqibin olmuş faktlar qarşısında qoyulması;

8) rəqibi zəiflədəcəksə, onun “ipini” əldə tutaraq hərəkət edilməsi;

9) hədəzlərlə hərəkət edilməsi, potensial hədəzlər hərəkətdən təhlükəlidir;

10) rəqibin qəfildən üstünün kəsilməsi, gizli hərəkətlər edərək aldadılması.

Nəhayət, konfliktli şəraitdə seçilən fəal və ən konstruktiv davranış strategiyası dialoq və danışıqlardır. Dialoq dedikdə, insanın başqası ilə və ya özü ilə istənilən danışığı nəzərdə tutulmur. Dialoqda söhbət edən hər iki tərəf özünü ifadə etmək üçün bərabər hüquq qazanır. Dialoq yalnız bir tərəfin nitqində əks olunan monoloqa ziddir. Xarici monoloqda bu nitq başqa insana yönəlmiş olur, daxili monoloqda nitq danışana müraciətdir. Monoloq yalnız daha fəal bir tərəfin başqasına təsiridir. Sadalanan əlamətlərlə monoloqdan fərqlənən dialoq da müxtəlif formalarda reallaşır. Bu, ilk növbədə, elə dialoq ola bilər ki, tərəflər ümumi mövqeləri müəyyənləşdirərək bir-birilə razılığa gəlir, bir-birini dəstəkləyir, öz baxışlarında yeni tərəflər aydınlaşdırır və nəticədə münasibət yeni daha dərin və inkişaf etmiş formada anlaşılır. Həmçinin elə dialoq da ola bilər ki, onun predmeti tərəflərin mövqələrinin ziddiyyəti və ya uyğunsuzluğu olur və bu zaman o, mübahisə, hətta “mübarizə” xarakteri daşıyır. Bu həm xarici, həm də daxili dialoqa aid edilə bilər. Bir sözlə, dialoq problemin optimal həlli yollarının axtarışı, əks mövqeləri əks etdirən nöqtəyi-nəzərlərin işlənməsi və ya barışdırıcı güzəşt məqsədilə istifadə olunan strategiyadır.

Konfliktli şəraitdə şəxsiyyətin davranışından danışarkən, psixoloji davamlılıq və davamsızlıq anlayışlarını qeyd etmək zəruridir. Hər bir insanın fərdi fərqləri davranış strategiyasının seçimində, konfliktin həlli üsulunda

olduğu kimi, davamlılıq məsələsində də özünü göstərir. Məhz davamlılıq şəxsiyyətin davranışında psixoloji məqam kimi çıxış edir.

Psixoloji davamlılıq çətin şəraitlərin, frustrasion və stressogen amillrin təsiri şərtlərində psixikanın optimal fəaliyyətinin qorunmasından ibarət şəxsiyyət xarakteristikasıdır. Şəxsiyyətin bu xassəsi onun inkişafı ilə eyni zamanda formalaşaraq

- insanın sinir sisteminin tipindən,
- insanın təcrübəsi və professional hazırlığından,
- davranış və fəaliyyətin bacarıq və vərdislərindən,
- şəxsiyyətin əsas idrak strukturunun inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Bəzi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, şəxsiyyətin davamlılığı “sosial güc”dən də asılıdır [3, s.27]. Bu isə birgə fəaliyyətdə yaranır.

Psixoloji davamsızlıq spontan çıxış yolları axtarmaq, dərk olunan çətinlikləri dərinləşdirməklə, neqativ emosiyaların güclənməsi, fəaliyyətin pisləşməsi və motivasiyanın enməsi ilə müşayiət olunur.

Psixoloji davamlılıq isə çətinliklərin aradan qaldırılma üsullarının axtarışı, mənfi emosiyaların azalması, fəaliyyətin yaxşılaşması, motivasiya səviyyəsinin optimallaşması ilə xarakterizə olunur. Davamlılığın göstəricisi variativlikdir (çoxvariantlılıq). Variativlik mütəhərriklik, yəni həyat fəaliyyətinin daim dəyişən şərtlərinə uyğunlaşmanın sürəti, məsələdən məsələyə keçiddə psixikanın yüksək dəyişkənliyidir. Şəxsiyyətin konfliktə davamlılığı psixoloji davamlılığın xüsusi ifadəsidir. Çətin sosial münasibətlər şəraitində insanın öz davranışını optimal təşkil etmək və başqa insanlarla münasibətdə yaranan problemləri konfliktə həll etmək qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirilir.

Konfliktə davamlılıq özünəməxsus struktura malikdir və bu struktur bir sıra komponentləri əhatə edir [2, s.79].

Emosional komponent – şəxsiyyətin çətin şəraitdə vəziyyətini, psixikanın oyanıqlıq səviyyəsini və xarakterini, ünsiyyətin müvəffəqiyyətinə təsirini əks etdirir. Bu komponent konfliktqabağı və konfliktli şəraitlərdə insanın öz emosional vəziyyətini idarə etmək bacarığında, öz emosiyalarını açıq ifadə etmək, konfliktə daxil olma və y məğlubiyət zamanı depressiya vəziyyətinə keçməmək qabiliyyətində təzahür edir.

İradi komponent – şəxsiyyətin qarşılıqlı təsir şəraitində gücünü şüurlu şəkildə cəmləşdirmək, özünə, öz davranış və psixi vəziyyətinə şüurlu nəzarət qabiliyyətidir. Konfliktli şəraitdə emosional oyanıqlığı tənzim etməyə imkan verir. Tolerantlığı, başqasının fikrinə qarşı səbirliliyi, özünənəzarəti, konfliktə obyektiv qiymət verməyi, inkişafı və mümkün nəticələri proqnozlaşdırmağı; əsas problemi ayırmaq, problemin alternativ həllərini irəli sürmək və əsaslandırmaq qabiliyyətini təmin edir.

İdrak komponenti – idrak proseslərinin fəaliyyətinin davamlılığı, qarşı tərəfin təhrikədi hərəkatlərinin qavranılmamasıdır. Bu komponent

konfliktqabağı şəraitin başlanğıcını müəyyənləşdirmək bacarığını, konfliktin yaranma səbəblərinin təhlilini; şəraitin və qarşı tərəfin şəxsiyyətinin və öz davranışının qavranılmasında təhrifi minimuma endirmək bacarığını özündə əhatə edir.

Motivasiya komponenti – çətin qarşılıqlı münasibət şəraitində optimal davranışı şərtləndirən daxili təhrikedici qüvvələrin vəziyyətidir. Və yaranmış şəraitdə təhriklərin adekvatlığını təmin edir.

Və nəhayət, psixomotor komponent davranış və hərəkətlərin doğruluğunu, onların dəqiqliyi və şəraitə uyğunluğunu təmin edir.

Konfliktə davamlılığın yüksək səviyyəsi konfliktli şəraitlərdə düzgün davranış və hərəkətləri, konfliktə qarşılıqlı təsirin optimallaşmasını, gücün konstruktiv hərəkətlərə yönəlməsini bildirir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayratov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.* Psixologiya. B, 2002, 623 s.
2. *Анцупов А.Я., Баклановский С.В.* Конфликтология. СПб, 2005, 288 с.
3. *Басаров Б.* Проблемы психологии устойчивости личности / под ред. К.К.Плотонова. Ашхабад, 1981, 85 с.
4. *Гришина Н.В.* Психология конфликта. СПб, 2005, 464 с.
5. *Дружинин В.В., Конторов Д.С.* Введение в теорию конфликта. М., 1989, 286 с.
6. *Китаев-Смык Л.А.* Психология стресса. М., 1983, 473 с.
7. *Хасан Б.И., Сергоманов П.А.* Психология конфликта и переговоры. М., 2003, 192 с.

Redaksiyaya daxil olub 15.01.2020

UOT: 39

N.A.Qarayeva
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
qarayeva.nurngiz@bk.ru

AZƏRBAYCAN FİLMLƏRİNDƏ UŞAQ TƏRBİYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Azərbaycan, ailə, film, valideyn, uşaq tərbiyə, qayğı

Ailə-məişət məsələlərində uşaqların ənənəvi tərbiyə məsələləri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərbiyə – insanın şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü peşəkar fəaliyyətdir. Uşaq tərbiyə məsələləri və ya uşağa münasibət Azərbaycan filmlərində geniş yer almış və mütəmadi olaraq işıqlandırılmışdır. Bu filmlərə misal olaraq “Ögey ana”, “Qaraca qız”, “Qaynana” və s. göstərmək olar. Təqdim olunan məqalədə çəkilən filmlərdə uşaq tərbiyəsi ilə bağlı məsələyə diqqət verilmişdir.

Н.А.Караяева

О ВОПРОСАХ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФИЛЬМАХ

Ключевые слова: Азербайджан, семья, фильм, родитель, ребенок, воспитание, забота

Воспитание детей всегда было в основе семейных традиций. Воспитание – это целенаправленная профессиональная деятельность, направленная на развитие личности и формирование культурного мировоззрения человека. Отношение к детям и их воспитанию постоянно было темой экранизированных в Азербайджане фильмов. В качестве примера можно указать такие фильмы, как “Чернушка” (Qaraca qız), “Свекровь” (“Qaynana”), “Мачеха” (“Ögey ana”) и др. В статье подчеркивается, что в данных фильмах особое внимание было уделено воспитанию детей.

N.A.Garayeva

ON ISSUES OF UPBRINGING CHILDREN IN AZERBAIJANI FILMS

Keywords: Azerbaijan, family, film, parent, child, upbringing, care

Traditional parenting has always been the focus of family affairs. Parenting is a focused professional activity aimed at the development of a person’s personality, the formation of his modern cultural worldview, the formation of certain views. The issues of parenting or childcare are widely covered in Azerbaijani films and regularly covered. Examples of such films are “Stepmother”, “Little Girl”, “mother-in-

law” and others. The films shown in this article are about upbringing.

XIX əsrin ən maraqlı kəşfi filmlər hesab olunur. 115 illik tarixə malik olan kino bu gün də tamaşaçıları rəngarəng, tez-tez yeniləşən filmləri ilə təəccübləndirir. Geniş tamaşaçı auditoriyası tərəfindən sevilə-sevilə baxılan bu filmlərin ictimai məzmun və əhəmiyyəti, mənəvi-tərbiyəvi rolu böyükdür. Bir çox filmlərdə uşaq, xüsusilə uşaqların təlim-tərbiyə mövzusu geniş yer almışdır.

Azərbaycan ailəsində uşaq daima diqqət mərkəzində olmuş, qayğı və sevgi ilə böyüdülmüşdür. Tərbiyə – şəxsiyyətin məqsədyönlü, ardıcıl formalaşması və inkişafı prosesidir. Övlad ata-ana üçün təkcə mənəvi, əxlaqi və psixoloji amil, təkcə özünü təsdiq deyil, həm də sosial-iqtisadi həyat şəraitinin simvoludur. Tərbiyədə valideyn məhəbbəti və nüfuzu böyük rol oynayır. Oğuz-türk ailəsində valideyn böyük hörmət sahibidir, ailə məsələlərinin həlledicisidir (5, s.151-152). Ailədə uşaqların təbiyə edilməsinə dair mövzular “Aygün”, “Qaraca qız”, “Ögey ana”, “Qaynana” və s. milli filmlərdə də öz əksini tapmışdır.

“Aygün” filminə uşaq tərbiyəsi ilə bağlı bu və ya digər detallara rast gəlmək mümkündür. Aygün həyat yoldaşından ayrıldıqdan sonra körpə qızı Ülkəri qayğı ilə böyüdür, ana məhəbbətini, nəvazişini əsirgəmir. Filmdə Aygün körpəsini qucağına alaraq ona hərərətlə lay-lay çalır. Karyerasında yüksəliş belə onun övladına olan qayğı və diqqətini azaltmır. Tərbiyə, təlim, uşaqların zəhmətə alışdırılması məsələləri sovet dövründə mühüm mövzulardan olmuşdur. Bu mövzular filmlərdə də çox gözəl qabardılmışdır.

“Ögey ana” filminə uşaqların tərbiyə mövzusu geniş olaraq qabardılmışdır. Ariflə ailə həyatı quran Dilarə onun oğlu İsmayilla başlanğıcda dil tapa bilmir. Zaman keçdikcə Dilarənin İsmayilla olan doğmalığı, dərsləri ilə maraqlanması, doğru yola sövq etməsi, ağıllı, uzaqgörən məsləhətləri və ana nəvazişi kiçik İsmayılın fikrini dəyişdirir. Onda Dilarəyə inam və məhəbbət yaranır. Sovet dövründə ərsəyə gətirilən filmdə pozitiv əhval-ruhiyyə nəzərə çarpır. Filmin xoşbəxt sonluqla bitməsi, İsmayılın Dilarəyə ana deyib, ona sarılması dövrün tələblərindən, fikir və düşüncə tərzindən irəli gələn faktorlardandır. Filmdən də görünür ki, Dilarə tez-tez İsmayilla danışır, ona sözlə təsir etmək istəyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlarda atadan və anadan gəlmə genetik xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Genetik amilin uşağın formalaşmasında öz rolu vardır. Şübhəsiz, uşağın atasından və anasından aldığı müəyyən qabiliyyət özünü haradasa mütləq büruzə verməlidir. Valideynlərin övladları ilə əməli və təsirli söhbəti böyük gücə malik ola bilər. Güclü tərbiyə üsulu kimi ünsiyyət ortaya çıxır və ömür boyu uşaqla ailə arasında bir bələdçiyə çevrilir (2, s.173-174).

Filmdə tərbiyə və əmək vərdişi ilə əlaqədar bəzi məqamlar da diqqət

çəkir: Dilarə İsmayılın boş-bekar durmasını istəmir, onu zəhmətə alışdırmaq istəyir. Pioner dəstə rəhbərini çağırtdırır, İsmayılın əlinə fırça və rəng verib, taxta hasarı boyatdırır. Azərbaycanda ailədə uşağın tərbiyəsi tamamilə ananın öhdəsinə düşürdü. Uşaqlar balaca yaşlarından əmək vərdişinə öyrədilirdilər. Oğlan uşaqları 6-7 yaşından etibarən çöldə atalarına, qızlar isə məişətində öz analarına yaxından kömək edirdilər (4, s.33).

Dilarə İsmayılı oxumağa, yeni-yeni uğurlu işlərə və fəaliyyətə sövq edir, həmçinin, kollektivlə qaynayıb-qarışmasına çalışır. Rejissor filmdə bu və ya digər məsələləri davamlı hadisələr fonunda işıqlandırmışdır. Uşaqlarda düzgün əxlaqi davranış formalaşdırdıqda motiv mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Motiv insanı yeni-yeni fəaliyyətə sövq edən amillərə deyilir. Kollektivin mənafeyinə, başqalarının xeyrinə fəaliyyət göstərməyə təhrik edən ictimai motivlərin mövcudluğu əsl insanı – xalqın mənafeyi ruhunda tərbiyə almış cəmiyyətin insanını xarakterizə edir. Uşağın kollektivçilik istiqamətində tərbiyə edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Mənəvi tərbiyənin, sadə keyfiyyətlərin – humanizmin, kollektivçiliyin, vətənə məhəbbətin, beynəlmiləlciliyin uşaqlara aşılmasına doğru yönəldilməsinə çalışmaq lazımdır (8, s.8-9). Bəzi ailələrdə, əsasən də zadəgan və imkanlı ailələrdə valideynlərin övlad tərbiyəsində eqoist yanaşmaları müşahidə olunur. Bunun nəticəsi olaraq uşaqlarda erkən yaşlarından özünü bəyənmə, ətrafına qarşı hörmətsizlik, milli ruhlardan kənar hisslər yaranır. “Qaraca qız” filmində zadəgan-bəy ailəsində qayğısız böyüyən Xədicənin yaşayış tərzini, təhsili, anası Pəricahan xanımın onu necə eqoist ruhda böyütməsi səhnələri verilmişdir. Xədicənin kiçik bir qüsuru onun “Baba otağı”na qapadılmasına səbəb olur.

Həmçinin qeyri-azərbaycanlı mürəbbiyə tərəfindən Xədicəyə tarix dərslərini keçməsi kadrları filmə açıq-aydın işıqlandırılmışdır. Pəricahan xanım qızı Xədicənin ata və anasını itirmiş, yoxsul “Qaraca qız”la dostluq etməsini heç bir vəchlə qəbul etmir, ona həqarətlə baxır. Bu səbəbdən də əri Hüseynqulu ağa ilə aralarında mübahisə düşür, kəskin ziddiyyət yaranır. Pəricahan xanımın xəbis və eqoist xarakteri “Qaraca qız”ın ölümünə səbəb olur. O, öz övladını xilas etmək naminə “Qaraca qız”ı fəda edir. Uşaqları Pəricahan xanım kimi eqoist deyil, ətrafındakılara qarşı qayğıkeş, mehriban və səmimi ruhda böyütməlisən. Bu xüsusiyyətlər onlarda uşaqlıqdan formalaşdırılmalıdır. Tərbiyə əmək fəaliyyəti və ünsiyyətlə ayrılmazdır və tərbiyənin göstəricisi əməl, fəaliyyət və davranışdır.

Şəxsiyyətin daxili aləminə, yəni mənəvi, intellektual, emosional və iradi fəaliyyət sahələrinə tərbiyənin təsir gücü ilə əldə edilən nəticə arasında mütənasiblik vardır. Tərbiyə bugünkü dövrümüzə, həyatımızla bağlı olmalıdır. Aparılan tərbiyə, verilən öyüd və nəsihətlər zamana uyğun, praktik aparılmalıdır (3, s.14-15).

“Qaraca qız” filmində Ağcanın yalnız, uşaqlardan kənar, təcrid şəraitində

böyüdülməsi heç də uyğun tərbiyə metodu deyildir. Bu uşağın tərbiyəsində qeyri-sağlam xarakterin və ruhun formalaşmasına gətirib çıxarır. Kollektiv tərbiyənin qüdrətli amilidir. Yaxşı təşkil olunmuş kollektiv vaxtlı-vaxtında və məqsədyönlü təsir gücünə malikdir. Şagird üzv olduğu kollektivin tələb və vəzifələrinə uyğun olaraq mütəşəkkilliyə, intizamlı olmağa və digər müsbət keyfiyyətlərə alışır. Uşaqların tərbiyə prosesində sistemlilik və ardıcılıq prinsipləri gözlənilməli, tərbiyənin əməklə, həyatla əlaqəsi nəzərə alınmalı, sözlə əməlin birliyi önə çəkilməlidir (3, s.24-25).

Keçmişdə mövcud olan dini xurafat, dini bayramların və mərasimlərin məzmununu anlamamaq, avam və cahil insanların bu yöndə hərəkətləri, valideynlərin övladlarını mərasimə qatmaq cəhdi kimi hallar filmlərimizdə tənqidi yanaşma metodu ilə diqqətə çatdırılır.

Əsrin əvvəllərində ekranlaşdırılan “Bismillah” filmində təəssüfedicə səhnənin şahidi oluruq: Belə ki, məhərrəmlik mərasimi zamanı körpənin alınını yarıq, qanını tökürlər. Belə hallar körpənin sağlamlığına, psixologiyasına, tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən amillərdən hesab olunur. Keçmişdə baş verən belə hallar uşaq tərbiyəsinə sarsıdıcı təsir göstərən neqativ və yolverilməz hadisədir.

“Danışan məktub” filmində uşaqların sovet dövrünə aid olan həyat şəraiti, onları maraqlandıran oyun və əyləncələr, təfəkkür tərzləri tamaşaçıya kadrlarla çatdırılmışdır. Asudə vaxtlarında uşaqlar milli deyil, dövrün şəraitinə uyğun oyunlar oynayırlar. Şübhəsiz, bu oyun və əyləncələr onların tərbiyəsində, intellektual inkişafında və əqli fəaliyyətinin genişlənməsində böyük rol oynayır. Filmdə dövrün ab-havasına uyğun olaraq göstərilmişdir ki, uşaqlar xoşbəxt, firavan, valideynlərinin tərbiyəsi və nəzarəti altında böyüyürlər. Doğrudur, sovet və müasir dövrlə müqayisədə istər həyat şəraiti, istərsə də oyun və əyləncələr və istərsə də təhsil baxımından bir çox fərqliliklər mövcuddur. Dövrümüzdə bağçada xüsusi günlərin qeyd edilməsi üçün ayrıca plan və proqram hazırlanır, pedaqoji şurada təsdiq edilir. Məsələn Xocalı faciəsinin, Novruz bayramının qeyd edilməsi ilə bağlı tədbirlər planını buna misal göstərmək olar (1, s.44).

Həmçinin dövrün tələbinə uyğun olaraq uşaqların yaradıcılıq sahəsində də bir çox dəyişikliklər və yeniliklər yaranmışdır.

Bəzən uşaqların tərbiyəsi nənə və babaların müdaxiləsi nəticəsində pozulur. Onlar uşaqların sağlam prinsiplər əsasında böyüməsinə mane olurlar. Tərbiyə prosesində bu məsələlər nəzərə alınmalıdır. “Qaynana” filmində Cənnət nənənin nəvəsini həddindən artıq əzizləməsi, düzgün tərbiyə etməməsi, bununla da uşağın kiçik yaşlarından tərbiyəsinin pozulması mövzusu yer almışdır. Uşağa anası tərəfindən dondurma yemək qadağan olsa da, nənə nəvəsinə dondurma alması üçün pul verir. Anası Sevdanın “Hara gedirsən, sənə dondurma yemək olmaz” deməsinə cavab olaraq Cənnət nənənin “Mən nə

dedim mənim sözüm qanundur” – deyir. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi Nəcəf bəy Vəzirov tərbiyənin və əxlaqi dəyərlərin aşılmasının uşaq illərindən aparılmasının əhəmiyyətini əsas göstərərək yazır ki, uşağın bədani mum kimi bir şeydir. Uşaqılıqda ona necə surət verilsə, o surətdə də formalaşacaq. Uşaq tərbiyənin subyekti kimi fəal olur, imkanları, qabiliyyəti, biliyi və təcrübəsi daxilində xarici təsirlərə münasibət bildirir (8, s.6).

Uşaqlarda kiçik yaşlardan böyüklərin söhbətinə qarışmamaq, danışanda icazə almaq, danışanın sözünü kəsməmək və s. vərdislər tərbiyə edilməlidir. Ana da öz növbəsində uşağa hörmətlə yanaşmalıdır. Uşaqlarda həmçinin, böyüklərə, yaşlılara, xəstələrə, zəiflərə, qocalara, əlillərə hörmət və xidmət etmək vərdisləri aşılanmalıdır. Mədəni vərdislərin elementləri isə uşaqlarda kiçik yaşdan aşılanmalıdır. Mədəni davranış, nəzakətli söz, insanlara qayğılı münasibət diqqət və s. vərdislər bu qəbildəndir (8, s.93). “Qaynana” filmində nənənin uşağın tərbiyəsinə mənfi təsir göstərəcək davranışı, ifadələri tamaşaçıların nəzərinə çatdırılmışdır. Əməklə məşğul olmaq, onların əmək fəallığını artırmaq, yüksək nəticələr əldə etmək bacarığı, motivlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əməyə sövq edən zahiri motivlər tədricən emosional, müsbət əhval-ruhiyyə, nə isə faydalı bir iş görmək hazırlığı yaranır. Uşağın əməkdə iştirak etmək arzusunu tərbiyəçi mütləq görməli və onun səyini həvəsləndirməlidir. Fəaliyyətin qabaqcıl planlaşdırılmasını çox zaman müəllim yerinə yetirir. İctimai əhəmiyyətli motivlər olduqda uşaqların məqsədyönlü fəaliyyəti daha çox sabitləşir (6, s.11-12). Belə ki, yaşlıların məişət əməyi haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasında tərbiyəçinin rolu əsasdır. Pedaqoq həm də yaşlılara kömək etmək, onların tapşırıqlarını yerinə yetirmək, səliqə-sahmana riayət etmək arzusunu həyata keçirir. Təsərrüfat məişət əməyinə pedaqoji rəhbərlik bu qrup uşaqlarının yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla keçirir (6, s.70).

Azərbaycan ailələrində uşaqların dünyəvi, dini, estetik və musiqi tərbiyəsinə hər zaman lazımı dərəcədə diqqət göstərilmişdir. Keçmişdən ta bu günümüzədək övlad tərbiyəsi, təhsili, cəmiyyətdə müəyyən mövqeyə malik olması məsələləri xalqımıza xas mental xüsusiyyətlərdən olmuşdur. Azərbaycan milli filmlərində isə göstərilən mövzulara geniş yer verilmişdir. Adətən, kənd ailələrində uşaqların tərbiyəsi ilə valideynlərin hər ikisi məşğul olurdu. Ailələrdə uşaqların ali təhsil almalarına xüsusi fikir verilir. Əgər keçmişdə cəmiyyətdə ailə üzvlərini “yaxşı maldar”, “yaxşı əkinçi” və s. kimi qiymətləndirirdilərsə, indi ali savadlı müəllim, ali savadlı həkim, baş aqronom və s. kimi adla tanıyırlar (4, s.56). Ailədə uşaqların əqli tərbiyəsinə xüsusi fikir verilirdi. Uşaq 6-7 yaşına çatanda onu oxumaq üçün mollaxanaya qoyardılar. İmkanlı ailələr isə uşaqlarını mədrəsə və dünyəvi məktəblərdə oxudur, təhsil və elm almaq üçün Qahirəyə, Nəcəfə, Qori Müəllimlər Seminaryasına, Peterburqa, Moskvaya, Odessaya, Almaniyaya və Fransa kimi Qərbi Avropa ölkələrinin

şəhərlərinə göndərirdilər. Azərbaycanda keçmişdə uşaqların estetik tərbiyəsinə də fikir verilirdi. Zədəngan ailələrində və şəhərlərin varlı ailələrində musiqi təhsili vermək üçün xüsusi müəllimləri dəvət olunardı. Kənd yerlərində uşaqlar aşığı musiqisinə və xanəndələrin oxumasına həvəs göstərirdilər. İstedadlı oğlan uşaqları simli, nəfəsli və zərb musiqi alətində çalan sənətçilərin yanında şagird qoymaqla valideynləri onların estetik tərbiyəsinə qayğı göstərirdilər (7, s.1).

ƏDƏBİYYAT

1. *Bədəlova Ə.* Qloballaşma şəraitində böyüməkdə olan nəslin milli özünüdərk tərbiyəsi. B: ADPU, 2013, 97 s.
2. *Bünyadova Ş.* Orta əsr Azərbaycan ailəsi. B: Elm, 2012, 384 s.
3. *Hüseynzadə R.* Qəhrəmanova K. Tərbiyə: hüquqi-normativ əsaslar. B: Bakı Universiteti, 2015, 147 s.
4. *Quliyev H.* Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). B: Elm, 1986, 96 s.
5. *Quluzadə T.* Qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasının əksi. B: Elm və təhsil, 2018, 236 s.
6. Məktəbəqədər yaşlı uşağın əməkdə tərbiyəsi / V.Q. Neçayevanın redaktəsi ilə. B: Maarif, 1989, 220 s.
7. *Ömərov V.* Azərbaycanda uşaq tərbiyəsi ənənələri: adqoyma mərasimləri və valideynə hörmət / “Səs” qəz., 12 dekabr, 2017, s.4-5
8. *Vəliyeva Z.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaqi tərbiyəsi. B: ADPU, 2012, 136 s.

Redaksiyaya daxil olub 18.02.2020

UOT 37

E.Ə.Mollayeva
Bakı Dövlət Universiteti
elzamollayeva@rambler.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN GENDER TƏRBİYƏSİNDƏ GENDER FƏRQLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Açar sözlər: *gender bərabərliyi, gender fərqləri, məktəbəqədər dövr, gender tərbiyəsi*

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların gender tərbiyəsində nəzərə alınması vacib olan amillərdən biri də onlardakı anatomik-fizioloji, psixoloji fərqlərin nəzərə alınmasıdır. Oğlan və qızlarda gender fərqləri çox erkən yaşlardan özünü göstərməyə başlayır. Məktəbəqədər yaş dövründə cinsi fərqlər özünü uşaqların müxtəlif fəaliyyətlərində də büruzə verir. Bu yaş dövründə əsas fəaliyyət sayılan oyunlar zamanı istər tərəf müqabilinə, istərsə də oyuncaqlara münasibətdə bu fərqlər aydın sezilir. Oğlan və qızların məktəbə hazırlığı ilə bağlı ortaya çıxan fərqlər tədqiqatlarda özünü göstərir.

Э.А.Моллаева

УЧЕТ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В ГЕНДЕРНОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ключевые слова: *гендерное равенство, гендерные различия, дошкольный возраст, гендерное образование*

Одним из факторов, который следует учитывать при воспитании детей в дошкольном возрасте, является учет анатомо-физиологических и психологических различий. Гендерные различия у мальчиков и девочек начинают проявляться в раннем возрасте. В дошкольном возрасте половые различия также порождают различные виды деятельности детей. В этом возрасте эти различия проявляются в играх, которые считаются основным видом деятельности, а также в игрушках. Различия в том, как мальчики и девочки готовятся к школе, показывают себя в исследованиях.

E.A.Mollayeva

GENDER DIFFERENCES IN THE GENDER EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Keywords: *gender equality, gender differences, preschool age, gender education*

One of the factors that should be considered when raising children at preschool age is the consideration of anatomical, physiological and psychological differences. Gender differences in boys and girls begin to appear at an early age. In preschool age,

sex differences also generate different types of children's activities. At this age, these differences appear in games that are considered the main activity, as well as in toys. Differences in how boys and girls get ready for school show themselves in research.

Fiziki və əqli inkişaf sız bağlı olan yaş dövrlərinin hər birinin özünün spesifik fiziki, psixi və sosial inkişaf səviyyələri və səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Hər bir yaş dövründə inkişaf prosesini düzgün idarə etmək üçün şəxsiyyətin ümumi inkişafında və formalaşmasında əsaslı rol oynayan amillərin nəzərə alınması vacib şərtidir. Şəxsiyyətin inkişafında irsiyyət, mühit və tərbiyə amilinin nəzərə alınması onun hərtərəfli formalaşmasında səmərəni daha da artırır. Bu amillər içərisində tərbiyə amili bütün dövrlərdə şəxsiyyətin formalaşmasında dominant amil kimi götürülmüşdür. Müasir dövrün elmi paradigmalardan birinə çevrilməyə başlayan gender elmi istiqaməti tərbiyə prosesində gender fərqlərinin nəzərə alınmasını aktuallaşdırdı. Bu baxımdan müəyyən yaş dövrlərində gender tərbiyəsinin aparılması günün vacib şərti kimi ortaya çıxır.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların gender tərbiyəsində nəzərə alınması vacib olan amillərdən biri də onlardakı anatomik-fizioloji, psixoloji fərqlərin nəzərə alınmasıdır. Tədqiqatçılardan T.P.Xrizman, B.E.Kaqan V.D.Yeremeyeva (1; 2; 3; 4; 5) və b. öz tədqiqatlarında oğlan və qızlarda gender fərqlərinin çox erkən yaşlardan özünü göstərməsini qeyd edirlər.

Anadan olduğu vaxtda, adətən, oğlanların bədən kütləsinin çəkisi qızlara nisbətən çox olur və qızlar üçün daha erkən və rahat yetişmə xarakterikdir. Erkən dövrdə qızlar oğlanları həm fiziki, həm də psixoloji inkişafda qabaqlayaraq oğlanlardan iki-üç ay qabaq danışır və yeriməyə başlayırlar. Bu zaman onların xəstəliklərə qarşı immunitetləri də oğlanlara nisbətən daha güclü olur. Doğulduqdan sonra qız uşaqları daha çox yatırırlar və onların ağrıya həssaslığı oğlanlarla müqayisədə aşağı səviyyədə olur. Ancaq oğlan uşaqları qarnı üstə uzanan zaman başlarını əks cinsə nisbətən daha tez qaldırırlar.

Embrion dövründə hər iki cinsdən olan uşaqlarda cinsi hormonların (testesteron və esterogen) təsiri ilə həm anatomik, həm də beynin inkişafında müəyyən əlamətlər özünü göstərməyə başlayır. Məktəbəqədər dövrdə oğlan və qızların beyinlərinin fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri V.D.Yeremeyeva və T.P.Xrizmanın (5) tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Hələ ilk aylardan məlum olur ki, oğlan və qızların beyni eyni şəkildə fəaliyyət göstərmir. Üç ayından sonra onların hər ikisi sadə bacarıqların öyrədilməsinə müxtəlif reaksiya verirlər, belə ki, oğlanlar daha çox vizual öyrətməyə, parlaq rənglərə, hərəkət edən və yeni əşyalara, qızlar isə musiqiyə, nəvazişli sözlərə daha tez reaksiya verirlər. Qız uşaqlarında səs, təbəssüm kimi müxtəlif stimullaşdırıcı hərəkətlərə diferensiallaşdırılmış reaksiya daha güclüdür. Oğlan uşaqları öz diqqətlərini kişi cinsindən olan insanların üzündə daha çox saxlayırlar.

T.V.Bendas qeyd edir ki, artıq bir yaşından sosial stimulun seçilməsində gender sosiallaşması prosesi başlayır ki, burada qızlarda eşitmə, oğlanlarda isə görmə reaksiyası əsaslı rol oynayır (oğlanlar baxırlar, qızlar isə səslə reaksiyanı bildirirlər). Oğlanların bu reaksiyasını alim, “tədqiqedicisi”, qızlarınkini isə “kommunikativ” adlandırır (1).

Uşaqlarda beynin yetişmə sürəti də müxtəlifdir: oğlanlarda sol, qızlarda isə sağ yarımkürə yavaş-yavaş inkişaf edir. Qızların on yaşına qədər rəqəmləri daha yaxşı yadda saxlamaları, məntiqi məsələləri tez həll etmələri və nitq qabiliyyətində oğlanlardan irəlidə olmaları bununla bağlıdır. Ancaq qızlarda yaddaşın inkişafı daha tez başa çatır. Oğlanlarda zaman və məkan oriyentasiyası altı yaşda yarandığı halda, bu qızlarda həтта on üç yaşda belə hiss olunmur.

S.Biddalf qeyd edir ki, oğlanlarda sağ və sol yarımkürələr bir-biri ilə o qədər də sıx bağlı deyil. Əslində beynin sağ və sol yarımkürələri arasında yerləşən döyənəkli cisim qadınlarda kişilərə nisbətən daha qalın olur və hər iki yarımkürə arasındakı əlaqə qadınlarda kişilərə nisbətdə 30% çoxdur. Oğlanlar müəyyən problemlərin həllində, imla yazarkən ancaq bir yarımkürədən istifadə etdikləri halda, bu prosesdə qızlar hər ikisini işə salırlar. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, oğlanların beyni daha qənaətlə işləyən, daha çox seçiciliyə üstünlük verən bir sistemdir. Fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsinə cinslərin münasibəti də müxtəlifdir, belə ki, oğlanlar üçün onların fəaliyyətinə verilən konkret qiymət vacibdirsə, qızlar üçün onların fəaliyyətini kimin və necə qiymətləndirməsi maraqlıdır.

Məktəbəqədər dövrün fiziki inkişafında da fərqlər özünü göstərir, belə ki, oğlanlar hündürlüyə tullanmada daha yaxşı nəticə göstərir və düzgün texnika nümayiş etdirirlər. Müvazinətin saxlanması ilə bağlı hərəkətləri qızlar daha yaxşı yerinə yetirirlər. Oğlanlar qızlara nisbətən daha tez qaçır, yerindən uzunluğa daha uzağa tullanırlar, onların əlləri və qaməti daha güclüdür.

Məktəbəqədər dövrdə oğlan və qızların hissi qavrama prosesində mövcud olan xüsusiyyətlərdə də fərqlər özünü göstərir.

Vizual qavrayışdakı xüsusiyyətlər onunla bağlıdır ki, oğlanlar yaşıl və sarı rəngi, qızlar isə bənövşəyi, qırmızı rəngi daha yaxşı seçirlər və ümumiyyətlə, oğlanlarda məktəbəqədər dövrdə gözlə ölçmə çox dəqiq olur. Bu dövrdə hafizənin yaranması və inkişafında da bir sıra fərqlər özünü göstərir. Qızlar həm oxuduqları, həm də eşitdikləri materialı daha yaxşı xatırlayırlar və artıq üç yaşda qızların malik olduqları söz ehtiyatı oğlanlara nisbətdə daha zəngin olur. Oğlanlarda isə diqqət qeyri-sabit olur və bir obyektə diqqətin yönəldilməsi üçün daha çox vaxt lazım olur. Bundan başqa, qızlarda informasiyanın mənimsənilməsi zamanı emosional qavrama qabiliyyəti oğlanlara nisbətən daha güclü olur və bu zaman qızlarda daha çox deduksiya (deduksiya – düşünmə prosesində ümumidən xüsusiyyə getmək), oğlanlarda isə induksiya (induksiya – düşünmə prosesində xüsusidən ümumiyyə getmək – E.M) prosesi əsas yer tutur.

Nitqin yaranması, inkişaf sürəti, danışıqda istifadə edilən sözlərin sayına görə cinslər arasındakı fərqlər özünü qabarıq göstərir, belə ki, oğlanlar qızlara nisbətən (4-6 ay) gec danışmağa başlayırlar. T.P.Xrizman, V.D.Yeremeyevanın tədqiqatlarından (5) da görmək olar ki, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsində, daha çox söz ehtiyatına malik olmaqda və nitqin fəal, aydın başa düşülməsində qızlar oğlanları üstələyirlər. Qızlar danışıqda oğlanlara nisbətən daha tez cümlələrdən istifadə etməyə başlayırlar. Oğlan və qızların ilkin nitqinin təhlilinə görə uşaqlar iki qrupa – referensial (əksəriyyət qızlar) və ekspressiv (əksəriyyət oğlanlar) qruplara bölünür. Referensial uşaqların söz ehtiyatı daha çox ümumi isimlərdən, ekspressiv uşaqların söz ehtiyatı isə müxtəlif leksik qruplardan olan sözlərdən ibarət olur. Oğlanlar nitqlərində daha çox hərəkət bildirən (feil), qızlar isə əşyanın necəliyini bildirən (sifət, zərf) sözlərdən istifadə edirlər. Altı yaşlı uşaqların dördü biri eşitdikləri informasiyanı kifayət qədər qavraya bilmirlər və belə uşaqlar səkkiz sözdən artıq olan cümlələri anlamaqda çətinlik çəkirlər ki, bunların da 70%-ni oğlanlar təşkil edirlər.

Sürətli oxuda da qızlar üstünlük təşkil edirlər və oxu qabiliyyəti olmayan uşaqlar içərisində oğlanlar qızlara nisbətən dörd dəfə çoxdur. 3-5 yaş arası oğlanlar öz həmyaşıdları ilə söhbətdə daha fəaldır və onların daha çox rəqabət xarakteri özünü göstərir. Qızlar isə bu yaş dövründə ana ilə ünsiyyətdə daha fəal olurlar. Uşaqlarda nitqin inkişafına onların böyüklərlə ünsiyyəti təsir göstərir. Valideynlər və müəllimlər oğlanlarla danışıqda birbaşa göstərişlərdən, qızlarla isə nəvazişli sözlərdən daha çox istifadə edirlər.

Müasir tədqiqatlar cinslər arasındakı intellektual bacarıqlarda əsaslı fərqi müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər, belə ki, ümumi intellektual bacarıqların müəyyən edilməsi məqsədlə istifadə edilən xüsusi metodların köməyi ilə aydın olmuşdur ki, bu sahədə həm oğlanlar, həm də qızlar yüksək nəticələr göstərmişlər. Amma çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsində cinslərarası fərqlər özünü göstərir və qızlar yeni olmayan, şablon xarakterli, tipik çalışmaların öhdəsindən daha uğurla gəlirlər. Oğlanlar isə axtarıcılıq fəaliyyətində daha yaxşı nəticələr göstərilər. Oğlanlarda riyazi qabiliyyətin üstünlüyü özünü artıq 12 yaşdan başlayaraq göstərdiyi halda, bu fərqi məktəbəqədər dövrdə rast gəlinmir.

Oğlan və qızların məktəbə hazırlığı ilə bağlı ortaya çıxan fərqlər tədqiqatlarda özünü göstərir və araşdırmalardan aydın olur ki, qızların məktəbə həm emosional-hissi, psixoloji və intellektual hazırlığı, sosial intellekti oğlanlara nisbətən daha yaxşı olur. Artıq məktəbə qəbul zamanı qızların 2/3-də qrafik bacarıqlar, nitq, təlim tapşırıqlarının başa düşülməsi müəyyən qədər formalaşmış olur və onlarda hafizə, işgüzarlıq daha yüksək səviyyədə olur. Hər iki oğlandan biri məktəbə hazırlıqsız vəziyyətdə gəlir.

Oğlan və qızlarda motivasiyanın yaradılmasındakı cinsi fərqlər və təlim bacarıqlarının formalaşmasındakı gender spesifikliyi də bu yaş dövründə özünü büruzə verir. Oğlan və qızların məktəbə getməyə münasibətləri də fərqlidir. Belə

ki, qızlar sosial cəhətdən hər şeyə daha tez bələd olurlar, təlim fəaliyyətini olduğu kimi qəbul edirlər və onu oyun fəaliyyətinə qarşı qoyurlar. Qızlar məktəbə ancaq bilik əldə etmək üçün getmirlər, onlar həm də buna sosial uğur qazanmaq vasitəsi kimi baxırlar (valideynlərin və yaxın ətrafın onları tərifləməsi). Məktəbə gedən oğlanları artıq “böyük uşaq” olmalarını təsdiq edən sosial statusunu qazanmaları daha çox maraqlandırır və onlar təlim fəaliyyəti ilə oyun fəaliyyətini qızlar kimi bir-birindən ayırmırlar. Yeddi yaşa qədər oğlanlarda həm təlim, həm oyun motivləri fəaliyyətin əsasları kimi qəbul edilir, necə deyərlər, qızlar məktəbə ancaq oxumaq üçün, oğlanlar isə eyni vaxtda həm oxumaq, həm də oynamaq üçün gəlirlər.

Tədqiqatlar müxtəlif cinsdən olan uşaqların məktəbdə təlimin ilkin mərhələsində pedaqoji prosesə adaptasiyanın sonrakı mərhələlərə təsirini təsdiq edir. Bu mərhələdə qızların təlim fəaliyyətinə uyğunlaşması daha uğurla gedir, çünki qızlar müəllimin dediklərini daha tez anlayır, dərstdə özlərini səfərbər edə bilirlər, sakit olurlar. Məktəb təliminə hazırlıq səviyyəsi müxtəlif cinsdən olan uşaqların akademik uğurlarına da öz təsirini göstərir. Oğlanların əsas fənlər üzrə orta qiyəti 3,9 bala, qızlarınkı isə 4,3 bala bərabərdir. Birinci sinfin sonunda yorğunluq oğlanlarda qızlara nisbətən altı dəfə çox olur.

Birinci sinifdə uşaqların akademik göstəricilərinə müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərin təsirini asanlıqla görmək olar. Oğlanların tədris materialını mənimsəmələri həm verbal, həm də qeyri-verbal intellektdən asılı olur və onlar intellekt cəhətdən nə qədər inkişaf edirlərsə, bir o qədər də məktəbdə yaxşı oxuyurlar. Qızların akademik göstəricilərinin yüksək olmasında intellektin verbal komponentinin rolu daha böyükdür və bu da onların fənnə marağında və müəllimə emosional münasibətində ifadə olunur. Əgər tapşırıq xoşuna gəlsə, qızlar yüksək qiymət almaq üçün öz danışıq imkanlarından istifadə edirlər. Alınan nəticələri alimlər qadın və kişilər haqqında cəmiyyətdə mövcud olan stereotiplərlə əlaqələndirirlər. Kişilərin intellektual cəhətdən qadınlara nisbətən güclü olmasına dair stereotipi əsas götürən bir çox müəllimlər öz pedaqoji fəaliyyətlərində oğlanlarda intellektin, qızlarda isə sosial keyfiyyətlərin inkişafına daha çox fikir verirlər.

Oğlanların akademik inkişafı daha çox akustik yaddaşdan və sosial intellektdən asılı olur. Təlimdə az narahatlıq və həyəcan keçirən oğlan şagirdlər dərsi daha yaxşı mənimsəyirlər.

Qızlarda akademik göstəricilərə diqqətin yayınması və davranış əsaslı təsir göstərir.

T.P.Xarizmanın və V.D.Yeremeyevanın tədqiqatlarına əsasən demək olar ki, məktəbəqədər yaş dövründə oğlan və qızlarda fəaliyyətin mürəkkəb növlərinə (qavrama, anlama, yaddasaxlama, nitq) hissələrin təsiri müxtəlifdir. Oğlanlarda hissələr beyin qabığının müxtəlif hissələrinin aktivliyinə təsir edir və onlar seçici xarakterdədir. Onların beyni daha asimmetrikdir, daha çox orta beyin qabığı və

alın hissə işə düşür, gah sağ, gah da sol yarımkürə fəallaşır.

Qızlarda emosional vəziyyətə beyin çox fəal reaksiya versə də, oğlanlara nisbətən onlarda seçicilik zəifdir və beyin qabığının müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən bütün hissələri eyni vaxtda işə düşür. Onlarda hər iki yarımkürə arasındakı informasiya mübadiləsi oğlanlara nisbətən yüksək səviyyədədir.

Oğlan və qızların emosional əks təsiri vaxta görə də fərqlidir, belə ki, oğlanlar emosional faktora qarşı qısa, amma kəskin şəkildə reaksiya verirlər.

Məktəbəqədər yaş dövründə cinsi fərqlər özünü uşaqların müxtəlif fəaliyyətlərində də büruzə verir. Bu yaş dövründə əsas fəaliyyət sayılan oyunlar zamanı istər tərəf müqabilinə, istərsə də oyuncaqlara münasibətdə bu fərqlər aydın sezilir.

Oğlan və qız oyunlarının xüsusiyyətləri haqqında E.Makkobinin (4) fikirlərinə əsaslanan T.V.Bendasın (3) tərtib etdiyi cədvəldən istifadə yerinə düşür.

Oğlan və qızların oyunlarının xarakteristikası (E.Makkobiyə görə) (4)

<i>Oğlanların oyunları</i>	<i>Qızların oyunları</i>
İştirakçıların sayının çox olması	İştirakçıların sayının 2-3 nəfər olması
Daha çox küçədə keçirilməsi	Daha çox otaqda keçirilməsi
Böyük ərazini əhatə etməsi	Oyun üçün o qədər də böyük olmayan ərazinin seçilməsi
Oyun zamanı daha hərəkətli olması	Oyun zamanı daha sakit olmaları
Oyun lideri fiziki güc tətbiq etməklə öz yerini möhkəmləndirir	Oyun lideri öz yerini verbal danışıqlar yolu ilə möhkəmləndirir
Oyuncaqları “taran” yolu ilə daşıyırlar	Oyuncaqları ehtiyatla, başqa uşaqlara toxunmadan daşıyırlar
Oyun zamanı, hətta iştirakçılardan biri yıxılan zaman gülmək	Az gülmək
Bilmədən və ya qəsdən yıxılma başqa iştirakçılarda gülüş doğurur	Başqa iştirakçılara gülmürlər
Fiziki ünsiyyətin üstünlük təşkil etməsi	Toqquşmalardan və təkənlərdən qaçmaq
Oyuncaqlara görə iki dəfə çox savaşımaq (üç yaşında)	Oyuncaqlara görə iki dəfə az savaşırlar (üç yaşında)
Daha çox zarafatyana aqressiya nümayiş etdirirlər (oğlanlara qarşı)	Çox az aqressiya nümayiş etdirirlər
Oyun zamanı müsbət emosiyalarını fəal şəkildə nümayiş etdirirlər	Oyun zamanı özlərini sakit və rahat aparırlar
Dəcəlliyyənin ən yüksək həddi – 4 yaş	Belə davranış müşahidə edilməmişdir.
İki nəfər oğlan diadasında iyerarxiyanın dominantlıq – özünə tabe etdirmək xüsusiyyətinin olması	Qızları diadasında özünə tabe etdirmək dominantlığı uğrunda mübahisələrin zəifliyi
Həm fərdi, həm də qrup rəqabətinin güclü olması (oyun vaxtının demək olar ki,	Həm fərdi, həm də qrup rəqabətinin az olması (oyun vaxtının demək olar ki,

<i>Oğlanların oyunları</i>	<i>Qızların oyunları</i>
50%-ni təşkil edir)	1%-ni təşkil edir)
Qrup daxilində kollektivçiliyin yüksək olması	Qrup daxilində kollektivçiliyin o qədər də yüksək olmaması
Küçədə başqa oğlanlarla keçirilən qəhrəmanlıq oyunlarını ailəni təqlid edən oyunlara nisbətən daha çox sevirlər	Daha çox məktəb (müəllim-şagird) və ailə rollarını (ana və ata) sevirlər
Daha çox təklikdə oynayırlar	Təklikdə çox az oynayırlar
Oyun atributları – yay və ox, tapança, tüfəng, qılinc və s.	Oyun atributları – gəlinciklər, balet paltarları və həm də kişi paltarları

Oyunlar vasitəsilə hər iki cinsdən olan uşaqlarda müxtəlif yaş dövrlərində gender seqreqasiyası özünü göstərir, belə ki, bir yaşdan iki yaşa qədər bu özünü o qədər də büruzə vermir. Bu yaşda olan uşaqlar üçün birlikdə oynadığı uşağın cinsi o qədər də əhəmiyyətli deyil. Tədqiqatçı T.V.Bendas (3) qeyd edir ki, qızlar üç yaşından, oğlanlar isə bir az gec – dörd yaşından oyun fəaliyyətində gender seqreqasiyasına fikir verməyə başlayırlar. Oğlanların qızlardan ayrı oynamaq istəyi bu yaşda daha aydın hiss olunur. 3 və 5 yaşlarında uşaqlarda gender seqreqasiyasının özünü daha qabarıq göstərməsi bu faktorlarla bağlıdır: 1. Rollu oyunlara daha çox fikir verilməsi: əvvəllər oyunlarda tərəf müqabilinin hansı cinsdən olmasının o qədər də əhəmiyyəti olmadığı halda, rollu oyunlarda tərəf müqabili əsas faktora çevrilir. 2. Ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi: daha kiçik yaşlarda uşaqlar adətən iki nəfərlik diadada oynadıqları halda, böyüdükcə onların əhatə dairəsi də genişlənir (3-4 nəfər). 3. Böyüklərdən ayrı, muxtariyyət şəklində eynicinsli qrupların kəmiyyətcə artması: yaş artımı ilə bağlı olaraq, uşaqlar daha çox böyüklərin müdaxiləsi və nəzarəti olmadan oynamağa üstünlük verirlər ki, bu zaman da gender seqreqasiyası güclənir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Бендас Т.В.* Гендерная психология / Учеб. пособие. Питер, 2006, 431 с.
2. *Биддалф С.* Воспитание мальчишек. Пер. с англ. М.: Рипол-классик, 2005, 222 с.
3. *Бендас Т.В.* Гендерные исследования лидерства // Вопросы психологии, 2000, № 1, с.87-95
4. *Массобы Е.Е.* Gender and relationships: a developmental account. American psychologist. 1990, pp.513-520
5. *Еремеева В.Д., Хризман Т.П.* Мальчики и девочки – два разных мира. СПб.: ЛИИКА-ПРЕСС, 1998, 184 с.

Redaksiyaya daxil olub 29.10.2019

UOT 159.9

G.Ç.Yüzbaşıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
gunelm753@gmail.com

ŞAĞİRD LƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ARTIRILMASINA NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: idrak, fəallıq, bacarıq, əqli, intellekt

Məqalədə şagirdlərin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmış, keçmiş və müasir yanaşmalar əksini tapmışdır. Pedaqoq və psixoloqların idraki fəallığını inkişaf etdirmək haqqında nəzəri fikirləri öyrənilmiş, keçmiş və müasir baxışlarına nəzər salınmışdır. Bu nəzəriyyələrin praktikaya tətbiq edilməsi ilə təhsildə şagirdlərin idrak fəallığının inkişafına təsiri əks olunub. Müəyyən olunmuşdur ki, idraki fəallığa müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq hər biri şagirdlərin intellektual inkişafına xidmət edir. Bu yanaşmaların nəticəsində yaradılan təlim sistemləri şagirdlərin inkişafına müəyyən dərəcədə təsir etmişdir.

G.Ч.Юзбашева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Ключевые слова: познание, активность, умение, разум, интеллект

В статье исследуются способы развития познавательной активности учащихся, отражающие прошлые и современные подходы. Теоретические взгляды педагогов и психологов на развитие познавательной деятельности были изучены с учетом прошлых и современных перспектив. Применение этих теорий к практике отражает влияние образования на развитие познавательной деятельности школьников. Выяснилось, что существуют разные подходы к познавательной деятельности. Несмотря на различные подходы, каждый служит интеллектуальному развитию школьников. Системы обучения, созданные в результате этих подходов, оказали значительное влияние на развитие школьников.

G.Ch.Yuzbashyeva

THEORETICAL APPROACHES TO INCREASING STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

Keywords: perception, activity, ability, mental, intellect

The article examines ways in which students' cognitive activity can be enhanced, reflecting past and present approaches. Theoretical views of educators and psychologists on the development of cognitive activity have been explored, and past and present

perspectives analyzed. The application of these theories in practice reflects the impact of education on the development of cognitive activity of students. It was found that there were different approaches to cognitive activity. Despite the various approaches, each serves to the intellectual development of the students. The learning systems created as a result of these approaches have had a significant impact on student development.

İdrak fəallığının artırılması şagirdlərdə idrak proseslərinin artırılması məsələsini ön plana çəkir. Bu proseslərin inkişafı bütün illərdə bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bu sahədə müxtəlif araşdırmalar aparılmış, fərziyələr irəli sürülmüşdür. Araşdırmaların əsasında nəzəri fikirlərlə yanaşı, praktik istiqamətlər də mövcud olmuşdur. Tədqiqatçılar idraki fəallığın inkişafı yollarını, forma və xüsusiyyətlərini, funksiyalarını tədqiq etmiş şəxsiyyətin inkişafında nə kimi rol oynadığını müəyyən etməyə çalışmışlar.

“İdraki fəallıq” anlayışı mürəkkəb quruluşlu anlayışdır və fəal sözünün növü kimi baxılır. Fəal sözü tədqiqatçılar tərəfindən ümumelmi və fəaliyyətlə əlaqəli şəkildə baxılırdı. Fəlsəfədə fəallıq sözünə “davranış fəaliyyəti” kimi baxırlar [12, s.576]. Fransız sözündən götürülüb, “active” – fəaliyyət gücü deməkdir. Psixologiyada aktivlik termininə canlı orqanizmlərin fəaliyyəti, onların dünyada mövcudluğu şəkildə baxılır. Qərb psixologiyasında lingvistik səbəblərə görə fəallıq və fəaliyyət anlayışı yoldaşdır, yəni eyniyyət təşkil edir. XX əsrin tədqiqatlarında da bu terminlər sinonim kimi götürülüb. Ancaq bəzi araşdırmalarda bu anlayışlara fərqli baxılmışdır.

S.L.Rubinşteyn qeyd etmişdir ki, təxəyyül aktivlikdir, fəaliyyət deyil. [11, s.712] Bu tədqiqatlarda əsas iş S.L.Rubinşteyn və A.N.Leontyevin fəaliyyətə mürəkkəb proses və öz daxilində subyektin inkişafının əsas və vacib şərtinin birləşdiyi və intellektin formalaşmasının effektiv motivasiyası kimi baxmışlar. Pedaqogikada bu termin belə təsnif olunur:

1. Şəxsiyyətin dünyaya münasibəti
2. İnsanın tarixi təşəkkül prosesində inkişafı
3. Yaradıcı fəaliyyətdə, ünsiyyətdə və iradə prosesində təzahürü

Bu təsnifatı belə ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, şagirdin inkişafında əsas rol onun dünyaya münasibətidir. Bilirik ki, uşaqlar məktəbli dövrünə qədər həyatda lazım olan biliklərin 70%-ni qazanırlar və onların şəxsiyyət kimi yetişməsində bu biliklərin daha da inkişafı əsas məsələdir. Dünyaya münasibəti formalaşdırarkən bütövlüyü təmin etmək, hərtərəfli yanaşmaq lazımdır. Buna görə də fənlərin tədrisində əlaqə mütləq şəkildə qorunmalıdır. Şagirdlərin hərtərəfli fəaliyyətini təmin etmək, onların nəzəri biliklərini praktikaya tətbiq etmək idraki proseslərin inkişafına təkan verən əsas ünsürdür. Şagirdləri fəaliyyətə, xüsusən yaradıcı fəaliyyətə sövq etmək onlarda ünsiyyətin inkişafına, bir-birini anlama, dərk etmə, qarşılıqlı əlaqə və hörmətə, onlarda iradənin formalaşmasına hansı işin

onlar üçün yaxşı, hansının pis nəticə verə biləcəyini görməyə təkan verəcək.

İdraki fəallığa keçməzdən öncə onu qeyd edək ki, bu termin elmdə yeni deyil. Hələ XVII əsrdə dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenski idraki fəallığın təlim prosesində subyektin inkişafında aparıcı rol oynadığını qeyd etmişdir: “Gənclik həqiqi təhsil almalıdır. Başqasının ağı ilə deyil, öz ağı ilə idarə olunmalıdır. Təkcə kitablardan oxumaq və yad fikirləri başa düşüb yadda saxlamaq, onların fikirlərinə istinad etmək yox, özlərində predmetlərin kökünü anlamaq qabiliyyətini formalaşdırmalıdır” [7, s.304].

Keçmiş dövrün pedaqoqları Y.A.Komenski, K.D.Uşinski, C.Lokk, J.J.Russo idraki fəallığı təbii istək kimi qeyd etmişlər [7, s.656]. L.N.Klimenko, M.İ.Lisina idraki fəallığa müstəqillik kimi baxmışlar. Həmçinin Q.Şişkov da “idraki fəallığı” müstəqillikdən ayırmamışdır [6, s.27]. İdraki fəallıq müstəqillikdir, bu təbiidir. Çünki idrak proseslərinin inkişafı şagirdlərin bütün idrak proseslərinin – diqqətin, duyğunun, hafizənin, təfəkkürün, təxəyyül, nitqin, qavrayışın inkişafına əsaslanır. Şagirdə bu proseslərin inkişafı onun özünəinamını, özünü dərk etməsini öyrənməyə həvəsini artırır, onun müstəqil, fəal, məqsədli bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə xidmət edir.

Q.B.Boqoyablenskinin baxış tərzii isə çox maraqlıdır. O, “idrak fəallığı əvəzinə” “intellektual aktivlik” ifadəsini işlətməmişdir. Bu anlayışın altında alim şəxsiyyətin intellektual təşəbbüsünün ölçüsünü müəyyən etmişdir [3]. Bəzi alimlər idraki fəallığı yaradıcılıqla əlaqələndirirlər və belə bir ümumiləşdirmə aparmışlar:

1. İdraki yaradıcılığa hazırlıq
2. Produktiv yaradıcılığın idraki maraq və motivlərə yönəlməsi
3. İnsanın yaradıcı düşünməsinin əsas hissəsi

Q.B.Boqoyablenskinin fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, təfəkkür prosesi düşünmək, fikirləşmək deməkdir. Təfəkkür prosesinin inkişafı şagirdə onun forma növlərinin də inkişafı deməkdir. Yaradıcı düşünmə və yeni baxış tərzinin formalaşması şagirdə təlim materialını öyrənməyə həvəs yaradır. Buna əsasən tədris prosesində şagirdlərdə axtarıcılıq, yaradıcılıq, öyrənməyə həvəsi artırmaq daha önəmlidir,

O.O.Denina özünün tədqiqatlarında idraki fəallıq və idraki yaradıcılıq haqqında “Bu anlayışlar arasında fərqli cəhətdən çox oxşarlıq” mövcuddur demişdir. O.O.Denina bildirmişdir ki, fəallıq fəaliyyət prosesində yaranır, fəaliyyətdə həmişə fəallıq da az və ya çox dərəcədə xarakterizə olunur [4, s.27]. O.O.Deninanın bu fikri ilə razılaşıaraq, fəallıq fəaliyyətin bütövüdür və onun uğurlu nəticəsinin əsasıdır, deyə bilərik.

İ.A.Çernişev idraki fəallığı araşdırarkən o, məktəblinin xüsusiyyətlərində belə bir məzmunu açır: “Təlim fəaliyyəti şagirdin təhsilə olan münasibətindən, onun idraki qabiliyyət və iradi səyi ilə təhsildə qazandığı uğurla əlaqəlidir” [13,

s.147-150].

Təhsil prosesi və təlim fəaliyyətinin necə maraqlı, xoşagələn olması barədə uzun müddət tədqiqatlar aparılmışdır. Amma bu haqda bütöv nəzəriyyə – XX əsrin II yarısında İdraki maraqlar haqqında nəzəriyyə formalaşmışdır. Bu nəzəriyyənin bütün düzəlişlərini Leninqradaq pedaqoq və alimi Q.İ.Şukina hazırlamışdır. İdraki maraqların inkişafı problemi Q.İ.Şukinanın ideyalar sistemində mərkəzi mövqedədir. Bu sistemdə idraki maraqlar fəaliyyət problemi ilə sıx bağlıdır və fəaliyyətin müxtəlif növləri ilə əlaqəlidir. İkincisi, Q.İ.Şukina hesab edir ki, idraki maraqların inkişafı o zaman maraqlı olur ki, tədris vasitələrinin arsenalından istifadə edilsin, şagirdin inkişafında yeni imkanlar açsın. O, qeyd edir ki, idraki fəallığın artırılması üçün ilk növbədə şagirdə maraqlı oyaşdırılmalıdır. Maraqlı necə oyaşdırmaq lazımdır? sualı Şukinanın fikrincə belə əsaslandırılır:

1. Maraqlı
2. Öyrənmə həvəsi
3. İdraki maraqlı

Bunlar bir-birilə əlaqəli şəkildədir. Əgər şagirdlərdə təlimə qarşı maraqlı yaradılsa, təlim materialını və əlavə özünə lazım bildiklərini ehtiyac duyduqlarını öyrənməsinə həvəs yaradacaq. Bu proses onun idraki aktivliyini artıracaq və idraki maraqlı oyaşdıracaq. Təlim prosesinin düşündürücü və fəallığı işə salan tərzdə qurulması şagirdlərdə idraki fəallığın artırılmasına təkan verəcəkdir.

Q.İ.Şukina və başqaları idraki fəallığı şəxsiyyətin interaktiv keyfiyyəti olduğunu qeyd edirlər:

- Müstəqil fəaliyyətə hazırlığı təmin etməklə yeni informasiyanın təmini, elmi problemlərin seçilməsi və onların həlli yollarının axtarışı problemlərin həllində idraki fəallıq göstərmək, yeni projektivlər yaradılmasına nail olmaq [5, s.193].

- Bu səviyyədən çıxış, idrak proseslərinin müstəqil idarəsi özünü dərk etməyə yönəlmişdir [10, s.23].

Q.İ.Şukinanın fikrincə, şəxsiyyətin keyfiyyəti, idrak aktivliyi dayanıqlı, məqsədyönlü idrakla müəyyənləşir. B.B.Stiniça idraki aktivliyi yaradıcı fəaliyyətlə əlaqələndirir. Alimin fikrincə, idraki aktivlik əldə olunmuş bilik, bacarıqların yaradıcı tətbiqində özünü göstərir. Beləliklə, tarixi fikirlərin analizi bizə idraki aktivliyin yaradıcı fəaliyyətlə interaktiv əlaqəsini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Növbəti pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatların analizləri idraki aktivliyin aşağıdakı əlamətlərini müəyyənləşdirir: özünüdərkə, özünüinkişafa, özünüqiymətləndirmə və özünümüdafiyəyə yönəlmək; emosional iradənin inkişafının təmini.

S.İ.Melexina idraki aktivliyin strukturuna koqnitiv komponenti əlavə etdi. Koqnitiv – dərk etmək, başa düşmək öyrənmək deməkdir, xarici informasiyanı mənimsəmək qabiliyyətini ifadə edir. Təlim prosesində koqnitiv bacarıqlar anlayışından istifadə olunur. Koqnitiv bacarıqların formalaşmasında iştirak edən ən mühüm proseslər koqnitiv proseslərdir. Koqnitiv proseslər dedikdə,

qıcıqlayıcının reseptorlara təsir etdiyi andan başlayaraq bilik formasındakı cavab reaksiyalarının hazırlanması və sensor informasiyanın işlənməsini təmin edən proseslər nəzərdə tutulur. Koqnitiv fəaliyyət, həm də "dərketmə", yaxud "idrak" fəaliyyətinə sinonim kimi işlədilir. Lakin koqnitiv fəaliyyətin quruluşu daha mürəkkəbdir, çünki burada idrak proseslərindən əlavə digər proseslər: emosiya, psixi hal, xassə, fərdi xüsusiyyətlər daha fəal iştirak edir. Koqnitiv fəaliyyət əqli fəaliyyətdir. Beləliklə, biz koqnitiv barəcıqlar haqqında fikirləri ümümləşdirsək, deyə bilərik ki, şagirdlərin verilmiş material haqqında fikirlərini formalaşdırmaq və əqli fəaliyyətini müstəqil şəkildə idarə etməyə kömək edir.

İdraki aktivlik haqqında alimlərin fikirləri bir-birinə əkslik yaratmır, bir-birini tamamlayır. Bizim fikrimizcə, idraki fəallığın artırılmasında emosional iradənin xüsusiyyətinin rolu var. Çünki davranış emosialarla sıx bağlıdır. Şagirdlər arasında idraki aktivliyin fərqi idrak proseslərinin səviyyələrində əks olunur. İdrak səviyyələrinin aktivliyini Q.İ.Şukina xüsusi olaraq vurğulayır.

- Dəyişən stitusiya da biliyi tətbiq etmə qabiliyyətinin olması,
- Şagirdlərin məqsədyönlü şəkildə qazandığı biliyi reproduktiv yaradıcı şəkildə tətbiq edə bilmə qabiliyyətinin olması,
- Yaradıcılıq – yüksək şəkildə idraki marağın olması, verilən tapşırıqların standartlardan kənar müstəqil şəkildə müxtəlif yollarla həllini tapmaq.

Bu cür bölgünü T.İ.Şamova irəli sürmüşdür. E.V.Karabova idraki fəallığın 3 səviyyəsini formalaşdırıb: zəif, orta, yüksək [8, s.27].

Şagirdlərin idraki fəallığını inkişaf etdirmək üçün didaktik vasitələrin inkişaf etdirilməsi əsas amillərdəndir. Bu cəhətdən L.V.Zankov XX əsrin 60-cı illərində şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün öz laboratoriyasında yeni didaktik sistem yaratdı. Bu sistemin əsas prinsipləri bunlardır:

1. Əməyin yüksək səviyyəsi
2. Dərslik proqramlarında nəzəri biliklərin rolunu artırmaq
3. Tədris materiallarının yeni tempdə və yeni şəraitdə təkrarlanması və möhkəmləndirilməsi.
4. Əqli fəaliyyətin şüurlu qavranılması
5. Emosional sferadan yanaşaraq öyrənmə və idrak fəallığının inkişafına müsbət motivasiya oytatmaq
6. Şagirdlərlə müəllim arasında humanist münasibətin qurulması.

Bu prinsiplər təlim prosesində əhəmiyyətli rol oynasa da, bəzi prinsiplər müasir dövrün tələblərini əks etdirmir. Dərs proqramlarında nəzəri materialların əsas rolu idrak proseslərindən yalnız hafizənin inkişafına təkən verir ki, bu da bizim istədiyimiz idrak fəaliyyətinin hərtərəfli inkişafını ləngidə bilər. L.V.Zankov öz sistemində dərsin rolunu xüsusi qiymətləndirmişdir. Dərs prosesində

diskussiyanın, tətbiqi yaradıcı fəaliyyətin inkişafında əmək, rəsm və musiqi dərslərinin əvəzsiz rolu olduğunu qeyd etmişdir. Dərs prosesində idraki bacarıqların inkişaf etdirilməsi məqsədilə didaktik oyunların geniş istifadəsi müstəqil fəaliyyətə maraq oyatmaq, kollektivlə işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından xüsusilə önəmlidir. Alimin bu fikirləri pedaqogika elmində mühüm rol oynamışdır [14].

İdraki bacarıqların inkişafı didaktikləri düşündürən başlıca məsələ idi. Bu, bir tərəfdən təlim prosesində fəaliyyət göstərən obyektiv qanunların aşkara çıxarılması, digər tərəfdən həmin qanunlar əsasında təlimin yeni sisteminin yaradılması məsələsini önə çıxarırdı. Y.N.Medinski idrak nəzəriyyəsi əsasında təlimin aşağıdakı prinsiplərini irəli sürmüşdür.

- Elmlərin əsaslarına sistemli şəkildə yiyələnmək
- Biliklərin şüurlu mənimsənilməsi
- Nəzəriyyənin praktika ilə əlaqələndirilməsi
- Tərbiyəedici təlim
- Təlim metodlarının müxtəlifliyi
- Təlimin əməklə əlaqəsi
- İstehsalatın ümumi elmi prinsipləri ilə tanışlıq
- Məktəblilərin yaş və psixi özünəməxsusluqlarının nəzərə alınması [9, s.55]

V.E.Qmurman şüurluluq və fəallıq, əyaniliyi, sistemətikliyi təlimin əsas prinsipləri hesab edirdi [4, s.294].

Azərbaycan pedaqoq-alimləri də idraki aktivliyin inkişafı haqqında bir sıra araşdırmalar aparmışlar. İdraki fəallığın inkişaf etdirilməsində dərsləklərin, dərs prosesində istifadə olunan təlim metod və texnologiyalarının rolunu xüsusi qiymətləndirmişlər. 60-70-ci illərdə didaktiklərin problemlə təlim haqqında tədqiqatları inkişaf etdi. Təlim prosesinin proqramlaşdırılmış təlim əsasında aparılması tədrisin səviyyəsinin yüksəldilməsində önəmli olacağı haqqında fikirlər irəli sürüldü. M.Mehdizadə, B.Əhmədov, M.İsmixanov, B.Abdullayev və b. bunu belə əsaslandırıldı ki, proqramlaşdırılmış təlim biliyin strukturunu təkmilləşdirməyə, şagirdlərin müstəqil işinə daha da mütəşəkkillik verməyə, dərslə onun qoyuluşu və gedişinə yenilik gətirməyə, şagirdlərin dərslə idrak fəaliyyətini daha da səmərəli idrak etməyə şərait yaradır [2, s.321]. Buna görə də nəinki biliyin məzmunu, hətta biliyə yiyələnməyin yolları da proqramlaşdırılmalıdır.

Məktəblərdə proqramlaşdırılmış təlim geniş təbliğ olundu. Lakin gözlənilən nəticə əldə edilmədi. Bunun səbəbini M.Mehdizadə belə əsaslandırır. "Proqramlaşdırılmış təlim şübhəsiz didaktikada perspektiv metoddur. Lakin proqramlaşdırılmış məşin və materialların olmaması, habelə psixoloji və metodik xarakterli bir sıra digər ciddi problemlərin həll edilməməsi üzündən bu, məktəbdə

özünə layiq yer tuta bilmədi". 70-80-ci illərdə isə problemlı təlim tədqıqatlarda mühüm yer tutmağa başladı. Alımlər bunu belə əsaslandırır ki, problemlı təlim şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarını təmin edir, onların intellektual potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. M.Mehdizadə bu təlim formasını belə qiymətləndirmişdir: "Şagirdlərə yeni bilik vermək üçün, təlim prosesində problemlı vəziyyətlər yaradıb onu müəllimin məharətlə açması və açdırması sistemini ifadə edən təlim". Belə düşünürəm ki, problemlı təlim müasir təhsilin fəal təlim formasının təməlidir. Fəal təlim bir növ problemlı təlim formasına əsaslanır və müasir dövrün tələblərini özündə əks etdirir. Ancaq o dövr üçün problemlı təlim də özünü doğrultmadı. Fikrimcə, həmin dövr texnologiyanın tam inkişaf etməsi bu təlim formasının inkişafına mane oldu.

Bundan başqa şagirdlərin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində müstəqil işlərin də mühüm rolu olduğu pedaqoq-alımlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. M.Mehdizadə, B.Əhmədov, N.Kazımov, B.Bəşirov, M.İsmixanov müstəqil işlərin şagirdlərin inkişafında əhəmiyyətindən danışımlar. Tədqıqatçılar müstəqil işin fəlsəfi-qneseoloji, psixoloji, fizioloji əsasları müəyyənləşdirir, şagirdlərin müstəqilliyinin inkişafını təmin edən şərtləri tədqıq edirdilər. B.Seyidzadə fənlərin bir-birilə əlaqəli şəkildə tədrisinin idraki aktivliyin inkişafına təkən olacağını bildirmişdir.

Nurəddin Kazımov "Məktəbdə müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi" monoqrafiyasında idrak fəallığının inkişafında müqayisənin rolunu qiymətləndirmişdir. Müqayisə obyektlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməklə, baş beyin qabığında gedən mürəkkəb fizioloji prosesləri işə salaraq həm hissi, həm də məntiqi idrak pillələrini işə salır, şagirdlər bu zaman müəyyən ardıcılıqları aşkar etməklə izah və ümumiləşdirmələr aparır. Bu da idraki aktivliyi işə salır [1].

Ş.A.Amonaşvili şagirdlərin hərtərəfli inkişafında və idrak fəallığının inkişafında onlarla davranışı əsas götürmüşdür. O, bu işdə müəllimlərin xüsusi qüvvə olduğunu qeyd edərək müəllimlərin şagirdlərə humanist yanaşması, onların hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşmasına təkən verəcəyini bildirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, məktəbə ilk qədəmlərini qoyan uşaqla humanist rəftar onların təlim prosesində müstəliqliyini artırır, şagird qorxmur, çəkinmir, fikrini müstəqil şəkildə ifadə edir, maraqlarını möhkəmləndirir, istədikləri məlumatı öyrənir, yoldaşları ilə müstəqil şəkildə paylaşa bilir. Bu, təlim prosesində qarşılıqlı əlaqəni həm müəllim-şagird, həm də şagird-şagird arasında möhkəmləndirir, təlimə maraq və öyrənməyə həvəsi artırır. Bunun üçün müəllimlər aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar:

1. Müəllim xeyirxah insan olmalı, şagirdləri olduğu kimi sevməlidirlər. Hər bir uşağa eyni dərəcədə münasibət bəsləməli, onları bir-birindən ayırmamalıdırlar.
2. Uşaqları anlamağı bacarmalıdırlar. Uşaqları anlamaq, onların işlərini vacib

bilmək, onlara dəyər vermək mənasına əsaslanır ki, bu, uşaq tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

3. Optimist olmalıyıq.
4. Fəaliyyəti gələcəyə doğru yönəltməliyik. Gələcəyin insanını yetişdirməliyik [15].

Şagirdlərə münasibətdə bu perspektivdə yanaşsaq, təlim prosesi uğurlu nəticələr verə bilər. Şagirdlərə, xüsusən də kiçik yaşlı məktəblilərə, təlim prosesinin ilk dövrlərində onlara münasibət onların təlim prosesinə marağının artmasına, müstəqilliyinin inkişafına, öyrənmə həvəsinin, axtarıcılıq fəaliyyətinin, yəni idraki fəaliyyətin inkişaf etməsinə səbəb olar.

Beləliklə, pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatlardan pedaqoq və psixoloqların fikirləri bizə idraki fəallığı şəxsiyyətin interaktiv keyfiyyətinin idraka yönəltməyin, yeni biliklər axtarmağa, dayanıqlı marağın axtarıcılıq fəaliyyətinə hazırlıq bu işə müstəqillik, özünüidarəetmə, müsbət emosiyalar motivə edilməsi, koqnitiv fəaliyyətin yüksək inkişafını təmin edən bir proses kimi baxmağa, aydınlaşdırmağa kömək etdi. Bu prosesə hansı tərəfdən yanaşılmasından aslı olmayaraq istər idrak fəallığı, istər idraki aktivlik, istər yaradıcılıq, istər də müstəqillik hər bir halda şagirdin inkişafına xidmət edir. Ona görə də təlim prosesi zamanı bu prosesi inkişaf etdirmək üçün hər bir nüansa önəm verilməlidir. Təlim prosesi elə qurulmalı və tədris materialları elə yazılmalıdır ki, şagird:

1. görə bilsin (əyanilik prinsipi qorunmalıdır);
2. anlaya bilsin (şüurluluq prinsipi əsas götürülməlidir);
3. təhlil etsin;
4. tətbiq etsin.

Bu, şagirdlərdə bütün idrak proseslərini işə salan qüvvə olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Kazımov N.* Məktəbdə müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Maarif, 1972
2. *Rüstəmov F.* Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 294 s.
3. *Богоявленская Д.Б.* Интеллектуальная активность как проблема творчества. Ростов-на-Дону, 2007
4. *Денина О.О.* Развитие познавательной активности студентов в учебной деятельности: автореф. дис. канд. пед. наук. Москва, 2001, 27 с.
5. *Дерябина Н.В.* Педагогические условия формирования познавательной активности студентов в воспитательно-образовательном процессе технического вуза: дис. ... канд. пед. наук. Кемерово, 2005, 193 с.
6. *Клименко Л.Н.* Развитие познавательной активности студентов туристического вуза в процессе проектной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2004, 27 с.
7. *Коменский Я.А.* Избранные педагогические сочинения: в 2 т., Т.1, М.:

- Педагогика, 1982. 656 с.
8. *Коробова Е.В.* Формирование познавательной активности студентов экономических специальностей средствами игровых технологий (на опыте обучения иностранному языку и во внеаудиторной работе): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2003, 27 с.
 9. *Мединский Е.Н.* О принципах советской дидактики. Сов. педагогика, М., 1937
 10. *Мелехина С.И.* Развитие познавательной активности школьников в процессе учебной проектной деятельности (на примере обучения технологии): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ярославль, 2005, 23 с.
 11. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. СПб.: Питер, 2000, 712 с.
 12. *Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф. Губский и др. М.: ИНФРА-М, 2007, 576 с.*
 13. *Чернышев И.А., Цуканов М.В.* Проблема развития познавательной активности подростков в учебном процессе // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2011, №3 (19), с.147-150
 14. https://ru.wikipedia.org/wiki/Занков,_Леонид_Владимирович
 15. <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000039/st002.shtml>

Redaksiyaya daxil olub 31.01.2020

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com**.
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 08.07.2020
Kağız formatı $70 \times 100^{1/16}$, 11,9 ç.v.
Sifariş 141. Sayı 200.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68